ҖӘМГЫЯТЬ БЕЛЕМЕ

10–11

сыйныфлар

дәреслек

ДӨНЬЯКҮЛӘМ ТАРАЛГАН ДИННӘР

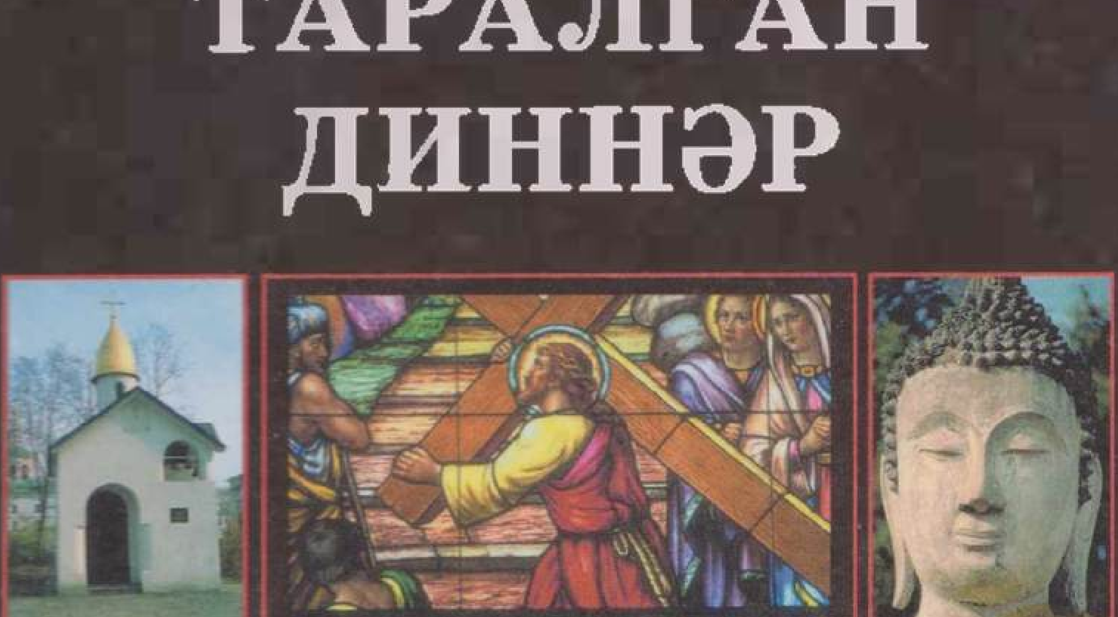

дәреслек

дрофа

10
11
сыйныфлар

ДӨНЬЯКҮЛӘМ ТАРАЛГАН ДИННӘР

дрофа

ҖӘМГЫЯТЬ БЕЛЕМЕ

ДӨНЬЯКҮЛӘМ ТАРАЛГАН ДИННӘР

Татар урта гомуми белем мәктәбенең
10—11 нче сыйныфлары өчен
дәреслек

Россия Федерациясе
Гомуми һәм һөнәри белем министрлыгының
Гомуми урта белем бирү идарәсе
тарафыннан тәкъдим ителгән

Тәрҗемә Татарстан Республикасы
Мәгариф министрлыгы тарафыннан
расланган

МОСКВА «ДРОФА»
КАЗАН
«МӘГАРИФ» НӘШРИЯТЫ
2002

УДК 373.167.1:2
ББК 86.2я72
Д97

Дәреслек концепциясе тарих фәннәре кандидаты *Е. Е. Вяземский* һәм философия фәннәре кандидаты *Н. В. Шабуров* тарафыннан эшләнде.

Д97 **Дөньякүләм** таралган диннәр: Татар урта гомуми белем мәкт. 10—11 нче с-флары өчен д-лек/ Л. Г. Жукова, А. В. Журавский, А. В. Пименов, Н. В. Шабуров. Русчадан Л. Г. Шәрифуллина тәрҗ. — М.: Дрофа; Казан: Мәгариф, 2002. — 240 б.: рәс. б-н.

ISBN 5—7107—5516—8 (рус.)
ISBN 5—7761—0631—1 (тат.)

Дәреслектә кешелек дөньясының иң борынгы чорларыннан алып бүгенге көнгә кадәр яшәүче индуизм, буддизм, иудаизм, христианлык һәм ислам кебек дини тәгълиматларның туу һәм үсеш тарихы бәян ителә. Китап, аңлаешлы тел белән, әлеге дини ышануларның нигезләре, кайбер диннәрнең драматик язмышлары турында хәбәр итә.

УДК 373.167.1:2
ББК 86.2я72

ISBN 5—7107—5516—8 (рус.)
ISBN 5—7761—0631—1 (тат.)

© ООО «Дрофа», 1997
© Татарчага тәрҗемә,
«Мәгариф» нәшрияты, 2002

Кереш

Дин кешелек тарихы белән янәшә баручы күренешләрдән санала. Борынгы кешенең беренче дини ышанулары кайчан һәм ничек барлыкка килүе турында галимнәр бүгенгәчә бәхәсләшәләр. Диннең җәмгыfive тормышында тоткан ролен дә төрлечә бәяләп була. Меңьеллык тарихы булган традицияләрне һәм табынуларны нинди киләчәк көтүе турында да әлегә кадәр бердәм фикернең булганы юк. Әмма шунысы бәхәссез: динне һәм аның йогынтысын исәпкә алмый торып, бер генә халыкның да, бер генә цивилизациянең дә тарихын күз алдына китереп булмый.

Диннәрне өйрәнү барышында туган кыенлыклар каршында туктап калмыйча, бу эшне, ягъни динне өйрәнүне дәвам итүнең әһәмияте дә нәкъ менә шуның белән аңлатыла. Җир йөзендә дингә кагылышсыз халык булмаган кебек, дингә бернинди мөнәсәбәте булмаган кеше дә юк. Әгәр «дингә ышану» төшенчәсеннән *аңлы рәвештә* дин тотуны, аерым бер дини оешмада торуны аңласак, бу, әлбәттә, бөтен кеше дә диндар дигән сүз түгел. Эш менә нәрсәдә: теләсә кайсы кеше, хәтта ул дини йолаларны үтәмәсә дә һәм үзен берәр дини тәгълимат тарафдары дип санамаса да, барыбер, теге яки бу дәрәҗәдә, аңсыз рәвештә булса да, үзенең ата-бабалары яки үз тирәсендәгеләр тоткан дингә иярә. Бу — ризыкка, гаиләгә, яхшылык һәм яманлык турындагы күзаллауларга һ. б. карата булган мөнәсәбәтендә чагылыш таба. Дини традицияләргә мондый «аңсыз» бәйлелек билгеле бер дәрәҗәдә һәр кешенең «Нәрсә ул дин?» дигән сорауга ничек җавап бирәчәген дә билгеле.

Диннең гомумән нәрсә икәнен аңлатканда, кеше һәрвакыт, үзе дә теләмәстән, күнегелгән, ягъни турыдан-туры яисә башка юл белән, үзе, туганнары, якыннары, ватандашлары бәйләнгән дин кысаларыннан чыгып фикер йөртә. Әлеге конкрет дин үрнәгендә, кешеләр дөнья халыклары арасында таралган башка диннәр турында фикер йөртәләр. Шуңа күрә дә, төрле дини тәгълиматлар белән танышмыйча торып, *диннең күренеш-вакыйга буларак* һәм дә гомумән нәрсә икәнен аңлау мөмкин түгел.

Бу китапның авторлары дөньякүләм таралган диннәр турында үзенә бер төрле «юл күрсәткеч» булдырырга омтылалар. Укучы, аның ярдәмендә, *халыкларның* һәм *мәдәниятләрнең* гаҗәеп күптөрлелеген төшенү мөмкинлеге ала. Бүгенге Җир шары, барыннан да элек, үзара өзлексез бәйләнештә булган төрле тормыш рәвешләренең, телләрнең, дөньяга карашларның чуар картинасын хәтерләтә. Шуңа күрә дингә ышанучыларга да, билгеле бер дини юнәлештән читтә торучыларга да аны тирәнтен аңлау бердәй мөһим.

Гомуми күзлектән караганда, барлык дини тәгълиматлар төп ике төргә бүленә. Беренчеләрен *корбан бирүче* яки ритуаль (мәрасимле) диннәр дип, ә икенчеләрен *коткаручы* диннәр дип атап була. Корбан бирүче диннәр борынгы җәмгыятьтә үк формалаша башлыйлар. Аларның һәркайсы йола-кагыйдәләр җыелмасыннан гыйбарәт. Шуларга таянып, кешеләр, иң әһәмиятле тормыш мәсьәләләрен (сәламәтлек саклау, тормыш муллыгы булдыру, барлык көндәлек эшләр) уңышлы хәл итүдә аллалар ярдәмен казанырга тырышып, аларга корбан китерә торган булалар. Ритуаль диннәрнең кайберләре инде күптән борынгылык «һәйкәлләренә» әверелгән (борынгы грекларның, римлылар һәм вавилонлыларның диннәре), икенчеләре, үзгәреш кичеп, безнең көннәргә килеп җиткән (японнарның традицион дине — *синтоизм*), әмма аларның эчке төзелешләре бертөрле.

Коткаручы диннәр бөтенләй үзгә. Иң элек шунысын билгеләп үтәргә кирәк — алар сан ягыннан да ритуаль диннәрдән күпкә калыша. Әгәр корбан бирүче динне теләсә кайсы халыкта очратып булса, коткаручы дин — борынгы дөньяның кайбер мәдәниятләренә генә хас дәвамлы тарихи үсеш нәтиҗәсе. Һәм әгәр беренче очракта без йолалар җыелмасы белән очрашсак, икенчесендә — безнең алда кеше һәм дөнья, тормышның мәгънәсе, кешегә бирелгән газапларның сәбәпләре һәм аларны җиңү ысуллары турында тулы бер тәгълимат.

Хәзер Җир шарында диннәрнең ике төре дә яши. Дөньяның диннәр картасында гомумән ниләр бар соң?

Христиан дине бүгенге көндә иң киң таралган диннәрдән санала (1024 млн. га якын кеше). Икенче урында — *ислам* (900 млн. чамасы). Аннан соң *индуизм* (478 млн. чамасы) килә. Кытайның традицион дини системасы булган *конфуцианлык* (305 млн. га якын) индуизмнан аз гына калыша. 268 млн. кеше — *буддизм* тарафдары; 60 млн. га якын япон *синтоизмга* тугры кала; Кытайдагы 52 млн.лап кеше илнең башка дини традициясен тәшкил иткән *даосизм* йолаларын үти. Һәм, ниһаять, дөньяның төрле илләрендә яшәүче 14 млн. еврей халкы тарихи тамырлары белән борынгы *иудаизм*, ягъни яһүд диненә[1] карый (хәер, чынбарлыкта аларның барысы да бу динне тотмый).

Хәзерге дөньяның иң зур дини җәмәгаләре менә шулар.

Әлбәттә, аларның барысы да бу китап битләрендә чагылыш таба алмый. Мәсәлән, Кытай һәм Япониядәге диннәр, борынгы җәмгыятьтәге дини ышанулар тулысынча яктыртылмый. Авторлар Җир йөзендә яшәүче *һәрбер* дини традиция турында сөйләүне максат итеп куймыйлар. Сүз аларның *иң мөһимнәрен* игътибар белән өйрәнү турында бара. Ритуаль диннәргә хас үзенчәлекләр Һиндстан җирлегендә күрсәтелә. Коткаручы диннәрнең иң борынгыларыннан саналган, шулай ук һинд җирлегендә барлыкка килгән буддизм да алар белән тыгыз мөнәсәбәттә карала. Китаптагы беренче бүлекләр әнә шуларны колачлый. Аннан соңгы бүлекләр барысы да коткаручы диннәргә багышлана. Икенче бүлектә Библия традицияләренә нигезләнгән монотеистик (бер генә Алланы танучы) диннәр арасында иң беренче булып туган иудаизм турында сүз бара. Өченче бүлектә бер Аллага табынуның тагын бер формасы булган христиан дине үсеше белән танышабыз. Һәм, ниһаять, дүртенче бүлек диннәр арасында иң яше саналган исламга багышлана.

---

[1] Иудаизм, яһүд дине — еврейләр арасында таралган дин. Алда бу терминнарның икесе дә кулланылыр.

Тагын шуны билгеләп үтү бик мөһим: диннәр арасында гаять зур аермалар булу һәм аларны тикшерү-өйрәнүнең дә төрле дәрәҗәдә булуы сәбәпле, бу диннәр турында хикәяләү дә бертөрле генә булмыйча, һәр дин турында үзенә башка стильдә сөйләнәчәк. Әйтик, Көнчыгыш диннәре турында сүз барганда, Көнчыгыш халыклары тарихының гаять әһәмиятле чорлары, аларның гореф-гадәтләре, үзаңы, тормыш-көнкүреш үзенчәлекләрен дә истә тотарга кирәк. Бу Һиндстан, Кытай, Япония тарихын Европа һәм Якын Көнчыгыш тарихына караганда начаррак беләбез дигән сүз түгел. Көньяк-Көнчыгыш Азиядә динне законнардан, әхлак нормаларыннан, фәлсәфи эзләнүләрдән аерып алу бик кыен, еш кына бөтенләй мөмкин түгел. Европа һәм Якын Көнчыгыштагы диннәрне яктыртканда исә, бәйнә-бәйнә сөйләп торуның кирәге юк: биредә төп игътибарны «дөньяви»лыктан читләшкән дини якка юнәлтү дә бик җиткән. Материалның мондый бүленеше бүлекләрнең күләм ягыннан да төрле булуында чагылыш тапты.

I бүлек

Көньяк һәм Көнчыгыш Азия диннәре

Кереш

Һиндстан — диннәр тарихы белән кызыксынучы һәркем өчен чын мәгънәсендә гакыл капчыгы. Бүген таш гасырдан алып яңа дәвергә кадәрге вакыт аралыгында барлыкка килгән, бу кадәр дини йолаларны, традицияләрне саклаган башка бер генә илне дә табып булмый. Хәзерге Төньяк Һиндстанның Бихар штаты җирләрендә кайчандыр *буддизм* яралган. Буддизм булмаса, Азиядә яшәүче күп халыкларның тарихы бөтенләй башка төрле булыр иде. Әмма икенче бер нәрсә, мөгаен, тагын да мөһимрәктер: Һиндстан диннәре белән танышучы галим, я булмаса Европа мәдәниятендә тәрбияләнгән кызыксынучан кеше иң гади төшенчәләрнең дә биредә бөтенләй башка, ә еш кына берничә мәгънә алуын күрә. Һәм иң беренче чиратта бу илнең исеменә кагыла.

Б. э. га кадәр II меңьеллык ахырында һинд-арий цивилизациясенең беренче учагы кабынган, һәм исеме Һинд елгасы атамасыннан алынган «Һиндстан» сүзен бу җирләргә VII гасырда килеп чыккан мөселманнар кулланышка кертә. Б. э. га кадәр I меңьеллык урталарына таба көньяк-көнчыгыш өлкәләргә, Ганг һәм Ямуна (хәзерге Җәмнә) елгалары ярларына таралып утырган арийлар үз җирләрен Арьяварта — арийлар иле, яисә Бхаратварша — атаклы һинд эпосы «Махабхарата»ның аталышында да урын алган легендар патша һәм каһарман Бхарата токымын дәвам итүчеләр иле дип атыйлар. Ләкин бу сүз дә бөтен Көньяк Азия ярымутравының атамасы булмый. Һәм бу җирләр заманалар буена атамасыз кала бирә.

Моны аңлату бик җиңел. Озак гасырлар дәвамында Һиндстан җирләрендә бары берничә тапкыр гына зур империя дәүләтләре барлыкка килә. Алар төрле үзәкләр тирәсендә оешалар, төрле династияләргә буйсыналар, вакытны да төрле ел исәпләре белән саныйлар. Ә еш кына бу җирләрдә берьюлы берничә патша идарә итә, һәм аларның биләмәләре арасындагы чикләр өзлексез үзгәреп тора.

Ләкин, шуңа да карамастан, һиндләр элек-электән башка төрле бердәмлек барын таныйлар. Төньякта Һималай тауларыннан алып көньякта Коморин борынына кадәрге җирләрдә урнашкан илне алар башкаларга охшамаган, хәтта алар белән чагыштырып та булмый торган изге җир дип саныйлар. Алай гына да түгел, бу ил мәңгелек — башка халыклар һәм дәүләтләр туалар, үләләр, ә Һиндстан һәрчак булган һәм булачак дигән күзаллау һинд халкының дөньяга карашында традицион стереотипка әверелә.

Мондый фантастик караш тулысынча реаль нигезгә —һиндләрнең, әллә нинди тарихи борылышларга карамастан, гасырлар аша алып килгән мәдәни традицияләренә таяна. Һиндстанда борынгы традицияләрнең хакимлек итүе һәм хәтта тулы хакимлеккә ия булуы турындагы фикерне галимнәр һәм язучылар, сәясәтчеләр һәм журналистлар күптәннән үз итәләр. Һәм чыннан да, бүген дә каһин-брахман, кәләшне кияү кулына тапшырганда, моннан өч мең ел элек иҗат ителгән Веда (аңлатмасын кара: 14 бит) мәдхиясендәге сүзләрне кабатлый; хәзер дә, нәкъ элеккечә, ачык һава астында *рамлилалар* —каһарман шаһзадә Раманың тормышыннан аерым күренешләр уйнала, юлларда хәер-садакага туенып дәрвиш-вишнуитлар йөри. Европалыларны гаҗәпкә калдырырлык һинд тормышының әлеге аерым детальләре артында чын мәгънәсендә нигез булып торучы бер факт яшеренә.

Көньяк Азиянең сәяси тарихы — чит җир кешеләренең аны яулап алу тарихы ул. Биредә фарсылар да, греклар да, төркиләр дә, әфганнар да булган. Дөнья тарихында шулкадәр җиңеллек белән дошман гаскәрләренең табышына әйләнгән тагын бер шундый дәүләтне табып булыр микән. Һинд дәүләтләре әледәнәле алышынып торган басып алучыларга буйсынсалар да, һинд цивилизациясе һәрвакыт җиңүче булып калган. Аларның язмышы бик төрле: берәүләре, берничә йөз ел үтүгә, эллиннар кебек, эзсез эреп югалганнар, бары археологик истәлекләр һәм борынгы текстларда очраучы кайбер исемнәр генә аларны хәтергә төшерә; икенчеләре, бөек Фирганә хөкемдары Бабурның яраннары кебек, ярымутраудагы вакыйгалар барышын шундый итеп борып җибәрәләр ки, алардан башка бүгенге ярымутрауның хәле бөтенләй башкача күзалланыр иде. Төрле телдә сөйләшүче килмешәкләрне бер генә нәрсә берләштерә — алар барысы да һиндстанлыларга әйләнә.

Һиндстанда, берничә мәртәбә, үзеннән еракта барлыкка килгән диннәрне — башта исламны, аннары христиан динен кертергә тырышып карыйлар. Бүген Көньяк Азиядә яшәүче христианнарның саны миллионнар, ә мөселманнарның саны уннарча миллионнар белән исәпләнсә дә, Һиндстан халкының күпчелеге моннан меңнәрчә еллар элек дөньяга килгән тәгълиматларга ышануын дәвам итә. Ярымутрауда яшәүче 794 млн.га якын кешенең 478 млн.ы узган гасырда Европа галимнәре тарафыннан *индуизм* дип аталган дин кануннарына буйсына.

Дини оешмаларның төрлелеге һәм Һиндстан ярымутравының төрле дәүләтләрендә эчке хәлнең үзенчәлекле булуы индуизм тарафдарларының абсолют күпчелекне тәшкил итүен тагын да ачыграк итеп күрсәтә.

Нәрсә соң ул индуизм?

Менә шушында көтелмәгән хәлләр башлана да инде. Һинд дине дигән сүзнең Көнбатышта килеп чыгуы гына җитмәгән, гасырлар, хәтта меңьеллыклар дәвамында һинд халкында үз диннәрен үзләренчә атау теләге уянмавы гаҗәп. Һиндстанда мөселманнар килеп чыкканчы, алар аны *дхарма* — «канун» яки «бурыч», кайвакыт өстәмә ачыклык кертеп, мәсәлән, «арья-дхарма» — «арийлар кануны» яисә «санатана-дхарма» — «мәңгелек канун» дип атап йөрткәннәр. Иң беренче чиратта, традицион һинд җәмгыятендә яшәгән кешегә балачактан ук сеңгән туганнар каршындагы бурычларны, аллаларны олылау кагыйдәләрен, яхшылык һәм яманлык турындагы төшенчәләрнең барысын да «дхарма» сүзе үзендә чагылдырганга күрә, динне тагын да төгәлрәк исемләүнең кирәге дә булмый. Һиндләрнең зур күпчелегенә башка диннәр билгеле булмый, шуңа күрә, үз диннәренең үзенчәлекле булуы турында уйлануның да аларга кирәге калмый. Агач яфраклары һәрберсе һәм кояш чыгышы ничек табигый булган кебек, дхарма да һиндләргә нәкъ шундый булып тоела. Әмма биредә башка сәбәп тә бар: индуизм Көнбатыш мәдәниятендә тәрбияләнгән кешегә таныш һәм гадәти булган диннәргә (христиан диненә, яһүд диненә һәм исламга) бөтенләй охшамаган. Индуизм, барыннан да бигрәк, кыска һәм ачык итеп тәгъбирләп булырдай бөтен бер тәгълимат барлыкка китерми. Күп гасырлар элек бу проблема белән Урта Азиядә яшәгән күренекле галим Әбу Рәйхан Бируни очраша. Ул Һиндстанга сәяхәт кыла һәм күзәтүләренең төгәл һәм нәтиҗәләренең тирәнлеге белән бүгенге көндә дә күпләрне хәйран калдырырлык китап яза. Бу китабында Бируни, һинд динен башка халыкларның дини ышануларыннан аерып торучы төп үзенчәлек нәрсәдә, дигән сорауга җавап бирергә омтыла. Һәм түбәндәге мисалларга тукталa: мөселманнар Аллага һәм Мөхәммәднең пәйгамбәрлек миссиясенә ышанулары белән, яһүдиләр[1] шимбәне саклаулары, христианнар Изге Өчлекне (Троицаны) олылаулары белән аерылалар. Ә индуизм нинди үзенчәлеккә ия? Харәзем галиме бу үзенчәлекне җаннарның күчеп йөрүе (тәнәсух) турындагы тәгълиматка һинд халкының чын күңелдән бирелгәнлегендә күрә.

---

[1] Яһүдиләр — яһүд дине, ягъни иудаизм тарафдарлары.

Еш кына, бөек кешеләрнең хәтта ялгышлары да файда китерергә мөмкин, дияргә яраталар. Бируни мисалы бу борынгы хакыйкатьне тагын бер кат раслый. Галим дөрестән дә индуизмның иң әһәмиятле үзенчәлегенә — һинд халкы арасында аеруча киң таралган һәм аларның дөньяга карашын аңларга ярдәм итәрдәй күзаллауга игътибар итә. Шуның белән бергә ул, төгәлрәк итеп әйтсәк, хаксыз да булып чыга: бу идеяне кабул итмәүче, яисә аңа әллә ни зур әһәмият бирмәүче индуистик фикер юнәлешләре дә булган һәм бар бит әле. Индуизм динен тотучыларның барысы өчен уртак булган берничә күзаллауны да атарга мөмкиндер: Ведалар культы, касталар системасының гаделлегенә ышану, изге хайван буларак сыерга табыну. Аларның, берләштергән очракта, дөньяга карашның бөтен системасын тудырмаячагын, индуистик берләшмәгә керүчеләрне тану өчен үзенчәлекле билге генә булачагын аңлавы авыр түгел. Шуңа күрә дә индуизмның табигатен бары бер генә юл белән — аның тарихын яңадан карап чыгып кына аңлатып була.

Сүз уңаеннан шунысын да әйтергә кирәк: бердәм индуистик тәгълиматның булмавы тагын бер кызыклы факт белән бәйле. Кайбер диннәрнең кануннары буенча, кеше, тумыштан ук шул диндә булса гына, әлеге динне тоту хокукына ия. Индуизм әнә шундый аз санлы диннәр исәбенә керә. Индус булып туарга гына мөмкин. Берәр *варна* (традицион һинд җәмгыятендәге катлаулар) — брахман, кшатрий, вайшья яки шудра —гаиләсендә дөньяга килмәгән кешегә киләчәктә биреләчәк гомерендә индус булып туугa өметләнеп юанырга гына кала. Әмма бу ситуациягә башка күзлектән чыгып карасак, мондый тыю булмаган очракта, *нәрсәгә* күчәргә, нинди идеяләр үзләштерергә кирәк булырын һәм моның никадәр кыен булачагын күрербез. Индуизм бик тә чуар, бик тә күпкырлы, аның тарафдарлары бихисап күп аллаларга табына.

Кешеләр, безгә мәгълүм булганча, карашлар уртаклыгы нигезендә бердәм оешмага (общинага) берләшәләр, ә индуизмда бу гадәти схема урынында бөтенләй башка схема хөкем сөрә — Һиндстан халкы тумыштан ук шул общинага кергәнгә күрә, шушы общинаның этик нормаларына (үз-үзеңне тоту кагыйдәләренә) буйсына.

Нәкъ менә көнкүреш кагыйдәләре үз кеше һәм ятлар арасындагы чикне билгели. Индуслар төрле храмнарда, төрле телләрдә гыйбадәт кылалар, төрле аллаларга табыналар. Еш кына мондый күпкырлылыкны европалылар дин ирекен тану билгесе дип кабул итәләр. Әмма аның төбендә башка нәрсә ята: Һиндстан диннәрен өйрәнгән күренекле галим М. Кормак билгеләп үткәнчә, индуизм ортодоксия (дөрес фикер) принцибына түгел, ә ортопраксия (дөрес гамәл) идеясенә нигезләнә. Индуистик традицияләрне саклаучыларны гади бер диндар кешенең Галәм төзелеше, аллалар, каһарманнар турында нәрсә уйлавы кызыксындырмый. Әмма ул кеше теләпме, теләмичәме үзе кергән каста кануннарыннан тайпылса, үзенә карата яхшы мөнәсәбәт күрмәячәк. Чыннан да индусларның үз диннәрен бары «дхарма» — *канун* дип йөртү факты үзе үк тирән мәгънәгә ия.

Шуның аркасында яңадан-яңа сораулар туа. Индуизм нәрсә ул — динме яисә башка бер күренешме? Бер яктан, аның дини йолаларны һәм төшенчәләрне үз эченә алуы бәхәссез, ә икенче яктан, бу хикмәтле бинаның төп өлешләре бары тик алардан гына да тормый. Алар арасында Көнбатыш үлчәве буенча бөтенләй дингә катнашы булмаган — гаилә йолалары, хокук нормалары, философик тәгълимат белән очрашабыз. Болар, барысы бергә, бер элементны икенчесеннән аерып алып булмый торган гаҗәеп синтез тудыра: корбан бирү кагыйдәләре әкренләп җиргә хосусый милек турындагы фикерләргә күчә, ә төрле касталарга керүче кешеләрнең үзара мөнәсәбәте ритуаль вәгазь ярдәмендә җайга салына. Әмма, индуизмның иң беренче чиратта дин булып калуы белән ризалашкан очракта да, икенче бер сорау килеп туа: ул бер генә динме, әллә берничәме? Индуизмны дөньякүләм таралган диннәр рәтенә кертеп буламы, әллә ул милли динме? Индуизмга «читтән» күчү мөмкинлеге юк икән, димәк, беренче караш бик тә шикле булып күренә. Әмма бу динне чын мәгънәсендә «милли» дип атап булмый торгандыр: индус дигән бердәм халык юк, индуизм тарафдарлары арасында (аларга карата европачыл төшенчәләрне кулллансак) төрле милләт вәкилләре бар, алар төрле телләргә, төрле мәдәниятләргә карыйлар. Әгәр инде аларны нәрсәдер берләштерә дибез икән, бу, иң беренче чиратта, индуизм традицияләренә мөнәсәбәтле булулары.

Бу бина нинди нигезгә корыла соң?

Архитектур төзелеше гаҗәеп катлаулы булуга да карамастан, индуизмның төп өч катламын — әһәмиятлелеге ягыннан өч зур мәдәни күренешне атап була. Күп санлы индуистик ышанулар, йолалар һәм риваятьләр нәкъ менә шуларга барып тоташа да. Беренчедән, бу — Көнбатыш әдәбиятта *брахманизм* дип аталган борынгы арийларның дине; икенчедән, арийлар килгәнче үк барлыкка килгән *Һиндстан ярымутравы аборигеннарның дини ышанулары;* һәм, өченчедән, брахманизм белән бер генә гасыр ярышмаган һәм Көньяк-Көнчыгыш, Үзәк Азия илләрендә миллионлаган тарафдарларын тапкан, әмма Һиндстанның үзендә позицияләрен югалткан диннән *(буддизмнан)* алынган идеяләр һәм образлар.

§ 1. Брахманизм

«Индуизм» сүзе кебек үк, брахманнар диненең атамасы да Европада уйлап табылган. Бу сүздә каһиннәрнең (жрецларның) аерым кастасы, корбан китерү осталары, һинд-арий җәмгыятендә иң югары варналарның (катлауларның) берсе булган *брахманнарның* борынгы чорда һәм аннан соңгы дәверләрдә Һиндстан тормышында тоткан урыны чагылыш таба. Арий кабиләләре Иран таулыкларыннан төшеп, Һинд елгасы белән Һималай таулары арасында җәйрәп яткан урманнарга килеп чыккан чорлардан да күпкә элек, алар Каспий алды далаларыннан Һиндстан ярымутравының төньяк-көнбатыш өлкәләренә кадәр сузылган озын юлны үткән заманнарда ук бу кабиләләрнең төп тормыш кануны варналарга бүленүдән гыйбарәт була. Һәр варна вәкиле шул катлау өчен генә хас булган кагыйдәләргә буйсына. Кабилә башында сугышчылар —раджанья тора (соңыннан аларны *кшатрийлар* дип йөртә башлыйлар), калган халык аларга буйсына (бу варнаның традицион атамасы булган *вайшья* сүзе нәкъ менә шулай — «калганнар», «башкалар» дип тәрҗемә ителә). Әмма аллалар белән үзара мөнәсәбәтләрне көйләп торучылар аеруча зур ихтирам казаналар. Кешеләрнең язмышы (аерым-аерым да, барысыныкы бергә дә), күчмә халыкның авыр һәм хәвефле тормышы аларга бәйле була. Арийлар уйлаганча, өч дөньялыкта — күктә, һавада (җир белән күк арасында) һәм җирдә яшәүче кодрәтле һәм үзсүзле илаһи затларның (аллаларның) игътибарын җәлеп итү серләрен белгән бу кешеләрне соңыннан брахманнар дип атап йөртә башлыйлар.

1. Ведалар — һиндләрнең изге китабы

Ведалар — изге сүз (текст), бәхәссез хакыйкать хәзинәсе һәм какшамас яшәеш кагыйдәләре җыелмасы буларак Һиндстанда бүгенге көнгә кадәр зур ихтирам казанган борынгы һинд әдәбиятының бөек ядкярләре. Брахманизм турында сөйләүне дә нәкъ менә шулардан башларга кирәк. XIX йөздә яшәгән фикер иясе Даянанда Сарасвати һиндләрнең Ведаларга мөнәсәбәтен бик оста итеп әйтеп бирә. Ул, бу ядкярләрдә, ягъни

Ведаларда, кешелек тарафыннан иҗат ителгән барлык китапларга кертелгән, ул гына да түгел, башка бер генә әсәрдән дә табарга мөмкин булмаган хакыйкатьләр тупланган, дип белдерә. Ведаларга мондый караш европалылар күзлегеннән караганда гадәти булмаган, әмма һиндләр акылы өчен бик тә характерлы ысул белән дәлилләнгән: индуслар Ведалар мәңге булган дип уйлаганнар (күбесе бүген дә шушы фикердә). Һәм Ведаларны бервакытта да беркем дә иҗат итмәгәнгә, ягъни авторы булмаганга күрә, аларда бер генә ялгыш фикернең дә булуы мөмкин түгел. Чөнки бары берәр зат — я кеше, я алла гына ялгыша ала.

«Веда» сүзе белем мәгънәсен бирүче санскрит сүзе тамырыннан ясала (чагыштырыгыз: русча «ведать», «ведение», «ведунья»). Сүз, билгеле, теләсә нинди түгел, ә бары *ритуаль* белем, ягъни корбан китерү йоласы — аны уздыру кагыйдәләре һәм алар ярдәмендә ирешергә мөмкин нәтиҗәләр турында бара. Элек-электән, магик корбан китерү йоласын үтәгәндә, Ведаларны файдаланганнар. Дөресен әйткәндә, түбәндәге гаҗәеп факт, ягъни моннан якынча өч мең ел элек язылган текстларның безнең көннәргә тулы килеш һәм әллә ни бозылмый-үзгәртелмичә килеп җитүе шуның белән аңлатыла да. Аны әлеге озын вакыт арасында елдан елга (ә кайберәүләр көн саен) кабатлыйлар, шуның өстәвенә, кешенең иминлеге һәм барлык мөһим эшләренең уңай хәл ителүе өчен төрле йолалар башкарганда да, Веда кагыйдәләрен үтәгәннәр. Үзеннән-үзе аңлашыла — Ведалардагы тылсымлы сүзләрне укыганда, кечкенә генә хата да җибәрергә ярамаган. Шуңа күрә дә Веда мәдхияләрен безгә китереп җиткергән дүрт «мәктәп» (*шакха*) арасында төрлечә укылыш юк дәрәҗәсендә. Аның каравы, икенче бер нәрсәгә гаҗәпләнми мөмкин түгел: әлеге мәгълүмат чыганагы ничек сакланган һәм, борыңгы Һиндстанның социаль-икътисади һәм мәдәни тарихы аша гасырларны кичеп, безнең көннәргә ничек килеп җитә алган соң?!

Моннан өч мең ел элек Көньяк Азиядә язу барлыкка килә. Арийлар килгәнче күпкә элек Һиндстан ярымутравы халкы (алар безнең гасырның 20 нче елларында археологлар тарафыннан ачылган Хараппа цивилизациясенә карыйлар) язып калдырган язуларны галимнәр бүген дә танырга-төшенергә һәм укырга тырышалар. Арийлар арасында да язу бик тиз тарала һәм үсеш ала. Алар очлы таякчыклар белән каен тузына һәм пальма яфракларына яза торган булганнар. Әмма язуның вазифасын алар үзләренчә аңлыйлар. Ул аларга сәүдә килешүләрен теркәп кую һәм патша указларын мәңгеләштерү өчен бик тә кулай чара булып тоела. Ләкин илаһи затларга багышланган һәм корбан янында әйтелергә тиешле сүзләрне язып барырга, алар фикеренчә, һич ярамый. Аларны язу мәсхәрәләү сыман кабул ителә. Шунысы кызык: XIX йөздә, Һиндстанда инглиз колонизаторлары хакимлек иткән чорда, дини кануннарны яклап көрәшүчеләрнең күбесе һиндләрнең изге китапларын бастырып чыгаруларга кискен ризасызлык белдерәләр, алар фикеренчә, мәдхияләрнең изгелек сыйфаты да юкка чыгу куркынычы туганга күрә, Ведалар бөтен кешеләрнең, шул исәптән түбән каста вәкилләренең кулына керергә тиеш булмый, чөнки бу китап бөтенләй аларга атап язылмаган.

Шуңа күрә ятлап хәтердә калдыру Ведалардагы тәгъбирләрне саклап калуның бердәнбер юлы дип санала. Һәм чыннан да, һинд цивилизациясеннән тыш, башка бер генә цивилизация дә, мөгаен, яттан сөйләү сәнгатендә мондый югарылыкларга ирешмәгәндер.

Бу, әлбәттә, Ведалар буыннан буынга бары телдән генә тапшырылган дигән сүз түгел. Киресенчә, алар бик күптән язылган. Әмма Һиндстан арийлары тормышына алар язма рәвештә килеп кермиләр. Галим-брахман балаларга Ведаларның хикмәтле сүзен башта көйләп, ә аннан һәр сүзенең аңлатмасына тукталып җиткерә. Һәм балалар акылында борынгы кулъязма (манускрипт) түгел, ә акыл ирешмәслек серле мәңгелек авазлар турында фикер формалаша. Кеше күз белән күреп түгел, ә ишетеп Ведалар хакыйкатен кабул итә. Шунлыктан һиндләр аны еш кына *«шрути»* («ишетеп белгән») сүзе белән атыйлар.

Борынгы легендада болай дип сөйләнә: бик борынгы заманнарда, алтын гасырда, «кешеләр җәбер-золымны белмәгән» вакытта, дхарма кагыйдәләре буенча яшиләр һәм җир йөзендә гаделлек хөкем сөрә, бары бер генә Веда яши. Соңрак, көмеш гасыр башлануга, дхарма өчтән бер өлешкә, ә алдагы бакыр гасырында тагын бер өлешкә кими. Ниһаять, тимер гасырында (*калиюга*) кешеләр дхарма турында бөтенләй онытталар. Әхлакның акрынлап бозыла баруы аркасында, аларның Веданы аңлау сәләте кими, һәм, кешеләрне бөтенләй кулланмасыз калдырмас өчен, изге китапны дүрт өлешкә бүләргә туры килә.

Ничек кенә булмасын, Ведалар дөрестән дә дүртәү: Ригведа (мәдхияләр Ведасы), Самаведа (мөнәҗәтләр Ведасы), Яджурведа (яджуслар — йола «әфсеннәре» Ведасы) һәм, ниһаять, Атхарваведа (сихер Ведасы). Дөрес, барлык брахман юнәлешләре дә Атхарваведаны танымый; аны «тулы кыйммәтле» Веда дип санамаучылар изге китапларның беренче өчесен генә үз эченә алган «өч өлештән гыйбарәт гыйлем» (*трайи видья*) турында сүз алып баралар.

Ригведа һиндләрнең изге китаплары арасында әһәмияте ягыннан гына түгел, ә язылу вакыты буенча да беренче булып санала. Аны тәшкил иткән мәдхияләрнең бүгенге көнгә килеп җиткәннәре б. э. га кадәр X–IX йөзләрдә иҗат ителгән булырга тиеш. Шунысы кызык: бу вакытта арийлар инде Һиндстанда булсалар да, мәдхияләр Ведасында алар Евразия киңлекләрен гизгәндә очрашкан күп нәрсәләр чагылыш таба. Ригведада Һиндстанда билгеле булмаган үсемлекләр һәм хайваннар телгә алына; көн белән төн яртышар елга сузыла торган илләр, ягъни төньяк җирләр турында сүз бара. Арийларның Арктикадан килеп чыгуы турындагы кайбер романтик рухлы галимнәр тәкъдим иткән гипотезаны күпчелек чынга алмаса да, бер нәрсә бәхәссез: арийларга чынлап та төньяк халыклар белән аралашырга туры килгән.

Арийларны төрле-төрле халыклар һәм мәдәниятләр белән бәйләгән башка җепләргә дә галимнәр инде күптән игътибар иттеләр. Арийлар телен — *санскритны* (турыдан-туры мәгънәсе — эшкәртелгән) өйрәнә башлаган һәр европалы санскрит сүзләренең үз туган телендәге сүзләр белән охшашлыгын күрер. Әмма б. э. га кадәр беренче меңьеллык башында Һинд елгасы үзәнлеген үзләштерә башлаган күчмә халыкларның дини ышануларын һәм рухани ата-бабаларыбыз дип санарга күнеккән кешеләрнең дини күзаллауларын чагыштырганда ачылган охшашлык тагын да кызыклы һәм әһәмиятлерәк.

Ведаларда берничә тапкыр яңгыр һәм яшен алласы Парджанья телгә алына. Әлеге аллага Көнчыгышта гына түгел, Көнбатышта да табынганнар. Монда гаҗәпләнерлек бернәрсә дә юк. Әмма ул йөрткән исемнең төрле җирләрдә шул бер үк яңгырашны саклавына гаҗәпләнми мөмкин түгел: Һиндстаннан меңнәрчә чакрымнар еракта яшәүче литвалылар аны Перкунас, славяннар Перун дип атыйлар. Башка исемнәрдәге аһәңдәшлекне дә күрми мөмкин түгел: мәсәлән, арийлар Дьяус-Питар, яки Дьяус-ата дип атаган алла культы борынгы Ведаларга нигезләнгән культларның берсе була, һәм шушы ук затны без антик дөнья мифларында да очратабыз; грекларда — Теос-Патер (Зевс), ә римлыларда — Диес-Питер (Юпитер).

Тикшерүчеләр Ведадагы таң алласы Ушас белән грекларның Эосы, кояш алласы Сурья һәм борынгы грекларның Гелиосы арасында охшашлык барлыгын ачыклыйлар: хәтта Н. В. Гоголь тасвирлап биргән украин халык хикәятләренең куркыныч һәм серле персонажы Вийның да, кайбер галимнәр фикеренчә, иң борынгы бабалары һиндләрнең җил алласы Ваю булган.

Әлеге барлык затларның да борынгы арийларның мифларында очравы бүген һинд-европа семьялыгына кергән телләрдә сөйләшүче халыкларның ерак бабаларына хас ышануларның, риваятьләр һәм дөньяга карашның элек-электән бердәй булуын раслый. Ләкин биредә шунысын да онытырга ярамый: мондый образлар Ригведада күп түгел. Веда мәдхияләрен тудыручылар һинд, грек, рим, балт, герман, славян халыклары өчен уртак илаһи затларга сирәк мөрәҗәгать итәләр. Һиндстанга килеп урнашкан арийлар һинд-европа гомумилегеннән торган саен ераклаша баралар; һәм Һиндстан ярымутравы җире алар өчен, киресенчә, якын һәм кадерлерәк була башлый, ата-бабалары күрмәгән-белмәгән ерак Шәрык иленә килеп чыккан кавемнең чынбарлыкны тоемлавын чагылдыручы һәм Ганг үзәнлекләре табигате белән сугарылган биредә туган легенда һәм йолалар аларның аңында әкренләп зуррак урын ала бара.

Күп кенә ышануларның уртаклыгы һинд арийларының Һиндстан белән янәшәдә — Иранда яшәүче икенче бер арийлар кабиләсе белән кардәшлеген раслый. «Иран» сүзе үзе үк «Арийлар иле» дигән мәгънәгә ия. Һинд арийлары Һиндстан тормышында нинди роль уйнаса, Иран арийларының (аларны үзләре тудырган изге китап — *Авеста* — исеме белән Авеста арийлары дип тә йөртәләр) үз илләрендә тоткан урыны да шуңа якын була. Ригведа белән Авестаның телләре генә охшаш булмыйча (Веда теле санскритның соңгырак формаларына караганда Авеста теленә якынрак тора), аларда бер үк аллалар турында сөйләнә, арийлар дөньясындагы бу ике төркемнең хәтта күп кенә гореф-гадәтләре дә уртак була.

Әйтик, тегеләре дә, болары да, Һиндстанның һәм Иранның борынгы халыклары фикеренчә, бөтен дөньяда тәртип саклауны күзәтүче ике илаһи затка — Митра белән Варунага табыналар. Хәтта күп вакыт алар икесе бергә эш итәләр. Арийларның аңында бу аллалар үзара шулкадәр нык бәйләнгән, аларны еш кына «ике өлештән торган» бер зат — Митра-Варуна (Митраварунау) итеп тә күз алдына китерәләр. Әгәр көндезге кояш алласы Митра намуслылык, гаделлек, әйткән сүзгә тугрылыкны (юкка гына солых, өйләнешү, сәүдә килешүләре төзегәндә, арийлар аның исеме белән ант итмиләр) гәүдәләндерсә, Варунага дәһшәтле күк алласы, җинаятьчеләрне җәзага тартучы һәм аларның котын алып торучы көчле һәм үзсүзле хөкемдар (судья) итеп карыйлар.

Веда арийлары да, Авеста арийлары да ай алласы Соманы (иранлылар аны «Хаома» дип атыйлар) олылыйлар. Һәм аларда аңа табыну культы да була. Сома культы мисалында без борынгы кешенең фикерләре һәм дөньяны күзаллавы хакында безнең бүгенге күзаллауларыбыздан чыгып хөкем кылырга ярамый дигән хакыйкатьнең тагын бер кат раслануын күрәбез. Корбан китергәндә куллану өчен әзерләнгән махсус исерткеч эчемлекне һәм бу тылсымлы эчемлекне гәүдәләндерүче алланы да арийлар *сома* дип атап йөртәләр. Аллаларга корбан биргәндә, борынгы һиндләр һәм иранлылар аллаларга гаҗәеп эликсир тәкъдим итәләр һәм шул рәвешле Галәм хакимнәрен үзләренә каратырга, кәефләрен күтәрергә омтылалар. Риваятьләргә караганда, аларның тырышлыгы бушка китми. Соманы иң нык яратучы, мөгаен, озак вакытлар һинд-арийлар пантеонында (бөтен аллалар арасында) үзәк урынны тоткан зат — баһадир Индра булгандыр.

Барлык елгалардагы суларны кулына төшереп, җирдә коточкыч корылык китереп чыгарган албасты — Вритра еланын җиңү Индраның иң зур батырлыгы санала. Туксан тугыз боҗрага бөгәрләнеп, елга тамакларын томалаган аждаһаның ысылдавын ишетүгә, бөтен кеше, хәтта аллалар да куркып кача торган була. Һәм бары тик Индра гына илаһи оста Тваштар ясаган корал — *ваджра* (шунысы игътибарга лаек: санскритта «ваджра» яшен дигән мәгънәне белдерә) ярдәмендә албастыны җиңә һәм «елгалар аксын өчен» «таулар аша юл ача». Индраның җирдәге тормышны дәвам итәргә мөмкинлек биргән әлеге эше аның калган гамәлләрен (еш кына ярамаган ямьсез кыланышларын да) оныттыра, хәтта аны еш кына «Вритраган» — Вритраны җиңүче дип тә атыйлар. Авестада да, күпкә гадирәк урын бирелүенә карамастан, моңа охшаш зат — Вртрагна бар. Индрадагы кыюлыкның, көчнең, әхлакый тотнаксызлыкның (ул гүзәл Ушасның арбасын ватып, аны аптыраштa калдыра) чыганагы бер — сома. Индра бертуктаусыз сомага сусый. Хәтта сома аңа ана сөтен алыштырган дигән сүз дә йөри. Вритра белән сугышыр алдыннан ул исерткеч тутырылган өч зур савытны бушата. Кыю баһадир хәтта үзенең исереклеге белән мактанудан да тарсынмый: мәдхияләрнең берсендә ул болай ди: «[Миңа] табынучыларга мин чынлап та сыерлар һәм атлар бүләк итәм — мин әллә сома эчтем микән? Миндәге сыеклык мине көчле җилдәй йөртә — мин әллә сома эчтем микән?» Дөрес, сома белән мавыгу Ведалардагы башка аллаларга да хас. Мәдхияләрнең берсендә: «Индра исерек, Агни исерек, бөтен аллалар да салмышлар»,— диелә.

Сома — үзенә бер төрле илаһи зат ул. Аның ярдәмендә арийлар өч дөньялыкта — күктә, җирдә һәм һавада яшәүче көчле һәм үзсүзле һәм шуңа күрә куркыныч булган башка аллаларга тәэсир итәргә тырышалар. Кызык, мәдхияләрне тудыручылар, аларны сыйфатлап биргәндә, бик әһәмиятле ике сүздән файдаланалар: *дэва* һәм *асура*. Соңрак, күп гасырлар узуга, «дэвалар» дигәндә нәкъ менә аллаларны, ягъни кешеләргә ярдәмгә килүче «уңай геройларны», ә «асура» сүзен ишеткәч, һәрвакыт теләсә нинди явызлык эшләргә әзер торучы һәм еш кына кеше өчен куркыныч тудыручы иблисләрне күз алдына китерәләр. (Бу урында тагын бер фактны билгеләп үтү кызыклы булыр: һинд-арийларның Ирандагы туганнары бу бәйләнешне нәкъ киресенчә аңлыйлар — асуралар (ахура) алар өчен алла булса, дэвалар (даэвы) мәкерле, явыз затка әверелә. Фарсы риваять һәм әкиятләрендәге явыз «дива»ларның башлангычы да әнә шуннан килә.) Ведалар мәдәниятенең иң борынгы ядкярләреннән булган Ригведага килгәндә, биредә аллаларны тегеләй дә, болай да атап йөртәләр. Һәм бу арийларның аллалар турында күзаллавын бик тә ачык характерлый: аллаларны файдаланырга кирәк, әмма алар белән эш иткәндә, сак булу мәслихәт.

Борынгы арийлар аллалар дөньясы белән кешеләр арасында бәйләнеш булдыручы буын дип тагын бер илаһи затны — ут алласы Агнины исәплиләр. Ул күпмедер дәрәҗәдә Сомага охшаш: Агни — ул үзе үк ут стихиясе дә һәм шуны гәүдәләндерүче алла да. Әмма Сома белән дини йолаларны үтәүнең серләрен белгән махсус әзерлекле каһиннәр генә эш итә алса, Агни — Ведалар пантеонында кешегә иң якын зат: һәркемгә аның белән көн саен һәм күп тапкырлар очрашырга туры килә. Шуңа күрә дә, аңа багышланган ике йөз мәдхиядә, без бу алланың, төрле сурәткә, төрле кыяфәтләргә кереп, кешеләр янына килүен күрәбез. Агни — ул утлы ат та (кайвакыт атлар), җир белән күк арасында очучы ут кошы да, кызыл чәчле, утлар чәчеп торган бихисап күзле, урманнарны ашар өчен яратылган алтын тешле алып та. Әмма шуның белән бергә Агни — учакка ут тергезүче «йорт хуҗасы» да. Аннан башка гаилә тормышы була алмый. Шунлыктан һәр йортның ишегалдында өч изге ут яна: «йорт хуҗасы уты» (*гархапатья*) һәм аннан кабынучы «көньяк уты» (*дакшинагни*) һәм «эчү уты» (*ахавания*). Көн саен иртә-кичләрен ыру башлыгы изге утларга сөт кою йоласын башкарырга тиеш була. Бу *агнихотра* дип аталучы йола, Ведалардагы күп санлы корбан китерү йолаларыннан аермалы буларак, безнең көннәргә кадәр сакланган. Әмма Агниның роле моның белән генә дә чикләнми. Ул кешеләргә башка аллалар белән аралашырга ярдәм итә. Борынгы һиндләр йоласында утның шундый мәгънәгә ия булуы очраклы түгел. Нәкъ менә Агни, кешеләр тарафыннан аллалар янына җибәрелгән илче буларак, йолада катнашучылар корбан иткән ризыкны аларга илтеп тапшыра. Шуңа күрә мәдхияләрдә аны еш кына *хотар*, ягъни аллалар арасындагы каһин дип атыйлар.

Ведалар әнә шуларга — табигать стихияләренең бер-берсенә охшамаган хуҗаларына, борынгы кешенең хыялы тудырган хикмәтле затларга багышлана. Бүгенге укучыны үзләренең сәнгати ягы белән таң калдырган бу әсәрне шигърияткә тиңләп карасалар да, һиндарийлар тормышында аларның вазифасы бөтенләй башка була. Биредә сүз әдәби иҗат турында түгел, ә практик, тормышчан мәсьәләләрне хәл итү турында, шагыйрьнең хыялы турында түгел, ә кат-кат тикшерелгән сүзләр хакында бара, ә ул сүзләрдә бердәнбер дөрес өлгедән аз гына читкә китү дә кабул ителми. Чөнки корбан китерүнең уңышлы чыгуы, димәк, кешенең язмышын билгеләүче сәламәтлек тә (үзеңнеке һәм нәселеңнеке), эшләрнең уңышлы баруы да, гаилә иминлеге дә, дошманны җиңү дә аллаларга дөрес мөрәҗәгать итүгә бәйләнгән. Ригведа мәдхияләре төрле илаһи затларга шундый мөрәҗәгать итү үрнәкләре булып торалар. Йоланы үтәгәндә, махсус әзерләнгән корбанга аллаларның игътибарын җәлеп итү бурычы йөкләнгән каһин — хотар — аны көйләп тантаналы итеп сөйләргә тиеш була.

Әле бу — йола гамәлләренең башы гына. Алланы «чакыргач» (корбан аңа атап әзерләнә), алга таба аны җырлар җырлап ләззәтләндерергә кирәк була. Бусы инде үз карамагына Ригведаны түгел, ә *Самаведаны* алган каһиннең— *удгатарның* — бурычы санала. Шунысы игътибарга лаек: Самаведаның күп кенә мөнәҗәтләре Ригведа мәдхияләрен кабатлый. Бу Веда текстларын бүлүнең түбәндәге төп принцибын тагын бер кат раслый: әдәби оригинальлек түгел, ә ритуалларны оештыру мәсьәләләре, корбан китергәндә башкарыла торган магик йолалар беренче урында торырга тиеш.

Мәдхия һәм җырларны башкару гаять әһәмиятле саналса да, бу әле йоланың бер генә ягын тәшкил итә.

Икенчесе, корбан китерүнең үзе белән бәйлесе, бик тә катлаулы, чөнки биредә инде бер генә ялгыш та җибәрергә ярамый. Аллага корбан ризыгын катгый билгеләнгән кагыйдәләр буенча, кирәкле тәртиптә, бары әйтелергә тиешле сүзләрне генә кабатлап тапшырырга кирәк була. Бу бурыч өченче каһингә — *адхварьюга* йөкләнә. Ул йоланы үтәгәндә кулланыла торган агачның ботакларын кисә, сыердан корбан сөтен савып ала, һәм үзе үк әлеге сөтне «изге утларга» сала. Белмәгән кешегә еш кына бөтенләй аңлашылмаган, читтән карап торучы өчен сәер тоелган әлеге һәм башка бик күп ритуаль эш-хәрәкәтләрне башкарганда, адхварью *Яджурведадан* алынган *яджусларны* — аерым «әфсен»-формулаларны кабатлый.

Корбан китерү процессында өч Веда җыентыгының үзара бәйләнеше әнә шуннан гыйбарәт. Дүртенче изге китап —*Атхарваведа*— үзе бер аерым урында тора. Борынгы һиндләрнең динен өйрәнүче галимнәр дә, һинд-арийлар үзләре дә аның килеп чыгышы һәм беренче өч Ведага мөнәсәбәте турында аз бәхәсләшмәгәннәр. Кайбер галимнәр, Атхарваведа Ведалардагы аллаларга табынучы һәм шулар белән бәйле йолаларны үтәүче арийлар арасында түгел, ә үз иптәшләреннән күптән *аерымланган* һәм бераз башкарак характердагы динне тотучы *арийлар* — вратьялар җәмгыятендә барлыкка килгән, дип исәплиләр.

Әмма тикшерүчеләр нинди генә аңлатмалар табарга тырышмасыннар, факт факт булып кала: Атхарваведаның үзенчәлеге шунда: ул сихер һәм әфсеннәрнең Җирдәге иң борынгы җыентыгы булган. Шуның белән бергә, Атхарваведа ак (*атхарваннар*) һәм кара (*ангираслар*) сихергә бүленә: файдалы киңәшләрне (дәвалау, ау, гаепне йолу һ. б.) һәм зыян салуга юнәлдерелгән алымнарны (мәхәббәттә көндәшеңне юк итүгә, иблисләрне — *апсар* һәм *гандхарваларны*, дошманны куркытуга юнәлдерелгән) үз эченә ала.

Атхарваведа сихерләренә борынгы һинд диненең мөнәсәбәте каршылыклы була. Кайбер текстларда (мәсәлән, дхармасутраларда) сихерчеләргә ләгънәт укыла һәм аларга гаять авыр җәзалар бирү сорала, ә икенчеләрендә, әйтик, безнең көннәргә килеп җиткән һинд кануннарының иң борынгы җыентыгы «Ману смрити»да («Ману кануннары») Атхарваведаның брахман кулында дәһшәтле корал булуы хакында әйтелә. Дөньядагы төрле диннәрнең сихергә мөнәсәбәтен искә төшерсәк, әлеге бәяләмәләрнең төрлелеген аңлату авыр түгел. Сихерчелек белән шөгыльләнүче һәм аның ярдәмендә үзенең тормыш мәсьәләләрен хәл итәргә омтылучы кеше шуның белән «гайре табигый» сәләткә ия булырга тырыша да. Магик хәрәкәтләр ясаганда, сихерләгәндә ул гади кешеләрдән югары күтәрелә һәм аллалар белән бер дәрәҗәгә ирешә диярлек (кайбер диннәрдәге күзаллаулар буенча, тулаем аллаларга тиңләшә). Һәм, әлбәттә, ул «төп», үзәк рухани күзәтүеннән котыла.

Ләкин мәсьәләнең башка ягына да игътибар итмичә ярамый. Сихерчелек әхлакый яктан караганда мактарлык күренеш түгел. Чөнки сихер белән шөгыльләнгәндә, кеше үзен тулаем «кара», «төнге» көчләр хөкеменә тапшыра. Бу көчләрнең чынмы яки хыялда гынамы булуы — башка мәсьәлә, психологик (һәм этик) ноктадан караганда ул кадәр үк әһәмиятле дә түгел. Әмма бер кешенең икенчесенә магик йогынты ясавы, һичшиксез, иң беренче чиратта рухи, еш кына физик яктан да коллыкка төшерүне күздә тота. Томас Манның Библия сюжетына ияреп язылган «Иосиф һәм аның туганнары» эпопеясыннан алынган бер өзек сихернең әлеге үзенчәлекләренә бик яхшы үрнәк була ала. Мисыр түрәсе Петепрның (Потифарның) хатыны, гадәти чаралар ярдәмендә генә Иосифның мәхәббәтен яулый алырына ышанычын югалткач, сихерчегә мөрәҗәгать итә. Әмма, яшерен һәм коточкыч йоланы үтәгәннән соң, бу хатын, эш уңышлы чыккан очракта да, үзе өчен иң әһәмиятле мәсьәләдә җиңелүгә дучар буласын аңлый: моннан соң ул аның мәхәббәтенә җавап бирә алмаячак. «Тәмам өметсезлеккә бирелеп, тылсымлы сихергә ышанып, мин бит аның җанынннан баш тарттым... Мәхәббәт хакына мондый баш тарту коточкыч аяныч!.. Минем өчен синең күзләрең үлгән һәм йомылган...» — дип сагышлана роман героинясы.

Һинд чыганакларындагы Атхарваведага бирелгән уңай һәм хәтта искиткеч югары бәяне нәрсә белән аңлатырга соң? Һинд-арийлар динендәге күпчелек юнәлешләр сихер Ведасын кабул итә, ә кайберләрендә, мәсәлән, «Махабхарата»да аны хәтта башка Ведалар белән бер рәткә түгел, ә күпкә югары куялар. Чөнки аны адхварью яки хотарның түгел, ә иң югары каһиннәр кастасы вәкиленең — брахманның — кулланмасы итеп карый башлыйлар. Төп сәбәп шунда: борынгы һинд дине тулаем сихер (магия) белән сугарылган була, аны дөньяга тәэсир итү чарасы итеп карый. Сихерләү рецептларының чыганагы булып Атхарваведа яисә ниндидер бер башка текст хезмәт итә ала, аңа карап дини күзаллауларның асылы үзгәрми: аларның сихерчелек, «ведачылык» белән охшашлыгын исемнәре түгел, ә Ведалардагы илаһи затларга мөнәсәбәтләре билгели (сихерләү чаралары ярдәмендә аллаларга йогынты ясау бу мөнәсәбәтнең аерылгысыз өлешен тәшкил итә). Шуңа күрә дә брахманнар, аеруча җаваплы, аерым алганда, «патша» йолаларны үтәгәндә «саклык чарасы күрү» максатында, Атхарваведа ырымнарына мөрәҗәгать итәләр. Сихердән мондый бәйлелек Ведалар диненең төп —ахыр чиктә чишеп булмастай проблемасы белән бәйләнгән.

Индрага мөрәҗәгать итеп язылган атаклы мәдхиядә мондый юллар бар:

Кара-каршы торган ике гаскәр:
Ике дошман кемне чакыра —
Бер арбага баскан ике кеше
Аерым әйтә: — Ул бит Индра! [1]

---

[1] Дәреслектәге шигырь текстлары Салисә Гәрәева тәрҗемәсендә бирелде.

Әмма әгәр Индраны (югарыдагы сүзләрне бер Индрага гына түгел, ә Ведалар пантеонындагы күп санлы аллаларның теләсә кайсына күчереп куярга мөмкин) сугыш кырында очрашкан ике гаскәрнең икесе дә чакыра икән, ул кемне якларга тиеш соң? Алла кем ягына басарга тиеш? Мөгаен, кемнең корбаны баерак, ә ритуалы «ышандырырлык» була, аның күңеле шул «корбан бирүчегә» ятыр. Ләкин боларның барысын — аеруча соңгысын — ничек итеп үлчәргә була соң? Хотар да, удгатар да, адхварью да, кем гаскәрендә булуларына һәм нинди хәлдә калуларына карамастан, бер үк йола-кагыйдәләрне башкаралар бит.

Һәм биредә теләсә кайсы ритуаль дингә хас бер әһәмиятле үзенчәлек турында искә төшереп үтү зарур. Эш менә нәрсәдә, корбан китерүнең уңышсыз чыгуы каһиннең хата җибәрүе, яисә йолага карата алланың игътибарын җәлеп итә алмаган, яки аның күңелен кирәгенчә күрмәгән һәм дә йоланың ниндидер әһәмиятле детальләрен бутаган (йолада һәрбер кечкенә генә нәрсә дә әһәмияткә ия) белгечләрнең эшне «җиренә җиткерә алмау» нәтиҗәсе дип аңлатыла. Шуңа күрә йола гамәле никадәр озын гомерле булса һәм үсеш алса, корбан китерү йоласын үтәгәндә, һәр адымның дөрес булуына һәм, бигрәк тә, ясалган хаталарның нәтиҗәләрен юкка чыгаруга, ягъни аларны йола барышында ук төзәтүгә, шулкадәр күбрәк игътибар бирелә. *Корбанны савыктыру* брахманның бурычы булып тора.

2. Брахманның «эчке корбаны»

Шунысы игътибарга лаек: корбан китерү барышында брахман, беренче карашка, пассив булып күренә. Ул кычкырып сөйләми һәм ритуалның буеннан-буена хәрәкәтсез тора. Әмма бу вакытта брахманның аңында барган процесс, борынгы һинд дине тарафдарлары фикеренчә, калган барлык каһиннәрнең эш-хәрәкәтләренә караганда да йоланың ничек тәмамлануына зуррак йогынты ясый.

Хәзерге заман кешесе күзлегеннән караганда, брахманның корбанны «савыктыру» эшчәнлеге максатсыз булу өстенә, мәгънәсез дә. Йола барышында брахман, иң беренче чиратта, үзенең, ягъни брахманның «тәэмин итүенә» мохтаҗ булган төрле якларга һәм детальләргә игътибарын юнәлтә. Ул, бөтен психик энергиясен бергә туплап, бернинди чит уйларга һәм хыялый сурәтләргә урын калдырмый. Ул гына да түгел, корбанны «савыктыру»ның төп мәгънәсе шунда, брахман корбан китерүнең теге яки бу мизгелләрен символик рәвештә дөньяның аерым күренешләренә охшата. Әйтик, мәсәлән, патша йортының чәчәк атуын һәм дәүләт чикләрен ныгытуны максат итеп куйган гаять зур ритуаллардан саналган *ашвамедхи* вакытында корбан итеп ат китергәндә, брахман үзенең аңында (дөресрәге, хыялында) корбанга бирелүче атның күзләрен кояшка тиңләргә тиеш була.

Чынлыкта, брахманның аңында бер генә түгел, ә ике йола бара: беренчесе — тышкы, «матди»; икенчесе — эчке, символик мәгънәгә ия, өстәвенә, икенчесе беренчесенең уңышлы булуын тәэмин итәргә тиеш була. «Чын» йоланың һәр элементына *эчке корбанның* катгый билгеләнгән элементы туры килә.

Бу йола гамәлен үтәүдә төп рольне брахман уйнавы аермачык. Хотар да, удгатар да, адхварью да түгел (һәм, әлбәттә, корбан китерүгә заказ бирүче дә түгел), ә бары ул гына йоланың гаять катлаулы яңадан-яңа «саклаучы» детальләр һәм чаралар белән уратылган мәгънәсен аңлый ала. Брахманнар бер генә чит кеше дә «ритуаллар фәненең» абруена кул сузмасын һәм аның серләренә төшенә алмасын дип даими күзәтчелек итәләр. Арийларны варвар-*млеччхалардан*, ягъни Һиндстан ярымутравының төп халкыннан, килмешәкләр токымын аборигеннардан аерып торучы үтә алмаслык чикләрне чагылдырган Ведалар диненең рухына бу бик тә туры килә. Хәтта йолага заказны өч югары арийлар варнасына кергән ир-атлар һәм иерархия «баскычында» арийларга якын торган кайбер аз санлы төркемнәр —кабилә һәм касталар гына бирә ала. Һинд халкының зур күпчелеге дингә мөнәсәбәттә тулы хокукларга ия булмый. Әмма һинд-арийларның ритуаль, ягъни мәрасимле дине брахманнарны башка варналарга керүче кешеләрдән генә түгел, ә үзләре арасында да өстен куя.

Һиндстанда яшәгән борынгы халыклар ничә аллага табынганнар соң? Веда мәдхияләрен өйрәнгән һәр кешедә үзеннән-үзе шушы сорау туа. Исәпләүләр төрле нәтиҗәләргә китерә. Әгәр Ригведада теге яки бу дәрәҗәдә макталган барлык затларны да санасаң, коточкыч сан килеп чыга: 3339! Кайбер исемнәрне без һәр бит саен очратабыз диярлек, икенчеләре, киресенчә, бик сирәк телгә алына. Мондый тигезсезлеккә гаҗәпләнергә кирәкми. Үзләренең дини үсешләрендә арийлар бер урында гына тормыйлар: кайбер аллалар оныгыла, икенчеләре популярлык казана. Ведалар пантеонында үзәк фигура кем була соң? Аллаларны сурәтләүдә эзлексезлек күзгә ташлана: бер мәдхиядә Индра баш алла дип атала, икенчесендә — Парджанья, ә өченчесендә — Агни. Биредә без брахманизмның характерлы үзенчәлегенә тап булабыз: шушы мизгелдә кемгә мөрәҗәгать ителсә, шул үзәктә була. Аны мактыйлар, аңа ялагайланалар, иң кодрәтле дип атыйлар. Макталучы образ, тулысынча йола нинди бурычтан чыгып эшләнә, нәкъ шул максатка ярашлы итеп тудырыла: корбан багышланган алланы брахманнар шулкадәр мактыйлар ки, ул аларның теләкләрен үтәми булдыра алмый. Әмма бүгенге югарылыктан караганда күктә, җирдә һәм һавада яшәүчеләр турындагы күзаллауларда әлеге алым бик тә үзенчәлекле чагылыш таба: илаһи затлар бер-берсенә охшый башлыйлар, кешеләр бер аллаларның сыйфатларын икенчеләренә күчерәләр. Еш кына ике алла бер-берсе белән шулкадәр нык керешеп китә, һәм асылда икесе бербөтенне тәшкил итә. (Мәсәлән, Митра һәм Варуна.)

Шуңа күрә дә аллаларның саны да, аларның үзара нисбәте дә кемнәр хөрмәтенә нинди корбаннар китерү һәм алар (аллалар) ярдәмендә нинди нәтиҗәләргә ирешү мөмкинлегеннән чыгып билгеләнә. Һәм шул вакытта барлык аллаларның да, алар ничек кенә көчле булып тоелмасыннар, ниндидер бер югары көчкә буйсынулары ачыклана. Брахманнарга гына билгеле булган төп сер әнә шуннан гыйбарәт тә инде. Ләкин әгәр йоланың уңышы асылда брахманның «эчке корбанына» бәйле булса, моннан ул үзенең йола гамәлен оста башкаруы белән генә дә алланы заказ бирүченең теләгән үтәргә мәҗбүр итә ала дип уйларга мөмкин. Шул рәвешле брахман Веда аллаларына караганда да ныграк хөрмәт ителүче затка әйләнә. Борынгы һинд диненә Европа галимнәре биргән исем — *брахманизм* — тирән мәгънәгә ия. Ведаларда сурәтләнгән һәм макталган аллалар бары тик йола вакытында әйтелгән сүзләрдә генә яшиләр кебек күзаллаулар безне гаҗәпләндермәскә тиеш. Димәк, ритуаль йола кайдадыр «читкә» мөрәҗәгать итү чарасы түгел, ул үзе магик көчкә тиң.

3. «Брахман» төшенчәсе

«Корбанны савыктыру» һәм шуның белән йоланы контрольдә тоту сәләтен брахманга нинди яшерен серле көч бирә соң? Һиндләрнең изге китапларында бу көчне шулай ук *«брахман»* сүзе белән атыйлар.

Брахман турындагы күзаллау бөтен һинд мәдәниятендә иң әһәмиятлеләрдән санала. Әмма брахманның нәрсә икәнлеген аңлату, бигрәк тә аңа билгеләмә бирү җиңел эш түгел. Ригведа мәдхияләрендәге аллага багышланган догалар да шулай исемләнә. Әмма янәшәдәге икенче бер мәдхиядә бик матур чагыштыру белән очрашабыз: сыерлар абзарга җыелган кебек, барлык аллалар да брахман эченә җыела, диелә анда.

Аллаларның үзләрендә генә түгел, ә кешеләр тарафыннан аларга багышланган мәдхияләрдә дә бу көчнең бер кисәкчеге бар. Икенче бер урында брахман турында «тереклек суы» диелә. Һәм шушы су «кибеп баручы» корбан китерүне сугарып тора.

Шулай итеп, брахман-каһиннең брахманга — «кояшка тиң яктылык»ка — мөнәсәбәтле булуы үзенә бер тылсымга ия, һинд-арийларның дини ышанууларынча, аның ярдәмендә корбан китерүнең максатына ирешеп була. Әгәр борынгы һиндләр йолалар ярдәмендә иң әһәмиятле тормыш мәсьәләләрен чишәргә омтылалар икән, брахманның «эчке корбаның» яшәешнең теләсә кайсы проблемасының универсаль ачкычы итеп карый башлауга да, магик ритуалның детальләрен, анда катнашучыларны, аның максатын, ярдәмче чараларны һ. б. белдерүче сүзләрнең теләсә нинди күренешне аңларга, теләсә нәрсә турында сөйләргә яраклы үзенчәлекле телгә әверелүенә дә гаҗәпләнергә кирәк түгел. Брахманизм тарафдарлары хәтта бөтен дөньяны да гаять зур корбан итеп күз алдына китерәләр.

Ригведага кергән атаклы *Пуруша-сукта* (Кешегә мәдхия) мәдхиясе брахманизм әдәбиятының әлеге күренешне тасвирлаган иң борынгы әсәрләреннән санала. Анда сүз гаҗәп, әмма гаять зур вакыйга — Җирдә беренче кеше булган Пурушаны корбан итеп китерү турында бара. Ул шулкадәр зур гәүдәле ки, хәтта бөтен Галәм киңлеген иңләп тора. Аның мең башы, мең күзе һәм мең аягы бар; ул «җирне бөтен яклап каплап алганнан соң да... ун бармак калынлыгы өстә тора». Алга таба мәдхиядә: «Пуруша — ул булган һәм киләчәктә дә булачак Галәм»,— диелә. Һәм менә шушы алыпны аллалар корбанга бирәләр. Бу чын-чынлап космик йолада бөтен дөнья катнаша. Мәдхиядә: «Яз корбан мае була, җәй — утын, көз — корбан», — дигән юллар бар.

Пурушаны корбанга биргәннән соң, дөньядагы барлык иң әһәмиятле нәрсәләр барлыкка килә икән. Пурушаның кисәкләргә аерылган гәүдәсеннән Веда мәдхияләре һәм ритуаль ырымнар туа; хайваннар дөньясы: атлар, үгезләр, кәҗәләр һәм сарыкларны да ул тудырган. Беренче кешенең сулышы җилгә, күзе кояшка, башы күккә әверелә. Әмма Пуруша-суктада иң зур игътибар кешеләр барлыкка килүне сурәтләүгә бирелә. Алар шулай ук Пурушаның бүлгәләнгән гәүдәсенең аерым өлешләреннән яратылганнар.

Авызы аның брахман булды,
Куллары раджанья иде.
Вайшья булды аның явбашлары,
Аягыннан шудра дөньяга килде.

Хәтта бүтән Веда текстлары арасында Пуруша-сукта, бер яктан, эчтәлегенең «гадәттән тыш» (хәзерге европалылар күзлегеннән) булуы белән, ә икенче яктан, сюжетның тирән һәм күпкырлы булуы белән гаҗәпләндерә. Ә бит күпкырлы күренешләргә гаҗәеп бай булган дөньяның барлыкка килүе турында сүз бара. Тикшерүчеләр, гадәттә, иң элек шуңа игътибар итәләр: биредә без һинд җәмгыятенең варналарга бүленүенә иң ачык (һәм иң борынгы) аңлатманы табабыз. Аның пафосын тотып алырга да авыр түгел: брахманнар Пурушаның авызыннан килеп чыккач, калганнар кулларыннан, бот һәм аякларыннан барлыкка килгәч, кшатрий, вайшья һәм, әлбәттә, шудралар брахманнарга буйсынырга тиеш. Әлбәттә, мәдхиянең мәгънәсе моңа гына кайтып калмый: әгәр барлык брахман, кшатрий, вайшья һәм шудралар гомуми *бер кеше* барлыкка китерәләр икән, ул вакытта бер генә варна да һәм бигрәк тә бер генә аерым кеше дә мөстәкыйль әһәмияткә ия булмый дигән нәтиҗәгә килеп була. Хәтта күп кешеләрне берләштерүче варна да тулы түгел, чөнки үзенә бөтен дөньяны сыйдыра алмый. Бу очракта аерым кеше турында сөйләп тә торасы юк.

Һәм шуңа күрә бары бөтен җәмгыять кенә чын-чынлап тулы, мөстәкыйль һәм үз-үзен җитәрлек дәрәҗәдә тәэмин итәрлек була ала. Ул гаять зур космик җисемне хәтерләтә, варналар аның аерым өлешләрен һәм органнарын тәшкил итәләр. Анда бөтен нәрсә үзара бәйләнгән, үз урынына куелган, һәм бары тик дөньякүләм тәртипне генә сакларга кирәк.

Пуруша-сукта һинд диннәре өчен характерлы бер бик борынгы һәм әһәмиятле күзаллауга иллюстрация була ала: ул — аерым бер кеше тормышының нык булмавы, тотрыксыз һәм, мөгаен, реаль түгеллеге һәм, киресенчә, җәмгыятьнең, коллективның һәм дәүләтнең абсолют тотрыклылыгы, бөтенлеге, оешканлыгы турындагы караш. Веда мәдхиясендәге әлеге фикерне җиткерергә ярдәм итүче образлар безгә никадәр генә сәер булып тоелмасын, безгә дә бит, ягъни һиндарийлар дөньясын бик аз хәтерләткән җәмгыятьтә яшәүчеләргә дә, дөньяны шулай кабул итү белән очрашырга туры килмиме соң? Без бик еш «халык теле...», «халык таләп итә...», «халык аңламый...» кебек сүзләрне ишетәбез (кайвакыт үзебез дә әйтәбез), һәм биредә сүз күп санлы кешеләр турында түгел, ә гаять зур, әмма бербөтенне тәшкил итүче кеше турында бара дип кабул итәбез. Борынгы мифлар һаман да безнең аңыбызда яшәүләрен дәвам итәләр.

4. Брахманизм философиясе

Ригведа, Самаведа һәм Яджурведа каһиннәр, ягъни хотар, удгатар һәм адхварью карамагында була. Ул каһиннәрнең вазифалары брахманнарның «серле фәне» белән чагыштырганда әллә ни катлаулы булмый һәм шуңа күрә «корбанны савыктыру» өчен файдаланылган гаять катлаулы эчтәлекле текстларның зур җыентыгы кирәк була. Бу җыентык, Ведалар диненең безгә мәгълүм элементлары атамаларына охшатып, *брахмана* дип исемләнә. Һәр брахмана дүрт Веданың берсенә беркетелгән; борынгы һинд каһиннәре уйлавынча, Ведалардагы мәдхияләрне, дини җыр һәм яджусларны үз эченә алган йолаларның асылы брахманаларда аңлатып бирелә. Ведалар җыентыгының үзендә (*самхиталарда*) йолаларның эчтәлеге турында бернәрсә дә әйтелми бит. Һәм без, әгәр бу хикмәтле әсәрләр булмаса, корбан китерү йоласының ничек башкарылуы, кайсы аллага нинди корбан бирелү һәм, бу вакытта, брахманизм тарафдарлары аңлавынча нинди максатларга ирешеп булачагы турында төшенә алмас идек. Нәкъ менә брахманалар Веда аллаларының холкы һәм батырлыклары турында тулы мәгълүмат бирәләр, ә мәдхияләр бу турыда бик ашыгып кына әйтеп узалар. Шул рәвешле, брахманалардан без чын ритуал турында беләбез.

Символик йола гамәле, ягъни «эчке корбан» турында брахманалар белән бәйле булган, әмма кайбер аспектта алардан бик нык аерылып торган башка төр әсәрләр сөйли. Аларны брахман-каһиннәрнең дә «арадан иң яхшылары» гына аңлый, төшенә ала. Сер итеп саклана торган бу белемнәрне урман тынлыгында, бик яшереп кенә остаз үзенең шәкертенә тапшыра. Һиндстандагы барлык ортодоксаль дини-фәлсәфи системаларның, шул исәптән веданталарның да нигезе *Упанишадалар* дип атала (гыйбарәнең сүзгә-сүз тәрҗемәсе «остазның аяк очында утыру» дигән мәгънәне бирә).

Упанишадаларда ритуалның, борынгы акыл ияләре фараз иткәнчә, күпчелек кешеләргә аңлашылмый торган яшерен мәгънәсе өйрәнелә. Күп гасырлар узганнан соң Европа галимнәре, шушы текстларның (алар ике йөздән артык) брахманалардагы йолалар белән бәйләнешен ачыклау өчен, махсус тикшерү үткәрәләр. Һәм аларга корбан китерү йоласына Упанишадаларда бирелгән аңлатма башка төрлерәк булып тоела. Әгәр Пуруша-суктада «дөнья ярату» картинасы корбан бирүдән башлана икән, Упанишадаларның эчтәлеге кешене рухи яктан «азат итүгә» буйсындырыла.

Брахманизм фикере, корбан китерүгә нигезләнгән бер генә культ та, бер генә дин дә үтеп чыга алмаслык чикне сизенгәндәй, үсешенең яңа, соңгы баскычына килеп җитә.

Брахманнар тарафыннан сакланган һәм үстерелгән яшерен ритуаллар «фәненең» катлаулана баруы сәбәпле, корбан китерүнең максат һәм бурычларын аңлатуда да үзгәрешләр барлыкка килә. Әгәр башта йоланың бөтен мәгънәсе аның нәтиҗәсенә (ягъни ахырдан нәрсә буласына) кайтып калса, Упанишадалар чорында үзенчәлекле «этаплар алмашыну» килеп чыга. Заказ бирүче куйган конкрет мәсьәләне хәл итүдән тыш, йоланың башка ягы да бар бит әле. «Корбан китерү ярдәмендә кеше күк белән кушыла» — Ведаларның бу үзенчәлеге ритуаль тәҗрибәнең җирдә иминлеккә, муллыкка ирешү белән исәпләшмәгән икенче ягын чагылдыра. Корбан китерү йоласы тәмамланганчы, аңа заказ биргән кеше авырлыклар һәм куркынычлар белән тулы җирдә түгел, ә авыру-хасталар, дошманнар һәм үлем дә булмаган илаһи дөньяда яши. Ритуалның максаты — әлеге югары хозурлык халәтен мөмкин кадәр дәвамлырак итү.

Бу омтылыш гаять төрле, еш кына бик сәер һәм хәйран калдырырлык рәвешләрне ала. Кайбер корбан китерүләр еллар буена сузыла, икенчеләре озак дәвам итми, ләкин һаман арта барып, кабатланып тора. Әмма әлеге йола никадәр генә озын булмасын, иртәме-соңмы аның барыбер ахыры була. Заказ бирүче яңадан газаплар, борчу-мәшәкатьләр белән тулы җир тормышына әйләнеп кайта. Һәм тагын брахманизм йолалары аша гына ирешеп була торган илаһи дөнья турында хыяллана башлый.

Кешелек яшәешенең асылын тәшкил иткән мәңгелек хәрәкәт турындагы күзаллау әнә шулай барлыкка килә. Югарыга — түбәнгә: күк дөньясыннан — җиргә, җирдән —күккә, һәм мәңгегә шулай дәвам итә. Буыннан-буынга һәр кешене шундый язмыш көткәнгә күрә, һиндләр бу әйләнә буенча өзлексез хәрәкәтне *«ата-бабалар юлы» (питрияна)* дип атыйлар.

Кеше үлгәннән соң да, бу юл тукталмый. Якты дөньядан киткәннән соң да, кеше мәңге әйләнеп торучы божрадан төшеп калмый һәм, мәҗбүри рәвештә, беренчел, җирдәге халәтенә кайтырга тиеш була. Иң борынгы Упанишадаларның берсе булган Чхандогьи герое — панчаллар кабиләсе патшасы Правахана Джайвали бу турыда: «Алар монда килгән юллары белән үк кире әйләнеп кайталар [башта] — пространствога, аннан соң пространстводан — җилгә; җил булып, алар төтенгә әвереләләр, төтен булып, томанга әйләнәләр; томаннан — болытка; болыттан яңгыр булып явалар. Аннан соң биредә [яңадан] туалар»,— ди.

Беренче мәртәбә Упанишадаларда ачык чагылыш тапкан, һәм соңыннан һиндләрнең дини дөньясыннан бер генә мизгелгә дә югалып тормаган тагын бер фикерне игътибарсыз калдырып булмый. Җирдәге дөньяга әйләнеп кайту — «ата-бабалар юлы»ннан барган һәркемнең тәкъдире. Әмма үлгәннән соң кешенең *ничек* һәм *нинди* булып дөньяга кайтуы аның үзеннән тора.

Әгәр үлгән кеше күк дөньясы капкасыннан үтү өчен (борынгы һиндләр Айны илаһи хозурлык дөньясына керү урыны дип саныйлар) әйтелергә тиешле сихри көчкә ия сүзләрне белмәсә, ул, барлык тиешле әверелешләрне кичеп, тиздән яңа кеше яисә башка җан иясе рәвешендә дөньяга килә. Ә үткән тормышында үзен лаеклы тоткан кеше брахман, кшатрий, вайшья гаиләсендә, ягъни, бер сүз белән әйткәндә, арий гаиләсендә туа ала. Ә үзенең әхлаксызлыгы белән аерылып торучылар дөньяга «эт, я дуңгыз, я чандала рәвешендә» кайта. Каушитаки-упанишадада: кеше «яңадан я суалчан, бөҗәк, балык, кош, арыслан, кабан, елан, юлбарыс, я нинди дә булса башка сурәттә туа», диелә. Һәм, әлбәттә, дөньяга брахман булып кайту белән суалчан яки кабан кыяфәтендә килү арасында аерма шактый зур булса да, билгеле бер илаһи мәгънәдә ул барыбер бер үк нәрсәгә кайтып кала: тегесе дә бусы да кешене инде чыктым дигәндә генә, кабат җирдәге тормышның бәла-казалар өеренә китереп кертә.

Шул рәвешле, «ата-бабалар юлы» асылда корбаннар бирү юлыннан гыйбарәт, һәм ул кешегә газапларның йомык боҗрасыннан ычкынырга мөмкинлек бирми. Аны кешенең сусавын вакытлыча гына басып, эчәсе килүне тагын да көчәйтүче, үзенә туктаусыз ымсындырып торучы чишмә белән чагыштырырга мөмкин булыр иде. Ә бит бу юл белән баручылар — корбан бирү йоласын үтәгәндә ялгышлык җибәрүчеләр яки дхарманы бозучылар түгел; киресенчә, гореф-гадәтләрне тотучы һәм брахманнарга кыйммәтле бүләкләр китерүче, «дингә нык ышанган» арийлар. Һәм нәкъ менә аларга брахманизм дине, аңлавыбызча, бернинди киләчәк тә, бернинди максат та, бернинди өмет тә — гомумән, үткәнне мәгънәсез кабатлаудан тыш башка бернәрсә дә тәкъдим итә алмый. Әмма Упанишадаларда без икенче бер юлның да барлыгын күрәбез, аңа басып, авыр һәм интектергеч боҗраны өзеп була.

Бу — *«аллалар юлы» (дэваяна).* Ул бөтен кеше өчен дә түгел, ә бары үзен дингә багышлаганнар, биш ут турында тәгълиматны белүчеләр өчен генә. «Аллалар юлы» дөньяга яңадан кайту белән түгел, ә кешенең «брахман дөньясына» *(брахмалокага)* үтеп керүе белән тәмамлана. Һәм биредә, әлеге *чиксез еракльıкта* ул мәңгегә кала.

«Брахманның чиксез еракльıктагы дөньясына» әләгү өчен нәрсәләр белергә кирәк соң? Ул белем Айның «Син кем?» дигән соравына җавап итеп әйтелергә тиешле сихерләү сүзләреннән гыйбарәт. Теге дөньядагы җәннәткә кереп китү өчен «Мин — ул син» дип дөрес җавап кайтарырга кирәк була.

Упанишадалар тәгълиматының асылы, нигездә, әнә шул сәер сүзләргә кайтып кала да. Аларның мәгънәсен ачыклау өчен бик мөһим бер сорауга җавап бирү сорала.

«Ата-бабалар юлы» боҗрасы буйлап хәрәкәт итеп, кеше иске киемен алыштырган кебек бер тән тышчасыннан икенчесенә күчеп утыра, әмма шул ук вакытта үзе булып калуын дәвам итә. Болай булуы мөмкинме соң? Ни өчен брахман киеме астында да, кабан тиресендә дә, чиркандыргыч яңгыр суалчаны кыяфәтендә дә бер үк зат була ала? Әлеге яңача гәүдәләнүләр (тәнәсух) агымында нәрсә үзгәрешсез саклана соң?

Туктаусыз үзгәрешләр дөньясында үзгәрми калучы әлеге бердәнбер башлангычны арийлар *атман* дип атыйлар, «атман» сүзе Ригведада ук очрый, ләкин анда ул «җил» мәгънәсенә генә ия. Монда гаҗәпләнерлек бернәрсә дә юк: чөнки борынгы Һиндстан халкы сулышны кешенең тере икәнлеген, аның тәнендә тереклек барлыгын чагылдыручы төп дәлил итеп карый. Иң югары илаһи зат, *рухи* башлангыч («рухилык» төшенчәсе дә сулыш белән, җил исү белән бәйле бит) һәм кешене кеше итүче нәрсәләр турындагы күзаллауларын да алар сулыш белән бәйләп карыйлар. Нәкъ менә атман газаплар кичерә һәм канәгатьләнә ала, төрле кыяфәттә тууларның *(сансараларның)* йомык боҗрасыннан чыгарга омтылу да нәкъ менә аңарга хас.

Бу омтылыш шулкадәр көчле булып, кеше тормышының иң әһәмиятле ягын тәшкил итә. Чөнки анда, «брахманның чиксез ераклыктагы дөньясында», атман үзенә туган тиешле затны очрата. Кеше җаны әлеге шул җан белән кушылырга тели. Бу җан, әлбәттә, Брахма-алла була; брахман — безгә инде таныш «тереклек суы», «барлык аллалар җыелган» урын — төгәл билгеләмә биреп булмый торган илаһи чынбарлык. Әмма Упанишадаларда бу иске сүз тагын бер өстәмә мәгънә белән баетыла.

Хәзер инде брахман бөтен Галәмгә сибелгән (аның белән кушылып, каһин корбан китерүнең уңышлы чыгуын тәэмин итә) изге көч итеп кенә каралмый. Бу күренеш безгә бөтенләй яңа ягы белән ачыла: брахман — кеше тормышының максаты, үзенең табигате белән аерым кеше җанына охшаган (әйтерсең икесе бер үк табигатьле булып, шул ук материалдан эшләнгән) дөнья җаны. Айның «Син кем?» дип соравына «Мин — ул син», ягъни «Мин — брахман» дигән җавап сүзләре нәкъ менә әлеге яшерен гыйлемне белдерәләр дә. Әлеге гыйлемгә ия булган кеше генә «аллалар юлы»на керергә сәләтле, аңа кушылган кеше генә сансара тәгәрмәчен туктата ала. Әгәр бу чыннан да шулай икән, ул әллә нинди байлыклардан да артык һәм иң зиннәтле һәм кыйммәтле корбаннардан да кыйммәтрәк. Шуңа күрә Упанишадаларда югары акыл ияләре булып брахманнар түгел, ә патша-кшатрийлар чыгыш ясый.

Упанишадаларның яшерен тәгълиматы үзенең характеры белән ике яклы. Бер яктан, ул брахманизмның озак вакытлар дәвамындагы үсеше нәтиҗәсе булып тора, икенче яктан, аннан нык аерыла. Правахана Джайвали сүзләренә караганда, изге гыйлем ул йоланы (һәрхәлдә, йола сүзе катгый һәм гадәти мәгънәдә алына) ничек үтәргә өйрәтә торган гыйлем түгел. Һәм, брахманизм күзаллаулары буенча, матди муллыкка ритуаль чаралар ярдәмендә ирешеп булса, тормышның мәгънәсен әлеге гыйлемгә тартылып, бөек серләргә төшенеп кенә табып була.

5. Кеше тормышының бурыч һәм кануннары

Һинд халкы, үзенә хас эзлеклелек белән, кеше гомере буена хәл итәргә тиешле иң әһәмиятле мәсьәләләрнең классификациясен төзегән. Иң беренчесе — иң гадие, һәм бер үк вакытта иң авыры — уңышка, байлыкка ирешү, карьера. Асылда, бер-берсен кабатламый торган әлеге максатларны һинд традициясендәге *артха* төшенчәсе берләштерә. Беренчесеннән нык аерылып торган икенче мәсьәлә — тән ләззәте, мәхәббәт *(кама)*, өченчесе — бурычыңны, ягъни туганнар, хакимнәр һәм аллалар каршындагы вазифаларны үтәү — *дхарма*. Һәм ниһаять, дүртенчесе, башкалардан читтә һәм билгеле бер дәрәҗәдә беренче өчесе белән каршылыклы мәсьәлә — төрле кыяфәттә туулар богавынннан азат итү, атманның брахман белән кушылуы *(мокша)*.

Дүрт бурычка дүрт *ашрама* — кеше гомеренең дүрт чоры туры килә. Аларның *брахмачарья* дигән беренчесе — *упанаяна*, ягъни икенче мәртәбә туу дигән йоладан башлана. Бу вакыт яшь малай варнага кабул ителә, ягъни традицион һинд җәмгыяте әгъзасы буларак тормышын башлап җибәрә. Брахмачарья дәвам иткәндә, малай остаз *(гуру)* җитәкчелегендә Ведаларны өйрәнә. Билгеле бер вакыт узып, бу чор тәмамлануга, ул туган йортына кайта һәм балигъ булуны аңлаткан яңа йола — *снананы* үтә һәм бу аның алдагы ашрамага — *грихастхага* җитүен белдерә. Хәзер ул өйләнергә, гаилә корырга һәм йорт хуҗасы булырга тиеш *(«грихастха»* термины сүзгә-сүз әлеге мәгънәләрне аңлата). Тормыш мәшәкатьләре, гаилә шатлыклары һәм, әлбәттә, иксез-чиксез ритуаль вазифалар белән тулы бу чор озак дәвам итә. Озак, әмма мәңге түгел. Һәм ул үлем белән түгел, ә үзе белән бөтенләй башка эшләр һәм уй-теләкләр алып килүче яңа чор белән тәмамлана. Өченче ашрама *ванапрастха* дип атала. Аңа килеп җиткәч, йорт хуҗасы гаиләсен калдырып урманга китәргә һәм, ялгызы калып үзенең физик ихтыяҗларын бик нык чикләп, дөньядан ваз кичеп, барлык акыл көчен атман белән брахман берлегенә туплап, дәрвиш тормышы белән яшәргә тиеш. Ванапрастха тәмамлануга кешенең җирдәге тормышына нокта куючы соңгы чор — *саньяса* башлана. Саньясачы урманны калдырып китә һәм, һәртөрле, хәтта иң бәләкәй мөлкәттән дә баш тартып, Һиндстан юллары буйлап сәяхәткә чыга. Хәер-садакага тукланып, ярым ялангач кыяфәттә ул бары бер генә эш белән мәшгуль: үлем аңа җирдә яшәүнең ике циклы арасындагы күчеш пункты түгел, ә «брахманның чиксез ераклыктагы дөньясына» ишек хезмәтен үтәсен өчен, ул үз җанын илаһи җан белән кушылуга әзерли.

Шул рәвешле, әгәр яшь чагында кеше тормышында артха һәм каманың роле зур булса, картлык һәм аның артыннан ук үлем якынлашкан саен, ул тормыштагы уңышлар һәм тән ләззәте белән бәйле борчу һәм дулкынлануларның бик чикле һәм файдасыз булуын ачыграк аңлый бара. Әмма һинд халкы файда һәм дәрт, кешенең башкалар алдындагы бурычлары һәм үз-үзеңне рухи камилләштерү арасындагы катлаулы бәйләнешне аңлап, аларны берләштереп карауда үзенең гасырлар дәвамында сыналган акылы белән аерылып тора. Тормышының ахырында мокша калган өч максатны икенче планга күчерсә дә, аңа карап артха белән каманың әһәмияте кимеми.

Шулай итеп, һинд-арийлар җәмгыяте тулаем алганда варналарга бүленсә, аерым кеше тормышы — ашрамаларга бүленә. Нинди варнага керүенә карап, һәркем үзенә тиешле вазифаларны үтәргә: брахман — йоланың серләрен белергә, кшатрий — гаделлек һәм тәртип сагында торырга, ә вайшья эшләп җирдәге байлыкларны арттырырга тиеш була. Әмма һәр бурычны үтәүгә керешүнең тиешле вакыты бар. Һәм борынгы һинд халкының аңында бу ике закон бергә кушыла (*варнашрамадхарма*).

Әмма «ата-бабалар юлы» белән «аллалар юлы» ераклашканнан-ераклаша барган һәм брахманизмның яшертен каршылыклары үзләрен ачыграк күрсәтә төшкән вакытларда, әлеге «акыллы берләштереп карый белүгә» җитәргә бик ерак була әле. Ахыр чиктә аңа килеп җитү өчен, һинд-арий цивилизациясе озакка сузылган һәм фаҗигале рухи кризис чорын узарга тиеш була.

Брахманнарның дини культындагы эчке каршылыклардан тыш, әлеге кризиска сәбәп булган, кискенлеге буенча беренчесеннән әллә ни аерылмаган тышкы каршылык та яши. Арийлар варвар-млеччхаларга, ягъни Һиндстан ярымутравының төп халкына, брахманизм йолаларын үтәргә рөхсәт итмиләр. Өч югары арий варнасы вәкилләре генә Ведаларны өйрәнү һәм корбанга заказ бирү хокукына ия була, варварлар кебек үк, хатын-кызлар да дини тормыштан чыгарып ташлана. Әмма, арийлар никадәр генә кимсетеп карасалар да, варварларның, һичьюгы, бер өстенлеге була: алар илдәге халыкның күпчелеген тәшкил итәләр. Аларның дини ышанулары турында без фараз гына кыла алабыз. Көнчыгышта һәм көньякта үзләренең хакимлек чикләрен киңәйтә барып, яңадан-яңа җирләрне үзләштергән арийларга теләпме-теләмичәме барыбер алар белән бәйләнешкә керергә туры килә. Һәм брахманизм тарафдарлары аларны үзләренә буйсындырып, яңа җирләрдә яңа дәүләтләр төзеп, җәмгыятьнең варналарга бүленүе турындагы үз күзаллауларын урнаштырырга һәм җирле халыкны арий мәдәнияте дөньясына кертергә тырышып карыйлар. Әмма брахманизм мәдәнияте үзе моның өчен бик үк яраклы булмый.

Һиндстанның көнчыгыш һәм көньяк өлкәләре халкы акрынлап арийлар алып килгән яңалыкның күбесен үзләштерәләр. Ләкин арийлар дөньясына алар буйсынган һәм тулы хокукларга ия булмаган кешеләр сыйфатында гына кертеләләр. Брахманизм җәмгыяте законнары буенча алар беренче өч варнага хезмәт итәргә тиешле дүртенче катлауны — *шудралар* варнасын тәшкил итәләр. Патша һәм полководецлар булсалар да, алар «икенче сортлы» арийлар булып калалар. Шуның белән бергә брахманизмның рухи каршылыкларына кушылып китәләр.

§ 2. Буддизм

Бу дин турында тәүге хәбәр китерүче б. э. га кадәр VI йөзьеллыкта тау илендә туган. Чыгышы белән шакьялар кабиләсеннән булганга, аны Шакья-Муни (шакьялар ыруыннан аерылып чыккан) дип атаганнар. Бу дин Һиндстан тарихы белән өлешчә генә бәйләнгән. Инде күп гасырлар дәвамында Һиндстанда буддилар яшәми: дөньядагы будда дине тарафдарларының саны 268 млн. булып, Һиндстанга шуларның 2 млн. га якыны гына туры килә. Шулай да бу дин һиндләрнеке булудан да туктамый. Будда динен тотучы кытайлар һәм японнар, кореялылар һәм калмыклар, тибетлар һәм монголлар изге остаз һәм акыл ияләренең исемнәрен һинд сүзләре белән (бу халыкларда ул сүзләр башкачарак яңгыраш алса да) атап йөрткәнгә генә түгел, әлбәттә. Һинд мәдәнияте, нәкъ менә буддизм рәвешендә, беренче мәртәбә үз географик чикләрен үтеп чыга, нәкъ менә будда монахының сары киемендә ул үзен дөньяга таныта.

1. Буддизм — башка мәдәният тудырган дин

Буддизм — дөнья диннәре арасында Урта диңгез регионыннан читтә барлыкка килгән бердәнбер дин. Бу аның картадагы урыны ягыннан гына әһәмиятле түгел. Христиан һәм ислам диннәреннән аермалы буларак, буддизм Библия традицияләреннән тыш дөньяга килә. Һәм бу факт беренчесенә караганда да мөһимрәк. Дөрес, буддизмның эчтәлеге дә дөньяны буйсындырган башка тәгълиматларга охшамый. Будда мәдәниятен өйрәнгән күренекле рус галиме Ф. И. Щербатской Иммануил Кантның түбәндәге фикерен кабатларга ярата, теләсә кайсы диндә, ди ул, өч идея булырга тиеш: беренчедән, дөнья яратылышы һәм, димәк, аны яраткан алла турындагы төшенчә, икенчедән, ихтыяр иреге турында күзаллау һәм, өченчедән, җанның үлемсез булуы турындагы тәгълимат. Беренчесе —дөньяның чыннан да булуын дәлилләү өчен кирәк: әгәр ул юк икән, калганнары бөтен мәгънәләрен югалта; икенчесе — этик нормаларны раслар өчен: әгәр кешенең яхшы белән яманны аерырга сәләтле булуын танымасак, аны изге эшләре өчен гадел, ә яманнары өчен гөнаһлы зат дип әйтеп булмас иде. Һәм, ниһаять, җанның үлемсезлеген инкарь итеп, без кешедәге җаваплылык хисен дә кире кагабыз; бу очракта яхшылыклар өчен беркемне дә бүләкләргә, ә бозыклык өчен беркемгә дә җәза бирергә кирәк түгел. Кант яшәгән заманда гына түгел, аннан бик күпкә элек кешелек әлеге күңелсез хакыйкатьне төшенгән инде — бу фани дөньяда гаделлек хакимлек итәчәгенә исәп тотып булмавын аңлаган.

Әмма Щербатской бөек немец философының сүзләрен юкка гына китерми. Аларны искә төшереп, ул Көнчыгышта Европа галименең төпле уй-фикерләре белән каршылыклы дин барлыкка килү турында әйтә. Бу дин өч принципны белмәү генә түгел, ә аларны турыдан-туры кире кагып, капма-каршыларын кабул итә: дөньяның чынбарлык булуы — яңа кыяфәттә туу чылбырыннан ычкыну максатыннан гына уйлап табылган, кеше җиңәргә тиешле иң мөһим хорафат. Дөньяның кем тарафыннандыр барлыкка китерелүе турындагы күзаллауны юкка чыгару өчен будди философлар аеруча күп көч куялар; җанның үлемсезлегенә килгәндә, буддилар аның үлгәннән соң яшәвен генә түгел, ә бу төшенчәнең (җанның үлеме һәм үлемсезлеге) дөрес булуын да кире кагалар.

Мондый карашлар буддизм тәгълиматы тарафдарларына нигилизм һәм әхлакый кыйммәтләрне санга сукмау хас булуын расламый. Аларны дәлилләү (кешелеклелекне, үз бурычыңа тугрылыкны, шәфкатьлелекне раслау) өчен алар башка ысуллар табалар.

Галимнәр будда диненә нигез салучы турында бик озак бәхәсләшәләр — ул кайсы дәвердә яши, буддизмдагы нинди идеяләр аның ачышы булып санала, ә кайсылары соңрак әйтелгән? Аның карашларының асылы турындагы күзаллауларда да тикшеручеләрнең фикере аерыла: берәүләр Шакья-Мунины күңелсез пессимист, башкалар — үткен телле, хорафатларга каршы көрәшүче итеп карыйлар. Әмма алар барысы да Будданың чынбарлыкта булуына ышаналар.

Әлбәттә, аның турындагы риваятьләрдә дөреслеге шик уяткан нәрсәләр дә җитәрлек. Аның дөньяга килүен тантаналы төстә хәбәр иткән галәмәтләр, ул туган мизгелдә авыруларның терелеп китүләре турындагы хикәятләргә һәм, әлбәттә, яшь баланың: «Мин —

доньЯ хакиме; бусы — минем соңгы тапкыр тууым!» — дигән беренче сүзләренә, дөрестән дә, ышанырга кирәк микән. Әмма, беренчедән, алар — чын тарихның борынгы заманнарда әкияти төсмерләр белән бизәп аңлатылуы нәтиҗәсе (хәзерге көндә дә бу сирәк күренеш түгел), ә икенчедән, әлеге матур бизәкләр буддизмның башлангыч тарихының төп эчтәлеген тәшкил итмиләр.

Шулай да, бу тарихны яңадан торгызу җиңел эш түгел. Шакья кабиләсеннән чыккан дәрвиш яшәгән дәверне б. э. га кадәр VI–V гасырлар, яисә кайбер хәзерге заман тикшерүчеләренә ияреп, IV гасыр белән бәйләп карасак та, Будда чоры һәм бу диннең иң борынгы язма истәлекләре язылган вакыт аралыгында гасырлар ята. Иң зур кыенлык әнә шуның белән бәйләнгән. Будда һәм аның көрәштәшләренең сәяхәтләре турында сөйләгән, буддизм тәгълиматын һәм бу динне тотучыларның көндәлек үз-үзеңне тоту кагыйдәләрен аңлатып биргән һәм сакланып калган иң борынгы әсәрләр җыентыгы булып пали кануны тора.

Бу исем моннан күп гасырлар элек Төньяк-Көнчыгыш Һинстанда таралган, мөгаен Шакья-Мунииның да туган теле булган *пали* теле белән бәйләнгән. Шакья-Мунииның Ватанында күптән онытылуга дучар булган бу тел Һиндстан ярымутравының көньяк чикләрендә — Шри-Ланкада — үзенә яңа кулланылыш таба. Буддизм биредә милли дин төсмерен ала: аны элеккеге кебек үк бүген дә утрауда яшәүче халыкның күпчелеген тәшкил иткән сингалларның барысы да тота.

Сингаллар — элек-электән иң борынгы буддизм мәктәпләренең берсе саналган *тхеравада* тарафдарлары. «Тхеравада» сүзе, тәрҗемә итсәк, нәкъ менә «борынгы өйрәтмә», яисә «картлар өйрәтмәсе» дигән мәгънәгә ия. Тхеравада яклылар үз тәгълиматларын Буддага барып тоташа һәм тулысынча аның карашларын чагылдыра дип исәплиләр. Будда диненең башка юнәлешләре күп гасырлар элек онытылганга күрә, тхеравада — бердәнбер чын һәм читтән йогынты белән бозылмаган буддизм ул, дип нәтиҗә ясарга була.

Мондый күзаллау дингә өндәүчеләргә һәм канунны аңлатып бирүчеләргә тулысынча туры килсә дә, тикшерүче-галимнәр өчен бик үк яраклы түгел. Шуңа да карамастан, ул буддизм тарихына тхеравада тарафдарлары күзлегеннән чыгып караучы Европа галимнәре арасында да озак вакытлар өстенлек итә. Калганнары — Һинд-Кытайдан алып Японияга һәм Тибеттан Тувага хәтле барлык будда дине таралган дөнья — аларга бик нык үзгәртү, нечкә философияне кыргый йолалар белән бутау, югары әхлакны хорафат һәм сихергә алыштыру булып күренә. Бу картинада бернинди дөреслек тә юк, дип әйтеп булмый. Киресенчә, бүген будда динен тотучылар яшәгән барлык илләрдә дә, күз йөгертеп кенә узганда да, Шакья-Мунидан килүче тәгълимат белән буддизмга бернинди катнашы булмаган җирле дини ышануларның, гореф-гадәт һәм йолаларның хикмәтле кушылмасын күрергә була. Шуңа да карамастан, уртаклыклар да бар: кешенең аңында, ә тагын да мөһимрәге көндәлек тормышта бу төрле элементлар аерып алып булмастай бербөтен хасил итәләр. Һәм, берсүзсез, Шри-Ланка яки Бирмадагы («көньяк буддизм») буддизмда аны беренчел тәгълиматка якынайтучы сыйфатлар күбрәк саклангандыр. Ә Үзәк Азия халыкларының дини ышануларында бу җирләрдә туган образлар һәм күзаллаулар арасында ул эзләрне табып булмый диярлек.

Әмма классик, «көньяк буддизм»ын да шундый мифлар, йолалар уратып алмаган дип әйтеп булмый. Иң мөһиме шунда — XX йөздә яшәгән галимнәр, буддизм дөньясында тхераваданың «беренчелеккә» дәгъва итүе никадәр дәлилләнмәгән булуын күрсәттеләр: башлангыч чорлардан ук буддизмның төрле юнәлешләре булганлыгын бүген берәү дә шик астына алмый, һәм Шакья кабиләсендә туган акыл иясенең карашларын аларның кайсысы гаҗәеп төгәллек белән кабат яңартуын ачыклау да мөмкин эш түгел. Шуңа күрә буддизмның барлыкка килүе һәм аның төп идеяләре турында сөйләүне дөньяның төрле илләрендә яшәүче буддиларга хас уртак булган нәрсәләрдән: бөек дәрвиш һәм акыл иясенең тормышы турындагы риваятьтән, хакыйкатьне эзләү турындагы һәм яңа дин тууга китергән газаплы һәм авыр юл хакындагы шигъри легендадан башлау яхшырак булыр.

2. Кешенең тормыш проблемалары һәм аларның буддизмда хәл ителеше

Гаутама ыруына кергән шакьялар патшасының улы туа. Малайга Сиддхартха дип исем кушалар. *Сиддхартха Гаутама* — соңыннан *Будда* дип атап йөртә башлаган кешенең тулы исеме әнә шундый. Ләкин бик тиздән варис туу шатлыгын югалту ачысы алмаштыра: патша улының әнисе үлеп китә. Патшаның бар булган мәхәббәтен, назын хәзер инде Сиддхартхага бирүе гаҗәп түгел. Әмма улын тормыш авырлыкларыннан һәм кайгылардан ышыклау өчен ул сайлаган алым хәйран калдыра.

Принц туктаусыз күңел ачулар, шатлыклы уен-көлке һәм зиннәт эчендә үсә. Ул бернинди борчу-мәшәкатьләрне белергә, хәтта тормышның караңгы яклары — авырулар, газаплар, үлем турында уйларга да тиеш булмый. Аның хозурына шагыйрьләр һәм артистлар, музыкантлар һәм биючеләр чакырыла, әтисенең ие буенча Сиддхартха гомер буе шушындый ясалма дөньяда яшәргә тиеш була.

Әмма бу аллы-гөлле пәрдәне ачып җибәрү әллә ни авыр булмый. Риваятьтә сөйләнгәнчә, көннәрдән бер көнне принц, сарай кешеләре белән ял итеп йөргәндә (бу вакытта инде аңа егерме тугыз яшь тулган була), башта махау авырулы берәүне, аннан соң бетерешкән хәлсез картны күрә һәм мәет озатуга юлыга. Үзенә таныш булмаган сәер күренешләрдән гаҗәпкә калган

Сиддхартханың сорауларына юлдашлары болай җавап бирәләр: беренче күргәне — кайбер кешеләргә килә торган зур бәхетсезлек; икенчесе — картлыкка кадәр яшәү бәхетенә ирешкәннәрнең тәкъдире әнә шундый, ә өченчесе — һәркемне шундый язмыш көтә, һәм аннан беркем дә качып котыла алмый. Шакьялар патшасы корган декорацияләр җимерелә.

Хәзер Сиддхартха очраклы рәвештә күргәннәре турында куркыныч һәм газаплы уйланулардан арына алмаса да (алар ул күнеккән, ул яшәгән дөньядан шулкадәр нык аерылалар), аның сарай тормышы үзгәрешсез кала, ул күптәнге тәртипләргә буйсына. Тиздән принц өйләнә һәм аның улы туа. Һәм шунда беркем дә күз алдына китерә алмаган хәл була.

Бервакыт төнлә Сиддхартха патша сараен ташлап китә. Ул сансарадан азат булуга өметләнгән сәйяр дәрвишләр юлын сайлый. Принц ул вакытта билгеле булган әле бер, әле икенче тәгълиматка мөрәҗәгать итеп карый, әмма һәр очракта хыялы юкка чыга, һәм газаплардан арыну юлын таба алмый. Вакыт-вакыт рухи төшенкелеккә бирелә. Һәм, ниһаять, барлык вариантларны да сынап караганнан соң, аңа хакыйкать ачыла.

Үзенең дәрвишлек каһарманлыгының файдасыз булуы турында уйланып агач төбендә утырганда, аның йөзе, рухы яктырып китә. *Будда* сүзе үзе үк «яктырган» яки «уянган» дигәнне аңлата. Шушы мизгелдә патша улы яңа диннең нигезен тәшкил иткән *дүрт күркәм хакыйкатьне* төшенә. Алар белән ул әле күптән түгел генә үзе белән бергә дәрвишлек күнекмәләренә бирелгән берничә монахны таныштыра.

Беренче хакыйкать шуннан гыйбарәт: дөньяда газаплану бар. Икенчесе — бу газаплануның сәбәбе бар, һәм ул сәбәп — тормыш үзе. Өченчесе — газаплану булмаска да мөмкин. Дүртенчесе — аларны туктатуга илтүче юл бар. Үзләренең дәрвишлек юлындагы иптәшләрендә, ягъни Сиддхартхада ныклы фидакарьлек җитенкерәми, дип исәпләгән монахлар, аның чыгышын тыңлаганнан соң, каршыларында гади ил гизүче, вәгазь сөйләүче түгел, ә Якты рух иясе — Будда утыруын аңлыйлар. Алар ук аның беренче шәкертләре һәм аның эшен дәвам итүчеләр була. Буддизм тәгълиматына гына түгел, ә будди общинага — *сангхага* да әнә шулай нигез салына.

Мөгаен, шакья принцының элеккеге юлдашларына нинди газаплану турында сүз баруын җентекләп аңлатып торуның кирәге булмагандыр. Әмма моннан өч мең еллар элек һинд акыл ияләрен борчыган мәсьәләләрне бөтенләй башка чор кешесе тирәнтен аңларга тели икән, андый аңлатмадан башка аның бу теләге барып чыкмас иде.

Легенданың башланган өлешенә кайтыйк. Әгәр без аны борынгы ядкяр итеп түгел, ә чынбарлыктагы кеше кичерешләренең тасвирламасы итеп карасак, кайбер гадәти булмаган хәлләрне күрербез. Кем генә булмасын, принцмы ул, гади итекчеме, егерме тугыз яшенә җитеп, кешенең тәкъдиренә язылган авырулар һәм башка кайгы-хәсрәтләрне белмәгән кешене күз алдына китереп буламы? Будда риваятен хикәяләгәндә, Сиддхартхадан дөнья газапларын каплап торучы шакьялар патшасы сараеның гаҗәеп зиннәтле булуына аеруча зур игътибар бирелә. Әмма әлеге бизәкле фаразлар Будда үлеп, күп гасырлар узгач барлыкка киләләр. Шул ук вакытта шакьялар дәүләте нибары кечкенә генә ярым кыргый кенәзлек булып, анда патша тормышы үз гражданнарыныкыннан әллә ни аерылып тормый. Соңрак, үзенең бер вәгазендә Гаутама әтисенең кырда эшләве турында әйтә. Шуңа күрә сарай тормышының риваятьтәге гүзәллеген башка бер нәрсәне символлаштыручы арттыру чарасы дип кенә аңлатып була. Әмма нәрсәне?

Буддизмга нигез салучы кешенең образы аның тарафыннан барлыкка китерелгән динне тотучыларның гына күңелләрендә сакланмый. Патша сараен калдырып, үз-үзен рухи камилләштерүгә тотынган һинд принцы турындагы легенданы буддизм дөньясыннан еракта — Иранда, Сүриядә, Грециядә, гарәп илләрендә, Әрмәнстанда да яхшы беләләр. Хәтта Рус православие чиркәве дә 19 ноябрьдә изге Варлаам һәм һинд патшасы улы Иоасафны олылый.

Билгеле, бөтенләй башка мәдәни мохиткә эләгеп, Сиддхартха Гаутама образы җитди үзгәрешләр кичерә. Изге Иоасаф дүрт күркәм хакыйкатькә түгел, ә христианлык хакыйкатенә төшенә. Һәм башкаларны да шуңа өнди. Әмма риваять герое дини характердагы нинди генә әверелешләр кичермәсен, төп сюжет сызыгы үзгәрми. Ә аның белән бергә принц-каһарман кичергән эчке драматик образ да шул килеш кала.

Шуңа күрә Сиддхартха турындагы легендада гомумкешелек проблемасының башка төрлерәк аңлатмасын күрми мөмкин түгел. Дөрес, читләтеп әйтү, биредә, нигездә, кеше тормышындагы фаҗигане ачыграк итеп, көчәйтебрәк кенә күрсәтә. Һәм әгәр игътибар белән карасак, бу проблеманың Шакья-Мунидагы йомшаграк һәм кыскарак аңлатмасы кешеләр язмышына күбрәк якын торуын күрербез.

Шакьялар принцы ясаган ачыш иртәме-соңмы һәр кешегә килә. Әмма тормышның фаҗигале яклары ул аларның барлыгы турында белә башлаган вакытта ук ачылмый. Теләсә кайсы яшүсмер авырулар һәм үлем турында, кешеләр арасындагы үзара мөнәсәбәтләрнең катлаулылыгы, дөньяның камил булмавы хакында бик яхшы белә, һәм боларны аннан яшереп калып булмый. Әмма әле бу — читтән торып кына белү: яшүсмер әлеге күңелсез хакыйкатьләрне үзенә бәйләп карый алмый. «Сугыш һәм тынычлык» романы герое яшь Николай Ростов үзенең сугышта һәлак булырына берничек ышана алмый, чөнки барлык туганнары, якыннары аны шулкадәр яраталар. Кеше түбәндәге хакыйкатьне төшенгәннән соң гына өлкән кешегә әйләнә: ул — бик үк камил булмаган дөньяның бер кисәге, ул гына гомуми аяныч кагыйдәнең бәхетле чыгарылмасы була алмый, тормыштагы явызлык һәм газапланулар башка кешеләргә кагылган кебек аны да читләтеп узмый.

Ул вакытта ни өчен яшьләрнең күбесе, котылгысыз авырлыклар һәм эчке конфликтлар булуга да карамастан, бу драманы уңышлы кичерәләр һәм балигълык баскычына күтәреләләр? Эш шунда: кеше нормаль рухи тирәлектә яшәсә, гадәттә, яшь кешенең фаҗигале чынбарлык белән очрашуы иң көчле чаралар ярдәмендә йомшартыла. Бу чаралар — кешегә мәгънәсез нәрсәләрдән мәгънә табарга һәм чарасыз калганда, өметне өзмәскә ярдәм итүче, бу дөньяда котылып булмый торган тормыш авырлыкларын гына түгел, иртәмесоңмы бу дөнья белән хушлашырга кирәк булуны да аңлатучы һәм аклаучы дини традицияләр, мифлар, үз-үзеңне тоту кагыйдәләре. Алар тормышның кабул итү өчен иң авыр, газаплы якларын кешедән «яшерәләр» һәм алар белән күзгә-күз калырга ирек бирмиләр. Ләкин һәрвакыт түгел.

Яшүсмернең газаплы «күчеш чорын» кайвакыт бөтен җәмгыятьне чолгап алган халәт белән тиңләп була. Күп кенә цивилизацияләр тарихында авыр рухи кризислар (еш кына озакка сузылган) булуы билгеле. Бу вакыт кеше тормышындагы котылгысыз фаҗигаләрне йомшарту ысуллары кинәт эшләүдән туктыйлар һәм кеше алар каршында ялгызы яклаучысыз торып кала. Халыклар һәм мәдәниятләр тарихының күп гасырлык елъязмасында бу иң авыр, иң фаҗигале битләр. Ләкин шул ук вакытта — иң мавыктыргычы да: иң югары иҗади күтәрелешләр нәкъ менә шул чорларга туры килә.

Борынгы мифларга ышанмый башлагач, яшәешнең мәгънәсезлегенә төшенү Мисыр һәм Месопотамия акыл ияләрен борчый, Библия Екклезиасты дөнья мәшәкатьләре турында уйлана, Шекспирның Гамлеты өзелгән вакыт бәйләнешләрен кабат торгызу турында хыяллана. Элеккеге гадәти традицияләрнең юкка чыгуы һәм нәтиҗәдә барлыкка килгән рухи вакуум бер очракта яңа диннәр тууга (Иран), икенчесендә — искеләрен тамырдан яңартуга (Иудея), өченчесендә философия мәктәпләре формалашуга (Греция) китерә. Һиндстанда беренчесе дә, икенчесе дә, өченчесе дә була.

Шулай итеп, буддизм тәгълиматы тууга этәргән мәсьәләләр һинд үзенчәлегенең чагылышы булмый. Ә менә ул мәсьәләләр үзенчәлекле һәм кабатланмас юл белән чишелә.

3. Буддизм философиясе

Газаплану сүзенә бирелгән кызыклы билгеләмәне *санкхья* философия мәктәбе текстларында табарга була (буддизм билгеләмәсенә охшаш). Бу мәктәп тарафдарлары да буддиларны борчыган мәсьәләләр турында уйланалар. Кешегә үз тәне китергән газаплар була. Газапның сәбәбе башка кешеләрдә дә булырга мөмкин. Кайвакыт кешене аллалар газапка сала. Әмма газапның тагын бер иң куркыныч төре бар: ул кеше үз табигатен үзе аңламаудан килеп чыга. Беренче очракта — табибка, икенчесендә — судьяга, ә өченчесендә каһингә мөрәҗәгать итәргә, дүртенчесендә исә философияне өйрәнергә кирәк була.

Философ-санкхьячылар шулай уйлыйлар. Будда исә «газап тулы тормыштан» чыгуның үз юлын күрсәтә. Ул аны «сигезле юл» дип атый.

Аны тасвирлауга күчкәнче башка бер мәсьәләгә тукталып үтик: бу юлга баскан кешене, Будда фикеренчә, ул юл кайда алып чыгарга тиеш? Монахларга сөйләгән «газапларсыз халәтне» Сиддхартха Гаутама, ягъни Будда нинди итеп күрә? Биредә тел үзенчәлекләре белән бәйле кайбер нечкәлекләрне искәртеп үтми булмый. Гадәттә, «газаплану» дип тәрҗемә ителгән сүзнең чын мәгънәсе бераз башкачарак. Әлбәттә, кайбер очракларда (мәсәлән, *джатакларда* — Будданың төрле кыяфәтләргә кереп дөньяга күренүе турындагы экиятләрдә) бу мәгънә белән килешергә дә була. Ләкин әгәр дә без буддизм тәгълиматының асылын аңларга теләсәк, бу әһәмиятле төшенчәнең төгәл тәрҗемәсе таләп ителә.

«Газаплану» дип аңлатылучы «*дуккха*» сүзен «тынычсызлану» яисә «дулкынлану» дип тәрҗемә итү дорескрәк булыр иде. Анда кеше өстенә килгән зур бәхетсезлекләрне кичерү дә, күрәчәкне уйлап хафалану да, көтү газабы да бар.

Буддизмга нигез салучы тарафыннан теләк-максатны белдерү өчен файдаланылган *нирвана* термины (искәртеп үтик, «нирвана» — «будда» терминының санскриттагы тәрҗемәсе; Гаутама үзе исә, Пали канунын төзүчеләр кебек үк, газаплардан арыну халәтен «ниббана» дип атаган) сүзгә-сүз «сүнү» дигән мәгънәне бирә. Газаплар артта калсын өчен, нәрсә «сүнәргә» тиеш соң?

Шакья-Муни игълан иткән ачышның мәгънәсе, иң беренче чиратта, түбәндәгедән гыйбарәт була: ул газаплануны очраклылык, кемнең дә булса ялгышлык җибәрүе яисә явыз ният нәтиҗәсе һәм хәтта гаделсезлек итеп тә түгел, ә кеше тормышының мәҗбүри шарты итеп карый. Будданың кеше язмышына мөнәсәбәтенең асылын улын югалткан ана турындагы хикәяттән дә аермачык күреп була. Тәмам өметсезлеккә бирелгән, үзенә киңәш сорап һәм юаныч эзләп мөрәҗәгать иткән анага Будда беркайчан да берәү дә вафат булмаган йорттан бодай бөртеге алып килергә куша. Әлеге хатын Будданың әмерен үтәргә тырышып карый һәм, билгеле, буш кул белән әйләнеп кайта. «Күрдеңме,— ди аңа Шакья-Муни,— һәр кешенең тәкъдире әнә шундый. Ничек инде аннан качып котылуга өметләнеп булсын?»

Бу күңелсез нәтиҗәдә юаныч та бар. Газаплану кичергәндә каршылык күрсәтү яисә зарлану файдасыз. Бу очракта башка нәрсә мәгънә ала: аның котылгысыз булуын аңларга һәм шул килеш кабул итәргә, ә аннан соң ахыр килеп аның сәбәбе нәрсәдә булуы турында уйланырга кирәк. Бу турыда Сиддхартха үзенең беренче тыңлаучыларына менә нәрсә ди: «...Туу — газап, картлык — газап, үлем — газап, яратмаган кеше белән яшәү — газап, яратканыңнан аерылу — газап; димәк, һәр бишесенең дә асылы газаптан гыйбарәт».

Башка сүзләр белән әйткәндә, кеше нәрсәгә дә булса бәйләнгәннән (чын күңелдән бирелгәннән, яратканнан) соң, газаплану башлана. Явызлыкның тамыры кешеләрнең еш кына теләгән нәрсәләрдән мәхрүм булуында түгел, ә теләкнең үзендә, ия булырга омтылуда. Бер максатка ирешеп, кеше шунда ук икенчесенә омтыла башлый, аннан — өченчесенә, һәм бу омтылышларның очы-кырые юк, чөнки кешедәге теләкләр дә иксез-чиксез. *Тришна* — теләк, омтылу — рухи газаплануга гына түгел, ә кеше үлгәннән соң аны яңа тән тышчасында яңадан туарга һәм яшәешнең өзлексез әйләнешенә кабат керергә мәҗбүр итүче куркыныч көч әнә шул. Шуңа күрә кеше авыруның билгеләрен генә түгел, ә комсыз омтылышларын тыя алган очракта гына газапларга чик куеп була. Нирвана турында сөйләгәндә, Будда әнә шуларның сүнүен күздә тота. Нәрсә соң ул нирвана?

Шакья-Муни бу сорауга җавап бирми. Риваятьтә болай диелә, дөнья төзелеше, дөньяның мәңгелек булуы, кешенең тәннән аерылган җаны турында сорауларга ул «тынлык» белән җавап бирә, ә аннан соң түбәндәге мисалга таянып аңлата: әгәр кеше тәненә ук кадалса, иң элек аны алырга һәм яраны юарга кирәк, бары шуннан соң гына кем, кайдан һәм ни өчен кадаганлыгы белән кызыксынырга була. Нирвананың асылын аңлатып бирә алмауның тагын бер сәбәбе бар: аны кешеләр безне чолгап алган дөнья күренешләрен аңлату өчен куллана торган сүзләр ярдәмендә тасвирлап булмый. Нирвананың газаплар дөньясы, көчле теләкләр белән идарә ителә торган дөнья белән, без яшәгән дөнья белән берниндиуртаклыгы юк. Шуңа аның нәрсә икәнлеген бердәнбер — бары аңа ирешү юлы белән генә ачыклап була.

Нирванага илтүче *сигезле юл* «дөрес караштан», ягъни дүрт күркәм хакыйкатьне үзләштерүдән башлана. Әмма хакыйкатьне белү генә җитми: газапларны туктатуга ныклы ихтыяр белән омтылу («дөрес омтылыш») кирәк. Әхлаксыз, намуссыз кеше нирванага ирешә алмый, шуңа күрә Будданың үгет-нәсихәтендә «сигезле юл»ның өченче, дүртенче һәм бишенче баскычы булып «дөрес сөйләм» — ягъни сүгенү, алдашу һәм ялган шаһитлыктан баш тарту, «дөрес эш итү» — һәр адымыңда яхшылык эшләү һәм кешелеклелек саклау, җан ияләренә, шул исәптән хайваннарга да зыян китермәү, һәм «дөрес тормыш алып бару» — әхлакый юллар белән генә акча табу тора. Әмма гади әхлак кагыйдәләренә буйсынып яшәү генә дә азат булуга китерми. Катлаулылыгы буенча чираттагы мәсьәлә — аңны, акылны контрольдә тоту. Алтынчы адым — «дөрес тырышлык» кую: кемнең нирванага ирешәсе килә, ул кеше үзенең башыннан теләсә нинди юк-бар уйларны чыгарып ташларга һәм начар йогынтыга һәм вәсвәсәләргә ныклы каршылык күрсәтергә тиеш. «Сигезле юл»ның иң югары баскычы, кульминация ноктасы булып җиденче һәм сигезенче адымнар — «дөрес игътибар бирү» һәм «дөрес фикер туплау» тора. Бу стадиядә кеше үзен нирванадан аерып торучы төп каршылыкның «мин», «минеке» кебек төшенчәләрдә, ягъни борынгы һиндләр *«ахамкара»* сүзе белән атаган «үз Минеңне тоюда», «мин-минлек»тә булуын аңлый башлый. Нәкъ менә шуны җиңәргә кирәк тә, аның әхлаксыз булуы өстенә, тамырдан ук ялгыш булуын аңларга кирәк. Һәм, ниһаять, бернәрсә дә, хәтта зур шатлык, куаныч та боза алмаган сәгадәтле тулы тынычлыкка ирешер вакыт җитә һәм юк шул, шатлык та, газап кебек үк — сансара дөньясыннан; теләсә нинди бәйлелектән баш тартканда гына, тормыштан тәмам арынырга, дөньядан тулысынча азат булырга мөмкин.

«Сигезле юл»ны Будда шулай ук *урта юл* дип тә атый. Бу атама шунда ук «алтын урталыкны» (бер чиктән бер чиккә ташланмыйча, урталыкны саклауны) искә төшерә. Дөрестән дә, Шакья-Мунинның үзенең һәм аның тарафдарларының фикер сөрешендә дә урталык төсмере чагыла. Хакыйкать эзләргә чыгып, Сиддхартха байлыкны, барлык уңайлыклар тудырылган тормышны кире кага, аның хәзерге тәкъдире — үзе теләп алган хәерчелек, озакка сузылган ил гизүләр, бар булган көчен куеп дингә өндәү. Аңа очраган күп санлы фидакарь монахлар арасында җисми тәнен бетерә баруны бердәнбер дөрес тормыш итү рәвеше дип санаучылар да очрый: кеше үзен-үзе никадәр күбрәк газаплануларга дучар итсә, аның әхлакый сыйфатлары шулкадәр югарырак, ул сансара җепләреннән азат булуга да шулкадәр якынрак тора. Джина Махавира тәгълиматы тарафдарлары — джайннар, мәсәлән, шулай уйлый. Джайнизм буддизмнан бераз элгәрерәк һәм шулай ук арийлар иле чикләрендә — көнчыгыштагы Магадха өлкәсендә барлыкка килә. Аның тарафдарлары, сансарадан азат булу өчен, үзләрен әллә нинди газапларга дучар итәләр. Буддилар белән джайннар өчен күп нәрсә уртак. Әйтик, тегеләре дә, болары да Ведалардагыча корбан китерүләрне тулысынча кире кагалар, җан ияләренә, кем булуларына карамастан, зыян салмауга зур әһәмият бирәләр. Ләкин әгәр беренчеләре кешелеклелеккә чакырсалар һәм кансызлыкны кире каксалар, икенчеләре *ахимсаны* акылга сыймаслык формаларда гәүдәләндерәләр. Бүген дә Һиндстанда кулларына махсус себерке тотып йөрүче джайн монахларын очратырга мөмкин: алар, аяк астында калган бөҗәкләрне ялгыш таптамас өчен, юлдагы тузанны себереп баралар. Джайн суфиеның битендә — марлядан эшләнгән маска, чөнки авызга кетмәгәндә черки килеп керергә һәм ахимса принцибы бозылырга мөмкин. Үз теләгең белән ачтан үлү джайнның идеалы булып санала. Шакья-Муни фикеренчә, мондый хәттин ашкан суфичылык мәгънәсез һәм чын-чынлап зыянлы да: үз-үзеңне газаплау —ләззәткә тыелгысыз тартылу кебек үк, кешене тулысынча үзенә буйсындыручы, тыелгысыз көчле теләк. Шулай да, әгәр сүз гадилек һәм уртачалык турында гына барса, «урта юл» төшенчәсе буддизмда мондый ук мөһим төс алыр иде микән.

Будда үзе дә, аның тарафдарлары да беркайчан да аллаларның булуын кире какмыйлар. Әмма буддилар аларга бернинди дә җитди әһәмият бирмиләр: дөрестән дә, әгәр үзләре дә кешеләр кебек үк карма законнарына буйсыналар икән, ничек итеп алар кешегә «сигезле юл» буйлап хәрәкәттә ярдәм итәргә (яки комачауларга) мөмкин? Әгәр шулай икән, кешене «ата-бабалар юлы»ндагы (кара: 35 нче бит) барлык йолалар үз мәгънәләрен югалтмыйммы соң?

Сайлап алынган кешеләр өчен генә булган, Упанишадалар мистикасына охшаш яшерен тәгълиматларны да Будда кискен кире кага. «Аларга карата миндә нәфрәт хисе генә яши»,— ди ул эзотерик күнегүләр хакында. Потка табынучының томаналыгы да, «яшерен фән» каһиненең тәкәбберлеге дә аның өчен бер үк дәрәҗәдә чит була. Ничек тә читләтеп үтеп, үзенең «урта юл»ын салырга теләгән Будда өчен нәкъ менә шулар иң куркыныч чикләр булып тора да инде.

Яңа тәгълимат бик тиз тарала, һәм аның яклы кешеләрнең саны да арта бара. Тиз арада Сиддхартха Гаутама күп санлы общинаның җитәкчесенә һәм остазына әверелә. Будди риваятьләрдә бу дөньяның хакимнәре белән буддиларның каршылыкка керүе турында әйтелми диярлек. Киресенчә, патшалар общинага ярдәм итәләр, монахларга кыйммәтле бүләкләр җибәрәләр, бернинди тоткарлыксыз дини уйларга бирелергә һәм нирванага ирешү юллары турында әңгәмә корырга мөмкин булган куе агачлыкларны аларга бирәләр.

Будда тарафдарлары берәүгә дә киңәш бирүдән баш тартмыйлар. Сангхага (будди общинага) теләсә кем керә ала. Кайбер дәүләт хезмәтендәге кешеләр, җинаятьчеләр һәм общинадагы әхлак кагыйдәләренә туры килмәгән хезмәт белән шөгыльләнүчеләр генә искәрмә була алалар. Һиндстан шартларында бу гомер булмаган гаҗәеп эчкерсезлек һәм киң карашлар үрнәге була. Әмма укытучы-остазның үлеменнән соң башланачак эчке каршылыкларның контуры инде сиземләнә башлый.

Дөнья төзелеше һәм кеше табигате белән бәйле гомуми мәсьәләләргә кагылганда, Шакья-Муни тынлык саклауга карамастан, аның укучылары тулысынча аңа охшарга тырышмыйлар, һәм бик тиз арада үзенчәлекле буддизм философиясе формалаша башлый. Сигезле котылу юлын өйрәтеп йөргәндә, монахлар бары тик аның абруена гына таянып эш итә алмыйлар. Алар бит еш кына әлеге гадәти булмаган кеше турында бернәрсә дә белмәгән гади халыкка мөрәҗәгать итәләр. Һәм аларга Будда карашларының гадел булуын *исбатларга* туры килә.

Моның ничек булуы турында без будди әдәбиятның *Милинда патша сораулары* дип аталган иң яхшы ядкярләренең берсеннән белә алабыз. Анда патшаның гаҗәеп акыллы монах-философ Нагасена белән очрашуы турында сөйләнә. Монарх белән суфи — кеше һәм, дөресрәге, кешедәге «Мин» нәрсә ул, дигән мәсьәләне тикшерәләр.

Нагасена кеше турында күзаллауларның бик гади һәм сай булуын арба мисалында аңлата. Көпчәкләрнең берсе — арба ул, дип әйтү дөрес булырмы? Яисә ике көпчәкне тоташтыручы күчәрне арба дию? Бәлки урындыкны, тәртәне яисә теләсә кайсы башка бер детальне «арба» сүзе белән атарга мөмкиндер? Гади хакыйкатькә төшенү өчен артык озак уйлап торасы юк: барысын бергә алганда гына, бу нәрсәләрдән арба хасил була. Әгәр аны кисәкләргә таркатсаң, арба инде булмый, ә детальләр, берни булмагандай, сакланып калалар. Кеше дә нәкъ шулай, төрле өлешләрнең кушылмасыннан тора.

Еш кына, көндәлек мәшәкатьләр ыгы-зыгысына күмелеп, кешеләр моңа игътибар итмиләр. Әмма әгәр Будданың газаплануларга чик кую омтылышы турында сүз бара икән, гади, ләкин нәкъ менә гадилеге белән ялгыш юлга кертүче төшенчәләр артына нәрсә яшеренүе турында уйланырга кирәк.

Күп гасырлар узгач, рус шагыйре Н. С. Гумилев болай дип язар:

Тик еланнар кабыкларын сала —
Җан картайсын, үссен, яңасе!
Кеше үзгә: аның тәне кала,—
Аңа мәһим җанның мәгънәсе...

Алып кулы белән бөек Хәтер
Кыю тарта тормыш тезгенен.
Ул бер сөйләр тәндә гомер иткән
Минем элгәремнең кемлеген.

Чыннан да, туганнан алып үлгәнчегә кадәр кеше тәнендә бер үк ия яшәү турындагы караш нәрсәгә нигезләнә?

Ул гына да түгел. Хәтта мәсьәләнең бу ягына — бервакытта да туктамый торган вакыт агышы белән бәйләнгән үзгәрүчәнлеккә игътибар итмичә дә, кешенең үз тормышының һәр аерым мизгелендә төрле, бер-берсенә охшамаган үзенчәлекләрдән, сыйфатлардан торуын күрергә мөмкин. Кешенең тәне, организмы, тышкы кыяфәте, әйләнә-тирә дөньяга реакциясе, ягъни әйберләрдән, кешеләрдән алган тәэсирләре һ. б.; кешенең үзен чолгап алган дөнья турында күзаллаулары — ул күреп истә калдырган сурәтләр; кеше кичергән һәм аның газап чыганагына әйләнгән теләкләр; һәм, ниһаять, кешенең аңы, нәрсә хис итүен, нәрсә кабул итүен, нәрсәгә омтылуын аңлауга сәләте бер үк вакытта яшиләр.

Әмма әгәр кешедәге «Мин», әлеге арба кебек, төрле кисәкләр җыелмасыннан гыйбарәт икән, бу арбаның кучеры кайда соң? Аларның барысын бергә нәрсә берләштерә? Без биредә будда диненең кеше турында күзаллаулардагы иң кызыклы, әмма шул ук вакытта, Европа мәдәнияте күзлегеннән караганда иң сәер нәрсәгә килеп җитәбез. Будда концепциясе буенча, мондый берләштерүче башлангыч бөтенләй юк. Кеше исемле арбаның дилбегәсен акыллы кучер түгел, һаман шул ук комсыз тришна, ягъни кисәкләрнең берсен дә калдырмыйча, сансара әйләнешенә (төрле кыяфәтләрдә яңадан һәм яңадан туура) тартып кертүче котырынкы яшәү теләге тарта. Шуңа күрә сүз, асылда, арба белән ничек идарә итү турында түгел, ә аның максатсыз адашып йөрүен ничек туктату турында бара.

Кешедәге «Мин»нең катлаулылыгы турында уйлаганда, әлеге төп мәсьәләне будди фикер иясләре бер генә минутка да онытмыйлар. Брахманизмның атман турындагы өйрәтмәсе ул уйлану-фикерләүләрнең үзәгендә тора. Арбаны өлешләргә сүтеп ташласаң, ул предмет буларак яшәүдән туктый, әмма өлешләре элеккечә үк яшиләр. Димәк, арбаның булуы көпчәкләргә, күчәргә, тәгәрмәч кигиләренә бәйле. Әгәр кешедәге «Мин» состав өлешләргә — гәүдәгә, хис-тойгыларга, хәтердә калган образларга, аңга таратыла икән, димәк, ул да аларга бәйле була. Әгәр шулай икән, димәк, кешедә бернинди дә ныклы, үзгәрми торган башлангыч, брахманизм тарафдарлары сурәтләгән бер тән тышчасыннан икенчесенә күчеп йөри торган бернәрсә дә юк. Икенче төрле әйткәндә, бернинди атман да юк. «Арбаның детальләре» генә чынбарлыкта бар. Аларның барлыгы бернәрсәгә дә бәйле түгел.

Биредә буддилар яшәешнең төп кагыйдәсе дип санаган —бәйле барлыкка килү кануны *(пратитьясамутпада)* эш итә. Әгәр кешедәге «Мин» аерым шартлар булмый торып яши алмый икән, димәк, фикерне әлеге шартларны булдыруга юнәлтергә кирәк.

Әмма кеше белән арба арасында шактый зур аерма бар. Кешеләрнең төзелеше агачтан һәм металлдан эшләнгән әйберләрнекенә караганда күпкә катлаулырак. Шунлыктан, хис һәм теләкләрнең «көпчәге» һәм «кигиләренең» нинди икәнлеген аңлау арбаның төзелешен төшенүгә караганда күпкә катлаулырак. Әмма будди философлар монысына да алыналар.

Кеше табигатендәге үзләре аерып күрсәткән биш якны алар *скандхалар*, яки төркемнәр дип атыйлар. Алар — гәүдә *(нама-рупа)*, хис-тойгылар *(ведана)*, истә калган сурәтләр *(самджня)*, карма законнарын хәрәкәткә китерүче теләк һәм омтылышлар *(самскара)*, һәм аң *(виджняна)*. Ләкин күренешкә исем бирү — әле мәсьәләгә якын килү генә.

Бу төркемнәрнең нәрсәләрдән торуын ачыклау күпкә мөһимрәк.

Без буддизм тәгълиматының, ихтимал, иң колачлы һәм күп мәгънәле төшенчәсе алдында туктап калдык. Бу — *дхарма* (пали телендә *дхамма*) төшенчәсе. Бу сүз безгә инде таныш. Әмма хәзер безгә аның тагын бер, бераз гадәти булмаган мәгънәсе белән танышырга туры килер. Дөрес, үзенең иске мәгънәсендә дә — бурычны, кануннарны, вазифаларны, яхшылыкны белдерүче термин буларак — ул буддилар тарафыннан кулланылган һәм кулланыла. «Дхарма», яисә «дхамма» сүзе «дхар — «тотарга», «ныгытырга» фигыленнән килеп чыга. Аның беренче мәгънәсендә дә мондый төсмер катнаша: вазифа сүзенә «әхлак нигезләре» төшенчәсенең мәгънәсе синоним була ала бит. Әмма яңа, чын будди аңлатмада алар арасындагы чик төп мәсьәләгә әверелә.

Будди текстларда төрле скандхаларны төзүче кечкенә кисәкчекләрне дхаммалар дип атыйлар. Туктаусыз үзгәрешләр агымында алар чын һәм бердәнбер ышанычлы «беректергеч» булып торалар. Кеше «Мин»енең нык булмаган конструкциясе детальләре шулардан эшләнә.

Әлбәттә, дхамманың үз ныклыгы шулай ук үзенчәлекле. Һәр дхамма секундның бик аз өлешен генә яши. Ул утның бик кыска вакытка гына дөрләп алуын хәтерләтә, әмма бер дхаммадан икенчесе кабынсын өчен, әлеге мизгел дә җитә. Газаплар тулы тормыш әнә шул туктаусыз янудан тора да инде.

Шулай итеп, яшәеш картинасының гомуми үзенчәлекләре сурәтләнде дә менә. Кешегә аның газаплары һәрвакыт аерым хәлләр аркасында килеп чыга кебек тоела; ә аларның чынбарлыктагы сәбәбе — аның үз теләгендә. Буддизм тәгълиматын белмәгән кеше, беркатлыланып, сүз аның *үз кичерешләре* турында бара дип уйлый — ә чынлыкта исә аерым зат буларак ул юк. Брахман мифларына ышанучылар җаннарның күчүе (тәнәсух) турында уйлыйлар, шул ук вакытта бөтен «күченү» — бары уйдырма гына. «Күченер» әйбер юк; кеше үлгәннән соң дхаммалар яңадан төркемнәргә бүленәләр, һәм аларның яңа мозаикасы аның тамырдан үзгәрүен күрсәтә. Гаять зур дөньяда дхаммаларның иксез-чиксез тирбәлеше бара.

4. Буддизм расколчылары

Скандха һәм дхаммалар турындагы будди күзаллауларга төрлечә караштa булырга мөмкин. Әмма будди фикер ияләренең кеше табигатен күзәтүләрендәге нечкәлеккә сокланмый мөмкин түгел, күп кенә беренче карашка парадоксаль булып тоелган нәтиҗәләр белән ризалашмый калу авыр, әмма әлеге тәгълиматны тулаем кабул итү тагын да авыррак. Кешедәге индивидуаль, шәхси башлангычның шартлылыгын, чагыштырмалылыгын һәм хәтта реаль булмавын шундый зур осталык һәм тапкырлык белән дәлилли алган агымны кешелек фикере тарихында тагын очратып була микән? Ләкин бернәрсә бәхәссез: Гаутаманың укучыларына барлык бу корылмалар, иң беренче чиратта, билгеле бер яшәү рәвешен — нирвананы максат итеп куйган монахлар тормышының зарурлыгын — раслау өчен кирәк була.

Пали канунында «сигезле юл»га баскан һәр кешенең «өч таяныр урыны» (Будда, Дхамма һәм Сангха) барлыгы турында әйтелә. Азатлыкка ирешергә теләгән һәркем аңа бу тормышта ук ирешә ала, киләчәктә яңадан тууны көтеп торырга кирәкми, дип ышана Шакья-Муни. Әмма моның өчен монахка әйләнү зарур.

Ә бит Будданың барлык тарафдарлары да дөнья белән хушлашып, хәер-садакага туенучы һәм бары тик тизрәк нирванага ирешергә омтылучы сарыдан киенгән пеләш башлы дәрвишләргә кушылырга әзер булмый. «Күркәм хакыйкатьләр» күп кешеләрнең йөрәгендә яңгыраш таба — һәм, әлбәттә, иң беренче чиратта аңа гыйлемле һәм киң фикерле кешеләр мөрәҗәгать итә.

Алар бай да, ярлы да булырга, төрле касталарга керергә һәм төрле телләрдә сөйләшергә мөмкин. Шакья-Муниның укучылары үз вәгазьләрен бөтен кешегә юнәлдерәләр. Һәм бу вәгазь җавапсыз калмый. Нәкъ менә буддизм тәгълиматының кеше яшәешенә кагылышлы катлаулы мәсьәләләрне тикшерүдәге киңлеге, гади һәм ачык образлары, шәфкатьлелеге, суфичылык каршылыкларыннан баш тартуы брахманнарның архаик, аз аңлаешлы үгет-нәсихәтләреннән канәгатьләнү тапмаган барлык кешеләрдә яклау таба. Әмма, кызганыч,Будданы мондый олылаучылар ирекле булуга (һәрхәлдә, бу тормышта) исәп тота алмыйлар.

Бу әле сангха (будди община) аларга бернинди дә игътибар бирми дигән сүз түгел. Андый мөнәсәбәтнең булуы мөмкин дә түгел, чөнки будди общинаның тормышы ул кешеләрнең ярдәменә һәм иганәләренә бәйле була. Алар монахлар тарафыннан эшләнгән этика кагыйдәләрен үтәргә тиеш булалар. Дөрес, ул кагыйдәләр әлеге «мәрхәмәт итүчеләр» ярдәмендә яшәүчеләрнеке, ягъни монахларныкы белән чагыштырганда бераз гадиләштерелгән була. Әйтик, будди-миряннардан (аларны «олылаучылар», ягъни *упасака* дип атыйлар) җан ияләренә карата шәфкатьлелек күрсәтү, дөресен сөйләү, тән ләззәтләреннән тыелып тору һәм аек тормыш белән яшәү таләп ителә. Моннан тыш, әлбәттә, сангханы матди яктан тәэмин итү дә аларның вазифасына керә. Ләкин алар аның тулы хокуклы әгъзалары була алмыйлар. «Сигезле юл» алар өчен ябык була.

Сәер һәм каршылыклы хәл туа. Буддизм тәгълиматы таралганнан-тарала бара, сангханы патшалар һәм зур түрәләр үз канаты астына ала, Будда хакында җырлар языла һәм гыйбадәтханәләр корыла. Башта — Магадха нәселеннән булган Маурьялар хакимлеге, ә аннары Кушан династиясенә нигез салган төньяктан килгән басып алучылар хакимлеге астында Һинд җирләрен берләштергән төрле кабиләле империяләрдә буддизм иң абруйлы, хәтта өстен дини юнәлешкә әйләнә. Бөек мәмләкәтләрнең хакимнәре, үз ватандашларын берләштерүгә рухи нигез булдыру өчен, дәүләтнең чиксез куәтеннән файдаланалар, түрәләр *(дхармамахаматаралар)*, кешеләргә илнең барлык почмакларында «массалар (гавам) арасында куллану» максатында гадиләштерелгән ахимса идеяләрен һ. б. яхшылык эшләү кагыйдәләрен аңлатып, вәгазь укыйлар. Гаять зур диварларга әхлак өйрәтмәләрен эченә алган эдиктлар (кануннар) чокып языла. Алардагы Шакья-Муни принципларын бик җиңел танып була. Әмма будди бергәлекнең эчке тормышына бу чор җиңүләр генә түгел, ә озакка сузылган газаплы низаглар да китереп чыгара.

Табигате, үз өстенә алган роле һәм чынбарлыкны тоюы белән Сиддхартха Гаутама укытучы-остаз була. Ул, сансара көпчәгеннән җәфаланучы кешеләрне коткарырга кирәк, дип беркайчан да әйтми. Аның каравы, ул күп тапкырлар «сигезле юл» белән киткән һәр кеше үзен үзе азат итә, дип кабатлый. Ул, Будда, моны ничек тормышка ашырырга кирәклеген генә күрсәтә. Алдагы язмыш — «сигезле юл»га басучының үз кулында. Нирванага җитәргә аңа күп нәрсәләр комачауларга мөмкин. Бу юлда бары тик кешенең омтылышы һәм тырышлыгы гына ярдәм итә ала. Хәзер аның беркемдә дә, бернәрсәдә дә эше булырга тиеш түгел.

Будди монахлар үзләрен нәкъ менә шулай тоталар да. Монастырьларда дөньядан ваз кичеп яшәп, алар тулаем үз-үзләрен камилләштерү һәм нирванага *якынаю* белән мәшгуль булалар. Сангхадан читтәге бер генә нәрсә дә аларны кызыксындырмый.

Пали канунында без *архатны* характерлаучы гаҗәеп сүзләр очратабыз: ул — камил һәм теләгән ирегенә ирешкән кеше. Джунглидагы ерткычлар филнең дөньядагы иң көчле хайван икәнлеген белгән кебек, кешеләргә дә архатның иң кодрәтле зат булуы билгеле. Аңа бернәрсә дә куркыныч түгел, чөнки ул дөнья белән бәйләнешен тулысынча өзгән һәм тулы мөстәкыйльлеккә ирешкән. Будда сүзләре буенча, «туктаусыз янган» бу дөньяда тынычлык саклаучы бердәнбер зат булып архат кала. Бөтен дөнья ут эчендә калган вакытта да!

Гаутама үз тәгълиматын диңгез белән чагыштыра. Диңгез суын без кайдан гына чумырып алсак та, аннан әче-тозлы тәм киләчәк. Минем тәгълиматымның да тәме кайда да бертөрле, дип кабатларга ярата ул, ирек тәме. Һәм аның бер йотымыннан авыз итү һәм моңарчы билгеле булмаган тәмне татып карау бәхетенә ирешкән кешеләр һич тә яңа белемнәрен башкалар белән уртаклашырга ашыкмыйлар һәм аларның язмышына карата бернәрсә белән дә чагыштырып булмый торган ваемсызлык күрсәтәләр. «Камиллеккә ирешкән», «тирән уйларга бирелгән», «һәртөрле теләкләрдән ваз кичкән» бу кешеләр үзләренә мәдхияне «аллаларга тиң» брахманнардан да ким укымыйлар. «Тигезләр общинасы»н кешелек дөньясының калган өлешеннән аерып торучы дивар, башка материалдан эшләнгән булса да, брахман касталары кебек үк янына һичкем бара алмаслык була. Бу очракта сангханың аерым вәкилләре турында гына түгел, ә буддизмның үз идеалы турында сүз бара. Дхарма белән нурландырылмаган бәхетсезләргә карата ваемсызлык саклау теләсә кемнең түгел, ә иң югары әхлакый сыйфатларның үрнәге булып торырга тиешле якты рухлыларның мәҗбүри үзенчәлеге булып чыга.

Моны чын мәгънәсендә рухи «яктыру» дип санарга буламы соң? Шакья-Муни идеяләре үз тарафдарларын тапкан төрле илләрдәге будди община әгъзаларының иң намуслы, башка кешеләр кайгысына игътибарлы өлеше әлеге сорауны бирә. «Монахлар буддизмы»ның бернинди компромиссларга барырга теләмәүче тарафдарлары яклаган азатлыкка бару юлы аларга бик тар булып күренә. «Сигезле юл»дан чыкмаган мәктәпләрне һәм иң беренче чиратта алар арасында иң зур абруй казанган тхеравада мәктәбен нәкъ менә шулай *хинаяна* (сүзгә-сүз «тар юл» дип тәрҗемә ителә) дип атау кабул ителә.

Расколчылар, ягъни аерымлану юлына басучылар һәм хөр фикерле кешеләр турында будди җыеннарга багышланган хроникалар сөйли. Бу җыеннарга изге хакыйкатьләрне аңлатуның иң әһәмиятле мәсьәләләрен тикшерү өчен дөньяның барлык почмакларыннан җыела торган булалар. Еш кына бу гыйсъянчыларны бозыклыкта һәм коточкыч эшләр кылуда гаепмиләр. Моңа гаҗәпләнергә кирәкми: иртә буддизм тарихындагы вакыйгалар безнең көннәргә, нигездә, тхеравада тарафдарлары хикәяләвендә килеп җитә, һәм соңрак төрле чыганаклардан алынган мәгълүматларны чагыштырган тикшерүчеләр тарафыннан бу тарихи вакыйгаларга зур үзгәрешләр кертелә. Әйтик, мәсәлән, буддиларның «дөньякүләм җыеннары»ның күп очракта аз кеше катнашкан җыелыш кына булуы ачыклана, аның каравы, анда катнашучылар арасында фикер каршылыклары, сурәтләүләрдәгегә караганда, күпкә тирән һәм җитди була. Шуңа күрә дә без иң элек бәрелешләрне бәйнә-бәйнә тасвирлауга тукталмыйча, «расколчылар»ның нәрсәгә каршы чыгулары, «иске тәгълиматка» нәрсәне каршы куюлары, Көньяк һәм Үзәк Азия киңлекләрендә шакьялар кабиләсеннән булган дәрвишкә табынучылар арасында кызып киткән бәхәснең нәрсәгә китерүе турында сөйләрбез.

«Монахлар буддизмы» дошманнары, хинаянаны кире кагып, үз өйрәтмәләрен *махаяна*, яисә «киң юл» дип атыйлар. Һәм хәтта хинаяна хәрәкәте бердәм булмаса да (тхеравада «монахлар буддизмы»нда иң көчле мәктәп санала, әмма бердәнбер булмый), махаяна турында бер-берсеннән бик нык аерылып торучы мәктәп һәм юнәлешләрнең тулы бер төркеменә бирелгән гомуми атама дип кенә әйтеп була. Бу мәктәп һәм юнәлешләрнең тарихлары бик ерак гасырларга барып тоташа, ә аларның сутралары, мөгаен, Пали канунnarыннан, хинаяна-тхеравададан да борынгырак булуы бик мөмкин. «Киң юл» тарафдарларының Шакья-Мунига рухи якын булулары да бәхәссез: ул рухи тынычлыкка ирешеп, үз бөеклегенә бикләнеп калмый бит, ә киресенчә, башка кешеләрне дә азат итү теләге белән, үзе ачкан хакыйкатьләрне башкаларга да таратырга тотына. «Киң юл» ул, алар уенча, Будда өндәгән «урта юл» була. Үз-үзләреннән канәгать һәм тәкәббер, үзләрен дөнья тоткасы дип санаучы эгоист монахлар шушы юлдан читкә киткәннәр дә инде. Шуңа күрә махаяна мәктәпләре арасында, хәтта үзенең исеме белән дә «урта юл» идеясенә тугрылыгын күрсәткәненең иң зур популярлык казануы очраклы хәл түгел.

Мадхьямикага («уртадагы» мәктәпкә, яки «урта юл» мәктәбенә) нигез салучы кеше Нагарджуна исемле була, таң калып олылаучылары аны «икенче Буддага» тиңлиләр. Әлбәттә, чынбарлыкта бу ике фикер иясе бер-берсеннән бик нык аерыла. «Икенче Будда» беренчесе кебек яңа дингә нигез салучы булмый. Аны махаянаны башлап җибәрүче дип атау да дөрес булмас. Андый башлап җибәрүче, мөгаен, бөтенләй булмагандыр. «Киң юл»ны салуда күпләр, бер-берсенә бөтенләй охшамаган кешеләр катнаша. Без хәтта якынча гына булса да, «киң юл» тарафдарларын белмәгән кебек, Нагарджунаны илһамландырган «Йөрәк Сутрасын» «Алтын җемелдәү Сутрасын» һәм башка изге китапларны да кем язуын белмибез. «Икенче Будданың» роле башка. Әгәр Гаутама галәм төзелешенең характеры турындагы сорауларга «тынлык» саклап җавап бирүе белән танылса, Нагарджуна бөтенесен үз эченә ала торган, ә күпләр фикеренчә, *махаяна философиясенең* иң ышандырырлык вариантын тудырып, буддизм тарихында шундый күренекле урын алуга ирешә. Икенче төрле әйткәндә, ул, тел тидереп булмастай төгәллек белән, «тар юл» турында тәгълиматның әхлакый яктан гына түгел, логик яктан чыгып караганда да бик тә йомшак булуын исбатлый. Ә, барыннан да бигрәк, шунысы игътибарга лаек: философ моны дөреслегенә беркем дә шикләнеп карый алмаган күптән билгеле принципны — пратитьясамутпаданы — бәйләнешле яратылу канунын кулланып эшли.

«Монахлар буддизмы» яклылар, нирванага «сигезле юл»дан барып кына ирешеп була дип аңлатканда, безгә билгеле дхамма турындагы тәгълимат аларга ярдәмгә килә. Атман да юк, димәк, гомум кабул ителгән мәгънәдә кешедәге «Мин» дә яшәми, бары дхаммалар — арбаның «көпчәк кигиләре» һәм көпчәкләре генә бар. Аның яшәве аларның булуына бәйле, иксез-чиксез дхаммалар билгеле бер тәртиптә тоташканда гына кеше барлыкка килә, әгәр дә бу тәртип җимерелсә, кеше юкка чыга. Шуңа күрә кешедәге «Мин»нең реальлеге чагыштырма, ә дхаммаларның реальлеге абсолют.

Ләкин беркайда да бәйләнешле яратылу кануның йогынтысы шунда өзелә дип әйтелми. Әгәр ул тулаем кешегә карата кулланыла икән, ни өчен әлеге ялган ныклыкка ия булган мозаиканы төзүче дхаммаларга да шул караштан чыгып якын килмәскә? Бербөтенгә карата дөрес булган нәрсә, аны төзүче өлешләргә карата да көчен сакларга тиеш. Һәм чыннан да, әгәр тәгәрмәч кигиләре, көпчәкләр һәм урындык — арба булуның мөһим шартлары икән, аларның шәхси яшәеше бер нәрсәгә дә бәйле түгелме? Киресенчә, аларның булуы шулай ук күп санлы һәм бөтенләй бер-берсенә охшамаган шартларның үтәлүеннән: бу предметларның нинди материалдан эшләнүеннән, аларны эшләүче осталарның булуыннан һ. б. бәйле. Әлеге «сәбәпләр» һәм «шартлар», үз чиратында, тагын нәрсәгә дә булса бәйле. «Якындагы» сәбәптән ерактагыларына юнәлгән мондый хәрәкәт офык чигенә барып җитәргә тырышуны хәтерләтә.

Сәбәпсез генә нәрсә дә булса, гомумән, яши аламы? Күрәсең, юк. Икенче яктан, ул нәрсә генә булмасын — кешеме, арбамы яисә агачмы, анысы мөһим түгел — һичшиксез сәбәпкә ия икән, бу һәртөрле яшәешнең һәрвакыт нәрсәгә дә булса бәйле булуын, ниндидер шартлар белән чикләнүен, һәм, димәк, аның чын мәгънәсендә яшәеше, чынбарлыгы юклыгын күрсәтмимени?

Мондый фикерләү котылгысыз рәвештә чынчынлап аптыраш та калдыра торган нәтиҗәгә китерә: доньяда чын мәгънәсендә реаль бер генә нәрсә дә юк; беренче карашка, төрле күренешләр, төсләр, сыйфатлар белән тулы безне чолгап алган дөнья, чынында, буш.

Буддизм философиясенең генә түгел, ә бәлки бөтен дөнья философиясенең иң гаҗәеп корылмаларыннан булган *шуньяваданың*, ягъни *бушлык турындагы тәгълиматның* нигезендә ятучы үзәк фикер әнә шуннан гыйбарәт.

Нагарджунаның уйлануларын төрлечә бәяләп була. Алар белән тулысынча килешергә мөмкин түгел — «бушлык», безне чолгап алган әйләнә-тирә дөньядагы предметлар һәм күренешләрнең юклыгы турындагы күзаллаулар, кешенең тормыш тәҗрибәсенә бер дә туры килми. Мондый күзаллау һәм фикерләр белән ышәү авыр. Шул ук вакытта аларның тапкырлыгын һәм парадоксаль ышандыру көченә ия булуларын да бәяләми мөмкин түгел. Әмма безнең өчен башкасы мөһимрәк: чын һәм ялган рухи яктыруга ирешү турында бәхәскә карата Нагарджунаның нәтиҗәләрен кулланып буламы?

Күп очракта кулланып була икән. Әгәр без шуньяваданы үзенчәлекле акыл гимнастикасы дип кенә уйласак, бик зур ялгышлык җибәрер идек. Юк, «икенче Будда» буддиларны борчыган төп, бик әһәмиятле мәсьәләләр турында уйлый. Фикерләренең бушлык турында тәгълиматны шундук яңа сыйфатлар белән баетуга таба кинәт борылышы да шуңа ишарәли.

Тагын бер тапкыр уйлап карыйк әле: сәбәпсез генә нәрсәнең дә булса барлыкка килүен күз алдына китереп буламы? Яшәеше башка бер күренешкә бәйле булмаган берәр нәрсә бармы? Мондый күренешне табып булмас кебек тоела. Әмма, Нагарджуна логикасы буенча, мондый бердәнбер күренеш бар.

Аңа бөтен нәрсә керә. Әгәр дә без аерым предметларны, җан ияләрен, кешеләрне һәм башкаларны күз алдында тотсак, аларның, ягъни аерым алынган һәр күренешнең, әлбәттә, сәбәбе була. Димәк, аның яшәеше әлеге сәбәпкә бәйле. Әмма берьюлы бөтен күренешләр турында, тулаем дөнья төзелеше турында сөйләгәндә, без барлык сәбәп һәм нәтиҗәләрне үз эченә алган әйләнә сызабыз кебек. Һәм шул вакытта буш дөнья кинәт тула. Аерым-аерым торганда реаль булмаган күренешләр барысы бергә бердәнбер реаль, бердәнбер чын нәрсәне — тулаем дөньяны барлыкка китерәләр.

Дөньяны болай аңлатуның хинаяна өчен һәлакәтле нәтиҗәләргә китерүен шунда ук күреп була. Әгәр бербөтен буларак кеше «Мин»е генә түгел, аны төзүче дхаммалар да яшәми икән, аларны тынычлык халәтенә китерергә тырышуның нинди мәгънәсе бар? Бөтенләй булмаган нәрсәләр турында уйларга кирәк микән? Бу очракта үз-үзеңне азат итү турында уйлау мәгъносезлек булмыймы? Һәм әгәр дөньядагы аерым күренешләр барысы да реаль түгел икән, ул вакытта нирвана (сүнү) газап белән тулы тынгысыз чынбарлыктан (сансарадан) берәр нәрсә белән аерыламы?

Әмма «сигезле юл» хакында күзаллауларны җимерүне Нагарджуна үзмаксат итеп куймый. Ул һәм махаянаның башка тарафдарлары шуньяваданың яңа нигезендә баштагы буддизмга охшамаган, әмма аның белән аерылгысыз бәйләнгән башка буддизм бинасын торгызалар. Һәм нәкъ менә шушы яңа буддизм үзенең барлыкка килү вакыты ягыннан дөнья халыклары диннәре арасында беренче була.

Үзенең эгоистик һәм, ахырда аңлашылганча, мәгънәсез проблемаларына бикләнгән архатның урынын махаянада *бодхисаттва* («рухны яктыртучы зат») били. Бу төшенчә «монахлар буддизмы» тарафдарларына да таныш була, әмма хәзер ул үзәк урынны ала һәм бөтенләй башка мәгънәгә ия була. Бодхисаттва дип үзенең әхлакый һәм рухи сыйфатлары буенча тулысынча иректе булу хокукын яулаган, әмма, бу дөньялыкта калып, кешеләргә рухи яктыру табарга ярдәм итү өчен, аңлы рәвештә соңгы адымын ясамаучы изге фидакарь затны атый башлыйлар.

Шуңа күрә аның барган юлы да «сигезле юл»дан бик нык аерыла.

Үзенең барлык эшләрен, уйларын тулысынча дхармага хезмәт итүгә багышлаган кеше генә бодхисаттва була ала. Башка җан ияләренә дә, күрсәтелгән юлга кереп китәргә ярдәм итә алырлык булу өчен, булачак бодхисаттва, иң элек үзе рухи яктыруга омтылып, шул юл буенча барырга сүз бирә.

Үтелергә тиешле юл ун этапка, яки ун камилләшү баскычына *(парамита)* бүленә. Дөрес, «этап» сүзе бу төшенчәнең асылын үтә төгәл ачып бирә алмый. Буддизмны өйрәнгән күренекле япон галиме Д. Т. Судзуки парамиталарны җәядән тылсымчы атып җибәргән уклар белән чагыштыра: ул һәр ук үзеннән алда атылган укны тотып торырлык итеп ата һәм берьюлы барлык укларны да һавада тотып тора ала. Беренче баскыч — *дана* (юмартлык) — мохтаҗлык кичерүчеләргә хәер-садака өләшүне күз алдында тота. Икенчесе — *шила* —будди әхлак кагыйдәләрен тотуны, игелек кылып яшәүне аңлата. Болар барысы да гаять зур, чынлап торып иге-чиге булмаган сабырлыктан *(вирьядан)* һәм, әлбәттә, рухи тупланудан, медитациядән *(дхьянадан)* башка мөмкин түгел. Әлеге биш парамита, барысын бергә алганда, алтынчысына — акылга *(праджняга)* нигез була. Бу баскычка менеп җиткәч, кеше архат дәрәҗәсенә ирешә. Әмма иң мөһиме әле алда.

Праджнядан шактый югарыда архат ирешә алмаган *джняна* — чиктән ашкан белем, яисә, дөресрәге, бар нәрсәне белү, бар нәрсәне күрү дәрәҗәсендәгеләр тора. Бодхисаттваның формалашуы шушы баскычтан башлана да инде. Хәзер аңа үзенең эчке карашы белән бөтен «бушлыкны», ягъни дөньяның асылын иңләргә бер мизгел җитә, һәм аңа барлык әйберләрнең чын булмавы ачыла. Шуннан соң бодхисаттва киләсе парамитага — «дхарма болытларына» кадәр — *дхармамегхага* күтәрелә. Хәзер инде аңа «бар нәрсә күренә» генә түгел, ә бөтен нәрсә ачык, ул барысын да белә генә түгел, ә күрә дә, чөнки ул хәзер «читтән торып күзәтүнең барлык формаларын» үзләштерде. Шуннан соң бодхисаттваны багышлау була: ул тулысынча рухи яктыруга ирешә, ягъни Буддага әйләнә. Бу минутта ул, ниһаять, нирванага күчә алган булыр иде, әмма моның урынына, аерым сихер чаралары *(упайя)* ярдәмендә, бодхисаттва капма-каршы адым ясый — кабат җиргә төшә.

Шулкадәр зур авырлыклар аша күтәрелеп тә бодхисаттваның яңадан газап тулы дөньяга әйләнеп кайтуын аңлатып торырга кирәк тә түгел: аның батырлыгы шушы адымыннан гыйбарәт. Ул ирешкән «чиктән ашкан акылны» *карунадан* —олы мәрхәмәттән башка күз алдына китереп булмый. Аларның архаттан аермасы да шунда. Гади дин тотучылар бодхисаттваларны үз яклаучыларыдай күреп табыналар. Бодхисаттваларның игелекле сыйфатларын халык төрле персонажларга күчерергә ярата. Алар арасында, риваять буенча, рухи яктыруга ирешкән кайбер аллаларны да, кешеләрне дә, аерым алганда бөек будди философларны да (мәсәлән, Нагарджунаны) очратырга мөмкин. Бу очракта кешеләр илаһилаштырыла, ә аллаларга кешегә хас сыйфатлар күчерелә.

Әмма гадәти булмаган бер деталь күзгә ташлана: камилләшү баскычлары буйлап югарыга күтәрелгәндә, кеше буддага әверелә. Һәм бу күренеш үзе генә дә, бирedә, будда диненең төп каһарманы турындагы күзаллауларда, махаянаның барлыкка килүе зур һәм, беренче карашка, каршылыклы үзгәрешләргә китерүен күрсәтә.

Еш кына буддизмның башлангыч чорында Бузданың кеше, укытучы, нигез салучы, ә соңыннан алла итеп каралуы турында ишетергә (яисә популяр әдәбиятта очратырга) мөмкин. Бу фикер бөтенләй дөрес түгел дип әйтергә ярамый. Дөрестән дә, Будданы илаһилаштыру була. Әмма Сиддхартха Гаутама аллага әйләнми.

Шакья-Муни тарафдарлары арасында Гаутаманың бик иртә рухи яктыруга ирешкәннән соң, бу дөнья чикләреннән чыгып китеп, башка, чиктән тыш табигатьтә яшәүче затка әйләнүе турында карашлар тарала. Әлбәттә, болай дип раслаучылар «карма тәгәрмәчен кирегә әйләндергән» һәм кешеләргә газаплардан арыну юлын ачкан кешенең гадәттән тыш рольгә ия булуын ассызыкларга омтылалар. Әмма Буддага табынучылар котылгысыз рәвештә бер сорауга җавап эзлиләр: ничек, нинди көч бәрабәренә ул моны эшли алган?

Бу сорауга бәйле рәвештә икенчесе туа: рухи яктыруга ирешү нәрсә ул? Бөтен Галәмдә бердәнбер кешенең — шакьялар кабиләсеннән чыккан дәрвишнең генә аңа ирешүе гаҗәп түгелме? Әгәр алай түгел икән, моңа көчләре җитмәгән калган барлык башка кешеләрне нәрсә бәйләп тора? Һәм алар табынган илаһи көчнең табигате нинди?

Бу буталчык, әмма буддилар өчен гаять әһәмиятле булган сюжетлар турында уйланганда һәм бәхәсләшкәндә *«Будданың өч тәне турында»*гы өйрәтмә туа.

Хәтерегездәдер, Сиддхартха Гаутама дөньяга Будда булып тумый, ә бу бөеклеккә озын рухи батырлык юлын узганнан соң аңа иңгән яктыру, ягъни акыл нәтиҗәсендә ирешә. Әмма шул ук вакытта кешеләргә газапларны җиңәргә мөмкин икәнлеген хәбәр итүче беренче һәм бердәнбер зат та булмый. Алай гына да түгел, Шакья-Муни дөньяга һич тә беренче тапкыр гына чыкмый — төрле кыяфәтләргә кереп, ул моны элек тә эшли. Төрле чорларда рухи тынычлыкка ирешкән төрле кешеләрнең исәбенә чыгарлык түгел. Шакья-Муни бердәнбер, әмма буддаларның саны исәпсез-хисапсыз.

Бу санап бетергесез күплеккә буддалар Гаутама, Амитабха, Вайрочана һ. б. һәм әле алда тулысынча нирванага бирелүне көтүче бодхисаттвалар — Галәм падишаһы Авалокитешвара, «чиктән ашкан акылны» туплаган Манджу-шри, кеше кылган эш-гамәлләр хөкемдары Майтрейя керә.

Еш кына бер-берсенә бөтенләй охшамаган бу затлар дөньяның төрле илләрендәге будди храмнарда урын алалар. Аларга догалар, күп кеше катнашында узучы, үзләрендәге гүзәллек белән хәйран калдыручы гыйбадәтләр багышлана. Дингә ышанучы гади кешеләр дә өметләрен аларга баглый. Рухи яктыруга, акылга ирешүчеләрне каруна, олы мәрхәмәт хисе хәрәкәткә китерә. Һәм буддилар шушы хис кешеләр йөрәгендә җавап таба дип ышаналар. Әмма, буддизм тәгълиматы күзлегеннән караганда, буддалар да, бодхисаттвалар да «Будданың» бары ике «тәнен» — өстәвенә иң гадиен — рухи яктыру, акыл кабул итү формаларын барлыкка китерәләр.

Буддалар һәм бодхисаттвалар — чын Будда, ягъни бик серле, бик ерак һәм җирдәге яшәеш чигеннән ашкан Будда турында гади кешеләргә аңлату өчен кирәк булган тышкы кабык, күреп булырга мөмкин сурәтләр генә. Бер генә бодхисаттва да, бер генә будда да, хәтта Шакья-Муни үзе дә тулысынча аның асылын чагылдыра алмый. Әгәр, хинаяна фикерләре буенча, Сиддхартха үз көче белән Будда булган булса, махаянада исә «будда диненә нигез салучы» дип атаганыбыз — нибары будди философлар тарафыннан *«дхармакайя»*, яисә «дхарма тәне» дип аталган һәм кеше акылы ирешә, кабул итә алмаслык, дөньяга берөзлексез җибәрелеп торучы «илчеләрнең», «хәбәр китерүчеләрнең» берсе генә.

Әмма, дхармакайяны гади кешеләр кабул итә алмый дисәк, дөресрәк булыр. Бодхисаттваларга (аларны *нирманакайя*, яисә күренешнең тәне дип атыйлар) һәм буддаларга (*самбхогакайя*, яисә хозурлык тәнен барлыкка китерүчеләр) Абсолютны тамаша кылу сәләте бирелгән. Дөньяга алар нәкъ шуны аңлату, тарату өчен килә дә.

Димәк, махаянада европалыларга таныш, бердәнбер яратучы, ягъни бар итүче алланы хәтерләткән бернәрсә дә юк. Киресенчә, будди фикернең Шакья-Мунины олылаудан башлап, «Будданың өч тәненә» табынуга кадәр узган юлында рухи яктыру, тынычлану турындагы карашлары «шәхсилекнең» бетүенә кайтып кала. Һиндстан өчен ул бик тә табигый була: авторы булмаган

Ведаларны, бөтен касталарны үзенә туплаган беренче кеше Пурушаны, һәм «брахманның чиктән ашкан ерак җирләрен» искә төшерик. Шуңа күрә бик тиздән буддилар алдына да инде безгә мәгълүм иске һинд проблемасының килеп басуына гаҗәпләнергә кирәкми.

Нагарджуна корылмалары, аның бушлык турында өйрәтмәсе, башка будди юнәлеше булган *виджнянавада* тарафдарларының «Будданың өч тәне» табигате турында уйланулары кебек үк, берсүзсез, кешелек фикере тарихындагы иң якты сәхифәләрнең берсе. Әмма бу бөек философлар өчен ул мөһим булмый. Алар иң беренче чиратта нәрсәгә ышанырга, дүрт күркәм хакыйкатьне олылаучыларга нәрсәгә табынырга, аларга ничек яшәргә, нинди кагыйдәләрне үтәргә, ә кайсыларын, киресенчә, кире кагарга кирәклеген аңлатырга тырышалар.

Дөньяның «буш», барлык индивидуаль һәм берданбер нәрсәләрнең реаль булмавы хакындагы фикерләр никадәр генә үткен һәм тирән булмасыннар, аларның бу четерекле мәсьәләләрне белмәгән гади кешеләрнең көндәлек тормышына бернинди катнашы да булмый. Аларны артык чикләнгән һәм дөнья мәшәкатьләренә күмелгән дип санарга мөмкин булыр иде, әмма, ахыр килеп, теләсә кайсы диннең нигезен нәзакәтле интеллектуаллар түгел, ә нәкъ менә шул гади кешеләр тәшкил итәләр. Будда дине генә чыгарма була алмый.

Һиндстандагы брахманистик һәм ортодоксаль булмаган диннәргә нигез салучы башка остазлар кебек үк, кайчандыр Гаутаманың да брахманнарның мәрасимле дине белән чагыштырганда зур өстенлеге бар иде. Чөнки ул игътибар үзәгенә кешенең кайгыхәсрәтләрен, борчуларын, ялгызлыгын куйды. Ә бу сыйфат Ведаларда сурәтләнгән корбан китерү дөньясы өчен бөтенләй ят иде. Будда тарафыннан әйтелгән яңа сүздә исә тормышның фаҗигаи асылы моңарчы күрелмәгән тулылыкта чагылдырылды. Дүрт күркәм хакыйкать фонында йолаларның тар көндәлек мәшәкатьләрне чагылдыручы проблематикасы бөтенләй үз мәгънәсен югалтты. Шунлыктан, буддилар бик гадел фикер йөртеп, Ведалардагы һәм башка аллаларның, алар хөрмәтенә уздырылган йолаларның булуын кире какмыйлар, ә боларның берсенең дә будда дине өчен әһәмиятле булган проблемаларга бернинди катнашы юк дип исәплиләр. Алар, кешене яшәргә өйрәтүне түгел, ә иң элек аңа дөнья йогынтысын җиңәргә, дөньядан арынырга ярдәм итүне үзләренең бурычы дип саныйлар.

Ләкин, барлык рухи кризисларга, философ һәм суфиларның хакыйкать эзләүләренә дә карамастан, тормыш дәвам итә. Аның белән бергә калганнары да кабатлана тора: кеше туа, туйлар уза, балалар үсә, картлар дөньядан китә. Яшәешнең Веда мәдхияләрендә һәм әфсеннәрендә шундый тулы итеп сурәтләнгән яклары, әлбәттә, берничек тә юкка чыга алмый. Әмма будда динендә алар чагылыш тапмый.

Шуңа күрә буддизм тарафдарлары үз халкының бер үк вакытта ике дөньяныкы да булуы белән тулысынча килешәләр. Беренчесе: күркәм хакыйкатьләр, чиктән ашкан акыл һәм камилләшү баскычлары белән бәйле дөнья булса, икенчесе — көндәлек тормыштагысы — бушлык турында өйрәтмә күзлегеннән караганда, юк-бар йолалар, әфсен, сихерләр белән тулы дөнья. Дөресен әйткәндә, хинаяна өчен бу проблема әллә ни әһәмиятле түгел, чөнки гади кешеләр сангха әгъзалары булып та саналмый бит. Махаянада ул үзәккә куела. «Киң юл»ны яклаучылар, буддизм тәгълиматын монахлар кебек дөньядан бөтенләй читләшеп үзләрен тулаем камилләштерүгә багышлый алмаган гади кешеләрнең борчу-мәшәкатьләренә һәм өметләренә якынайту өчен, монахлар уставының артык кырыс, таләпчән булуына каршы чыгалар. Әмма махаяна философиясе шулкадәр катлаулы һәм гади кешеләрдән ерагайтылган булып чыга ки, аларның тырышлыгы капма-каршы нәтиҗәләргә китерә. Элита белән массалар арасындагы аерма упкынга әверелә.

Шул сәбәп аркасында, Һиндстанда будда дине белән булган хәлләрне галимнәр «кочакта буылу» белән чагыштыралар. Буддизмның төрле дини ышануларга ачык булуы, алар бары тик *чиктән ашкан акылга* гына кагылмасыннар дип кайгырту, ахыр чиктә шуңа китереп җиткерә: буддизмда бары аз санлы иң чыдам суфилар, ягъни будди руханилар гына калалар. Бодхисаттвалар өйрәтмәсе, дөньяга таралам дип, әле бер, әле икенче үзенә чит булган, еш кына бик борынгы мифлар һәм йолалар диңгезендә эреп югала.

Моның беренче үрнәге борынгы Һиндстанда, б. э. га кадәр V гасырда буддизмның хинаяна белән махаянадан кала өченче агымы барлыкка килгәннән соң күзәтелә. Ул *ваджраяна* була. «Өченче юл»ның төп ядкяре булган *Алмаз сутрасында* беренче икесе белән чагыштырганда бөтенләй башка азатлыкка якынаю чаралары турында сүз бара. Бу инде монахның үзен-үзе камилләштерүе дә түгел, бодхисаттваның озак елларга сузылган фидакарьлек эшчәнлеге дә түгел. Хәзер сүз чын сихерчелек, кешенең гайре табигый мөмкинлекләрен үстерә торган һәм кайчандыр будда диненең таңында Гаутама кире какканнарга охшаган яшерен сихерләү күнекмәләре турында бара.

Шуңа охшаш күренешләр бөтен җирдә дә күзәтелә. Будда динен тотучы халыклар яшәгән барлык илләрдә дә, дингә ышанучыларның аңында буддалар һәм бодхисаттвалар образлары янәшә яши, ә кайвакыт рухлар (таулар хакиме, өйияләре h. б.) белән бергә кушылып та китә. Әгәр Һиндстаннан читтә буддизмның аңа кадәрге җирле дини ышанулар белән янәшә яшәве күзәтелсә, Шакья-Мунины̧ң үз ватанында аның язмышы бөтенләй башкача була.

5. Шакья-Муни мирасының язмышы

Һиндстан дине үзенә яңа тарафдарлар тапкан беренче ил күрше Кытай була. Шакья-Муни тәгълиматының бирегә үтеп керү тарихы легендариваятьләргә төрелгән. Аларның берсендә император Мин-диның төшендә алтын сын күрүе турында әйтелә. Уянуга, император үз янына Фу И исемле киңәшчесен чакырта, һәм ул аңа сынның Будда булуын аңлатып бирә. Шуннан соң Мин-ди Һиндстанга зур экспедиция әзерли һәм илчеләренә Будда турында мөмкин кадәр күбрәк мәгълүмат тупларга һәм Кытайга будда диненең изге китапларын алып кайтырга боера.

Кытай императоры Будданы төшендә күргәндерме, юкмы — бу сорауга без дөрес җавапны кайчан да булса таба алырбыз микән? Әмма будда диненә өндәүчеләр Кытайда чыннан да беренче гасыр урталарында, ягъни Мин-ди һәм аның туганы Лю Ин яшәгән заманнарда килеп чыгалар. Галимнәр Кытайда беренче будди монастырьлар кайда — Лояндамы, әллә Пэнчэнда барлыкка килгәнме дип бәхәсләшәләр. Әмма икенче гасырда ук Лоянның Кытай буддизмының төп үзәгенә әверелүе бәхәссез.Конфуций һәм Лао-цзы туган илдә күркәм хакыйкатьләрне таратучылар арасында Будда фәлсәфәсен үзләштергән кытайлар белән беррәттән һиндләрне һәм дә будда дине тирән тамыр җәйгән башка җирләрдә, аерым алганда шәркый Төркестанда туган кешеләрне очратабыз. Кытай буддизмының Даоань (312–385), Хуэй-юань (334–417) һәм, аеруча, Кумараджива (яшәгән еллары төгәл ачыкланмаган: Кумараджива Төркестаннан Кытайга килгәндә шактый өлкән яшьтә булган һәм биредә үлгәнче, якынча 413 елга кадәр, унике ел яшәп кала, дип саныйлар) кебек патриархлары монастырьларга нигез салып кына калмыйлар, ә махаяна сутраларын кытай теленә тәрҗемә дә итәләр.

Бу телдән телгә гади тәрҗемә кылу гына булмый. Карашлары һәм яшәеш принциплары һиндләрнекеннән кискен аерылган халык вәкилләренә буддизм идеяләрен аңлатып бирергә кирәк була. Моннан тыш, Кытайда будда динен таратучыларга көчле һәм зирәк көндәшләр белән, ягъни борынгы акыл иясе Лао-цзы тәгълиматына нигезләнгән һәм Кытай җирлегендә туган *даосизм* тарафдарлары белән бәрелешергә туры килә. Даочылар, буддилар кебек үк, кешенең рухи камиллеккә һәм рухи гармониягәирешү чараларына зур әһәмият бирәләр. Шуңа күрә алар арасында көчле охшашлык күзәтелә. Һәм үз тәгълиматларындагы күп кенә мөһим моментларны аңлатуда җитди үзгәртүләргә бармасалар, «урта юл» өчен көрәшүчеләр кытайларның шактый зур өлешен үз якларына аудара алмаган булырлар иде. Әйтик, мәсәлән, Кытай буддилары ахимсаны — тереклек ияләренә зыян китермәү таләбен — Һиндстандагы белән чагыштырганда, бөтенләй башкача аңлаталар. Бу принципны аңлатуда бернинди дә төрлелек булмаска тиеш кебек. Барлык җан ияләренә зыян салмау гына аз, дип фикер йөртә Кумараджива, аларны төрле явыз көчләрдән сакларга кирәк. Әгәр юлбасарлар храмны таларга телиләр икән, аны саклау зарурлыгына кем шикләнеп карар икән. Әгәр храмны сакларга кирәк икән, бәлагә юлыккан кешеләрне ташлап китү әхлаксызлык түгелме? Якыннарын саклау өчен корал кулланган кешене гаепләргә ярыймы? Кытай буддизмының формалашуы әнә шулай башлана.

Кытайда будда дине VI–VIII гасырларда чәчәк ата. Көньякта буддизмның йогынтысы аеруча зур була. Көньяк Кытай хакиме У-ди инанган будди була, һәм аның хакимияте астында «урта юл» турындагы тәгълимат дәүләт диненә охшаш күренешкә әверелә. У-ди сангхага кыйммәтле бүләкләр китерә һәм бөтен дао храмнарын җимерергә куша. Ул әлеге адымнар аңа үзен Хуанди-пуса — император-бодхисаттва дип атарга мөмкинлек бирә дип исәпли. Буддизм өчен мәгърур көрәшче хаклы булгандырмы, юктырмы, әмма бу чорда будди общинаның күтәрелүе бәхәссез. V гасыр башына кадәр Кытайда нибары ике-өч йөз будди храм исәпләнә. Кытай буддизмында борылыш чоры булган әлеге йөзьеллык ахырына Күк империясенең көньягында гына да ике меңгә якын, ә киләсе гасыр азагына ике мең сигез йөз кырык алты монастырь була. Монахларның саны сиксән ике меңнән дә артып китә.

Алдагы ике гасырда — Тан чорының беренче йөзьеллыкларында — будда дине тагын да зуррак уңышларга ирешә. Әмма офыкта болытлар куера башлый, чит җирләрдән килгән дин позицияләренең бик тиз һәм чиктән тыш көчәюе борынгылыкны яклаучыларда зур ярсу тудыра. Күк IX гасырда күкри. 842 елда император У-цзунның (ул даосизм яклы була) сангхада очраклы булган һәм табыну-ышануларында ныклык күрсәтмәгән кешеләрне дөньяви тормышка кире кайтару турында, һәм шулай ук монахларга милек буенча кырыс чикләүләр салу хакында указы игълан ителә. Ике елдан соң монастырьларны җимерү башлана, элек үзләренең дхармага тугрылыклы булулары белән масаючы Шакья-Муни тәгълиматы өчен көрәшүчеләр общинада тору белән бәйле авырлыкларны кичерүгә караганда, тыныч тормышны артыграк күрәләр. Репрессияләр чоры тиздән узып китә, әмма буддизм үз позицияләрен югалта. «Киң юл»ның төрле юнәлешле монастырьлары Кытайда бүгенге көнгә кадәр яшиләр, ләкин махаяна рухи яктан Кытай җәмгыятен яуларга ирешә алмый. Будди общиналарны Кытай цивилизациясе диңгезендәге зур һәм өйрәнү өчен гаять кызыклы утраулар белән чагыштырырга мөмкин. Һәм бары тик утраулар белән генә. Алга таба буддизм «катнаш» диннең (аның төп өлешләрен конфуцианлык һәм даосизм тәшкил итә) үзенчәлекле элементына әйләнә, элеккеге заманнарда кытай халкының күпчелеге шуңа карый.

Кытай буддизмы беркайчан да бертөрле генә булмый. Аның тарафдарлары күп санлы юнәлеш һәм секталарга бүленә. Шулар арасыннан берсен әйтеп үтү зарур. Ул юнәлеш әллә ни зур һәм йогынтылы булмаса да, өйрәтмәләренең үзенә бер төрле булуы аркасында, урта гасырларда Кытай күршесендәге Япониядә, ә XX йөздә Көнбатышта да билгеле була.

Биредә *чань* дип аталучы мәктәп турында сүз бара. Рухи туплану, медитацияне аңлатучы санскрит тамырлы «дхьяна» сүзе («сигезле юл»дагы баскычларның берсе) кытай телендә шулай яңгырый. Чань тәгълиматы инде Кытай җирлегендә барлыкка килә һәм, күп кенә галимнәр фикеренчә, анда кытайча фикерләү, иң әһәмиятле буддизм принципларына кытайча якын килү чагылыш таба. Бу агым тарафдарлары фикеренчә, будда яки бодхисаттва булу өчен үзеңне борынгы язмалар уку белән ялыктырырга, аскеза белән йончытырга кирәк түгел! Рухи яктыру, тынычлык кинәт, теләсә кайсы мизгелдә килергә мөмкин. Һәм кешедән бердәнбер нәрсә сорала — ул һәрвакыт аңа әзер булып торырга тиеш. Ә бу мөмкинлекне ычкындырмас өчен, үз акылыңны һәрвакыт ялган авторитетлардан, гадәти фикер йөртү схемаларыннан, Будда һәм нирвана хакында тамыр җәйгән форма һәм карашлардан арындырып торырга кирәк. Чань-буддилар «Будданы очратсаң — үтер!» һәм «Нәрсә ул Будда? — Өч кадак җитен» кебек парадоксаль фикер һәм өндәмәләре аша танылалар. Шул рәвешле алар төп будда дине кыйммәтләренең кеше сүзе һәм кеше акылы үтеп керә алмаслык серле булуын күрсәтергә омтылалар. XX йөзнең икенче яртысында әлеге гадәти булмаган буддизм мәктәбе тарафдарлары катып калган оешмаларны күрә алмау һәм үз әсәрләрендәге нечкә психологик күзәтүләр белән Европа һәм Америкадагы хөр фикерле интеллигенциянең симпатиясен җәлеп итәләр. Чань-буддизм белән безнең гасырның Г. Гессе, Д. Сэлинджер, Д. Керуак кебек күп кенә күренекле язучылары да кызыксына.

VI гасыр башында буддизм Кытайдан Кореядагы Пякче дәүләте аша Көнчыгыш Азия цивилизациясенең ул вакытларда артта калган чик җирләрен тәшкил иткән Япониягә үтеп керә. Озак вакытлар дәвамында бодхисаттвалар тәгълиматы биредә үзенә күрә бер магия итеп кабул ителә. Акрынлап Японидә бер-берсеннән шактый нык аерылып торучы үзенчәлекле будди секталар барлыкка килә. Әмма, тулаем алганда, буддизмның «Кояш чыгышы илендә»ге роле Кытай тарихын хәтерләтә. Аерма бары аның традицион япон җәмгыятендә шактый зур урын алуында гына була. Япониядә буддизмның махаяна тарафдарларына каршы булган Кытайдагы даочылар кебек көчле дошманы булмый. Япон мәдәниятенә буддизм, Кытайдан кергән конфуцианлык һәм чын япон ритуал дине — *синто* (синтоизм) арасында йогынты сфераларының бүленүе хас. Әгәр кеше тормышының иҗтимагый, күмәк яклары соңгы ике тәгълиматка караса, рухи проблемалар, аерым кеше язмышы, авырлыклар килгәндә аны юату һәм котылгысыз үлемгә әзерләү — боларның барысын да будда әхлак нормалары үз күзәтүе астына ала.

Биек таулар иле булган, гасырлар дәвамында Кытай белән тыгыз бәйләнештә яшәп тә, дингә һәм сәяхәткә мөнәсәбәттә тирән үзенчәлеген саклап калган *Тибет* тарихында будда дине аерым бер урын тота. Тибет буддизмының үзенчәлеге шунда: биредә Будда тәгълиматы рухи тормышның гына түгел, дәүләт төзелешенең дә нигезе була. Тибетта VII гасыр урталарында ил хакиме Сронцзан-Гампо хан Кытай һәм Непал принцессалары белән никахка керә. Бу якларда буддизм шул вакытлардан билгеле була. Ике ханбикә дә үзләре белән Шакья-Муни сыннарын алып киләләр. Риваятьләргә караганда, алар бүген дә Тибетның башкаласы булган Лхас шәһәренә ямь биреп торалар. Шуннан башлап биредә будда диненең зур уңыш казанган һәм тәмам көчсезләнгән чорлары да була. XI гасырда, дөрес, махаянаның йогынтысы бик нык үсә башлый. «Киң юл» сутралары тибет теленә тәрҗемә ителә, храмнар корыла, аларның күбесе бүген дә исән.

Ул вакытта Тибетта буддизмны төрле юнәлеш вәкилләре тота. XIV гасырга кадәр *сакьяпа (сачжа)* юнәлеше (Тибет буддизмы юнәлешләрен еш кына секта дип тә атыйлар), ягъни кызыл башлыклылар сектасы иң зур көчкә ия була. XV гасыр башында Тибетның дини һәм сәяси төзелешендә зур үзгәрешләр күзәтелә. Алар «Таулар илендә», соңга таба буддизмның Тибет варианты урнашкан барлык башка илләрдә дә (иң беренче чиратта Монголиядә) әйдәп баручы көчкә әверелгән яңа юнәлеш туу белән бәйле. Юнәлеш *гэлукпа (шасер)*, яисә сары башлыклылар сектасы дип атала. Аңа нигез салучы дип бөек Тибет укытучысы Цзонхаваны (1355(7) — 1419) саныйлар.

Зур галим һәм дингә өндәүче буларак Цзонхава турында легендалар туа. Ул буддизм тәгълиматындагы төп мәсьәләләр буенча гаять әһәмиятле хезмәтләр яза, шәкертләр тәрбияли, яңа йолалар урнаштыра. Будда диненең аерым төре, аерым тармагы булган *ламаизмның* барлыкка килүен дә аның исеме белән бәйлиләр.

Тибет телендә *«лама»* сүзе «укытучы» дигән мәгънәгә ия. «Ламаизм» атамасы дөрестән дә будда диненең бу төренең әһәмиятле үзенчәлеген: руханиларның, тармакланган монахлар иерархиясенең роле, ламаларга табыну, аларны күктә яшәүчеләргә тиңләп, культ барлыкка китерү кебек билгеләрен чагылдыра. Бу күренешнең асылын һәм буддизм тарихында Цзонхава уйнаган рольне дөрес аңлау өчен, аның үзен беркайчан да реформатор итеп санамавын һәм чыннан да реформатор булмавын күз алдында тотарга кирәк. Киресенчә: ул будда дөньясында буддизм формаларының һәм төрләренең уникаль синтезына нигез сала. Сары башлыклыларның монастырьларында чын университетлар *(дацаннар)* оештырыла. Анда укучытыңлаучылар, ламалар җитәкчелегендә, будди фикернең *(цаннид)* күпмедер дәрәҗәдә әһәмиятле булган казанышларын (Пали канунынннан алып ваджраянага хәтле) өйрәнәләр.

Цзонхава үлгәннән соң, Тибетта ламалар хакимияте урнаша. Аның үзәгендә Тибетның рухи һәм дөньяви башлыгы — *далай-лама* тора. Далай-лама титулы нәселдән нәселгә күчә, әмма биредә нәселдәнлек тәртибе монархия дәүләтләрендәгечә түгел. Карт далай-ламаның варисы булып аның улы түгел (бу мөмкин дә булмас иде, чөнки ул да башка ламалар кебек үк монах бит), ә аның яңа гәүдәләнешен, дөресрәге, кемне хакимнең яңадан тууы дип игълан итәләр, шул кала. XVIII гасыр уртасыннан далай-лама рәсми рәвештә илнең югары хакиме дип санала. Бераз соңрак, 1781 елдан башлап, рәсми рәвештә ламалар иерархиясендә әһәмияте ягыннан икенче урында булган *панчен-эрдени* посты кертелә. (Чынлыкта әлеге титул XVI гасыр ахырыннан башлап кулланыла.) Панчен-эрдени далай-лама кебек үк хакимлеккә ия булмый, әмма гади диндар халык арасында аның абруе гаять зур була: чөнки ул гасырлар узгач, изге ил *Шамбала* патшасына әверелергә һәм буддизм дошманнарына каршы соңгы бөек сугышта бу илнең гаскәр башлыгы булырга тиеш.

XIII гасырда Тибет буддизмы монголлар мәмләкәтенә үтеп керә, ә XVI гасырда биредә сары башлыклылар тәгълиматы тамыр җәя. Монголлардан буддизмның ламалар вариантын телләре аларныкына якын башка халыклар — бурятлар һәм ойратлар (калмыклар), шулай ук төрки халыклардан тувалылар да үзләштерә. Соңыннан алар Россия дәүләте составында калалар. Шулай итеп, кайчандыр ерак Һиндстанда туган дин Россия диннәренең берсенә әверелә.

Ламалар диндарлыгының характеры турында иң ачык һәм төгәл мәгълүматны бер Тибет риваяте бирә. Ул күренекле укытучы-остаз һәм буддизм тарафдары булган Падма-Самбхава тарафыннан шаманлыкка каршы алып барылган бөек көрәш турында сөйли. Көрәш ламаның гади халык табынган рухларны үз көч-куәтләрен буддизм тәгълиматын саклау максатында гына файдаланырга ант иттерүе белән тәмамлана. Бары шушы шарт үтәлгәндә генә, «дүрт күркәм хакыйкать» турындагы тәгълимат очен көрәшүче кешеләргә әлеге затларны хөрмәтләргә рөхсәт итәргә ризалык бирә. Буддизм идеяләренең саклаучы рухларга һәм иларга охшаш затларга ышану белән янәшә яшәве ламаизмның йөзен билгели дә. Мөгаен, биредә элитаның карашларын гади диндар халыкның рухани тормышыннан аерып торучы упкын будда диненең башка бер генә төрендә дә булмаганча тирәндер. Бер якта тәртипле укучылар «барлык будда фәннәрен» өйрәнгән дацаннар (университетлар) урнаша, ә икенчесендә — *хурдэ* гыйбадәт цилиндрлары әйләнә. Аларның әйләнеп торуы гөнаһларны ярлыкауга һәм карманы яхшыртуга ярдәм итә дип саныйлар. «Урта юл» элеккечә еракта кала...

§ 3. Индуизм

1. Брахманизмның яңадан торгызылуы

Индуизмны еш кына һинд дине тарихындагы аерым бер чор итеп тасвирласалар да, чынлыкта ул бөтенләй башка күренеш. Ул буддизмнан күпкә алдан гына түгел, ә һинд үзәнлекләренә арийлар килгәнче үк барлыкка килгән төрле дини ышануларның, тәгълиматларның, йолаларның гаять зур синтезыннан гыйбарәт. Бу олы кушылыш яңа эраның беренче меңьеллыгында башлана.

Ул вакытларда, берничә гасырлар билгесезлектә яшәгәннән соң, Магадха яңадан Һиндстанның үзәгенә әверелә. Көньяк Азия ярымутравының көнчыгышында урнашкан бу өлкәдә брахманизм белән бәйләнешләрен өзгән ортодоксаль булмаган ике тәгълимат — буддизм белән джайнизм — кайчандыр күп санлы тарафдарларын тапкан. Әмма безнең эраның IV гасырына таба хәлләр акрынлап үзгәрә: үз хакимияте астына Төньяк Һиндстан җирләрен берләштергән Гуптлар династиясе, һинд империяләренең элеккеге падишаһларыннан аермалы буларак, Джина Махавираның кырыс шәкертләрен дә һәм дүрт хакыйкать яклыларны да түгел, ә брахманнарны үз канаты астына ала.

Әлбәттә, эш хөкемнәрнең позициясе үзгәрүдә генә булмый. Бер патша буддиларны, икенчесе джайннарны артык күргән элгәреге заманнарда да бит иске дин тарафдарларын өзәрлекләмиләр. Дәүләт хакимияте катнашыннан башка да, будда дине үз йогынтысын югалта бара. Монахлар рухи яктыру турында нәтиҗәсез бәхәс куерталар, гади диндар халык аларның тормыш мәшәкатьләреннән артык ерак торучы һәм катлаулы фәлсәфәсен торган саен салкынрак кабул итә, общиналар таркала, кайчандыр кеше белән тулы булган монастырьлар бушап кала.

Шул ук вакытта ачы тәҗрибә туплаган һәм акыллы зирәк дошманга каршы көрәштә ныгыган Ведаларны аңлатучылар да будди фәлсәфәнең күп кенә ачыш һәм казанышларын үзләштерәләр. Алар тхеравадалардан, мадхьямикалардан бер ягы белән дә калышмый торган үзләренең философия мәктәпләрен булдыралар.

2. Дөньяга бер генә мәртәбә туучылар дине. Индуизмның изге китаплары

Әмма бу иске брахманизмны яңадан торгызу гына булмый. Корбан китерү белгечләре буддизм белән көрәштә җиңү мөмкинлеген бары тик Ведалар диненең каһиннәре элек баш тарткан кешеләрне (*дөньяга бер генә мәртәбә килүчеләрне*, түбән каста вәкилләрен, аборигеннар токымын) үз ягына аударуда гына күрәләр. Брахмани корбан китерү йоласына кертелмәгән кешеләргә ишекләрне ачу турында сүз бара. Һәм аларны дөрестән дә ачалар.

Дөньяга бер генә килүчеләргә брахманизм дөньясы ишекләре хезмәтен Ведаларга охшамаган изге китаплар башкара. Шрутидан, ягъни «ишеткән»нән аермалы буларак, аларны *смрити* — «күңелдә калган» дип атыйлар. Брахманизмның дәрәҗәләр баскычында алар бер баскыч түбән урнашалар: мәңгелек Ведалардан аермалы буларак, смрити кешенең илһам һәм тәҗрибә җимеше буларак кабул ителә. Аның каравы, әгәр

Ведалар аз санлы кешеләргә генә аңлаешлы һәм кызыклы булсалар, смритига кергән әсәрләр исә — чын-чынлап халык акылы тупланмасы. Аларны олылап кына калмыйлар, яраталар да. Андагы геройларның исеме халык теленнән төшми. Һәм нәкъ менә алар аша без «арий» һәм «варвар» башлангычларын берләштергән дини ышану һәм йолаларның хикмәтле доньясына керү мөмкинлеге алабыз.

Смрити текстларын төп ике төргә бүлеп йөртәләр: *итихаса* һәм *пуранага*. «Итихаса» сүзе «булган хәл турында хикәя», «дастан» мәгънәсенә ия. Пурана төшенчәсен дә шуңа охшатып аңлату кабул ителгән.

Һиндстанда дастан дигәндә ике эпик поэма — «Махабхарата» һәм «Рамаяна» күз алдында тотыла. Һинд әдәбиятының бу гаҗәеп җәүһәрләрен күп нәрсә берләштерә: күләм ягыннан гаять зур (дөрес, «Махабхарата» «Рамаяна»дан берничә тапкыр зуррак), катнашучыларның күп һәм төрле булуы: эпос геройлары арасында без кешеләрне дә, аллаларны да, явыз иблисләрне дә, хәтта хайваннарны да очратабыз. Әмма башкасы, мөгаен, тагын да әһәмиятлерәктер.

Добрыня Никитич һәм Илья Муромец турындагы борынгы рус хикәятләре кебек үк, агалы-энеле Пандавалар һәм патша улы Рама турындагы һинд хикәятләрен дә әдәбиятчылар, язучылар тудырмый, аларны алларында беркайчан да текст тотмаган һәм һәрвакыт үзләреннән ни дә булса өсти торган ил гизеп йөрүче чичәннәр башкара. Шуңа күрә «Махабхарата» һәм «Рамаяна» сюжетлары гасырлар дәвамында үзгәрешсез калмый, алар акрынлап киңәя, яңа легендалар белән баетыла.

Махабхаратаның төп сюжет сызыгы ике патша нәселе яисә дөресрәге, бер нәселнең төрле тармаклары булган Пандавалар һәм Кауравалар арасындагы тәхет өчен көрәш тарихыннан гыйбарәт. Бер-берсе белән якын туганлык мөнәсәбәтендә торган (аларның этиләре бертуган була) батыр сугышчыларның озакка сузылган дошманлык тарихына Куру кырындагы бөек сугыш нокта куя. Бу сугышта дхарманы тайпылышсыз үтәүче Пандавалар җиңү яулый. Әмма борынгы эпик сюжетның мәгънәсе тора-бара «Махабхарата»ның аллалар һәм баһадирлар турындагы архаик беренчел вариантыннан ерак торган һинд дини, этик, психологик өйрәтмәләренә яраклаштырып аңлатыла башлый. Сугыш бәрелеше картинасын кеше тормышына аллегория алыштыра.

Әлеге көрәш-символ «Махабхарата»ның алтынчы китабының эчтәлеген тәшкил итә. Әмма ул башкалары белән чагыштырганда гаять зур әһәмияткә ия булган һәм еш кына аерым каралган, өйрәнелгән, әлбәттә, аерым бастырып та чыгарылган. Зур булмаган бу поэма *Бхагавадгита* — Бхагават турында җыр, яисә Алла җыры дип атала.

Башка Пандавалар белән бергә Куру кырына, үзенең сугыш арбасына утырып, курку белмәс бөек сугышчы Арджуна да чыга. Ул инде җәясен тартып, дошманны кыра башларга әзер, әмма кинәт башына килгән коточкыч уй аны параличлагандай була. Эш шунда: дошман ягында ул үзенең туганнарын, якыннарын, карт укытучысын күрә. Ул булачак канкойгыч сугышны, гаять зур гөнаһка чумуын, дхарманы бик нык бозачагын күз алдына китерә. Һәм каһарман сугышчы бу җәнҗалда катнашырга теләми.

Шул вакыт сәхнәдә яңа персонаж пәйда була. Дөресрәге, инде күптән Арджуна белән янәшәдә булган аның *сутасы*, ягъни арбасының «кучеры» аңа үзенең чын йөзен ачып сала. «Мең кояштан яктырак балкып» яшь сугышчы каршында Кришна үзе — Бхагават килеп баса һәм аңа нотык белән мөрәҗәгать итә.

Шушы нотык, асылда, «Бхагавадгита»ның эчтәлеген тәшкил итә, һәм индуизм традициясе өчен әһәмиятле булган тәгълиматлар, төшенчәләр, образлар турында сөйли яисә, һичьюгы, телгә алып уза. Әмма аның барлык фикерләре бер мәсьәләне хәл итүгә юнәлдерелә: ул аптыраишта калган Арджунага дөньяның ничек төзелүен, анда Арджунаның нинди урын алып торуын, сугышчы бурычының нидән гыйбарәт булуын, ягъни ни өчен бернәрсәгә — үз туганнарын, үз якыннарын, һәм шулай ук чит кешеләрне, ә барыбер гаепсез кешеләрне, үтерүнең фаҗига булуына да карамастан, барыбер икеләнүләрне читкә ыргытырга һәм сугышка керергә тиешлекне аңлатырга тели.

3. Азатлыкка илтүче өч юл

Арджунага аның илаһи остазы аңлаткан тәгълимат: дөнья — катгый тәртипкә китерелгән система ул, һәм анда һәркемнең үз, аның өчен генә билгеләнгән урыны бар, дигән карашка нигезләнә. Әгәр шулай икән, димәк, һәркемнең үз, әлеге гаять зур баскычның башка басмаларындагы кешеләрнекенә охшамаган вазифалары бар. Шулай булгач, кармадан арынуның да юллары төрле.

«Бхагавадгита»да аның өч юлы күрсәтелә. Аның иң авыры саналган беренчесе бөтен кеше өчен дә ачык түгел. Ул *джняна-марга*, яисә «белем юлы» дип атала. Аңа аяк баскан кеше көндәлек яшәешнең, ягъни кешенең азатлыкка ирешүенә комачау итүче бар нәрсәнең чынбарлыкка туры килмәвен, уйдырмалыгын аңларга тиеш. Моңа бары тик акыл иясе, медитациягә бирелүчән дәрвиш кенә сәләтле була.

Азатлыкка илтүче икенче юл — *карма-марга* («эш-хәрәкәт юлы»). Медитациягә бирелмичә генә дә, карма законнарына каршы торып була икән. Әгәр дәрвиш азатлыкка ыгы-зыгылы чынбарлыктан ваз кичеп барса, Арджуна кебек сугышчы өчен бу ысул яраклы түгел. Ул, киресенчә, тормышның эчендә кайнарга тиеш, һәм актив тормыш рәвеше үзе үк котылуга китерергә мөмкин икән. Дөрес, бер шартның үтәлүе мәҗбүри: ул риясыз булырга тиеш. Үзенең бөтен игътибарын билгеле бер эш-хәрәкәткә туплап һәм, бернинди бүләк турында уйламастан, үз бурычын үтәүче сугышчының да изге дәрвиш кебек үк ирекле булырга хакы бар.

Джняна-марга белән карма-марга арасында нинди генә аермалар булмасын, аларны берләштереп торучы гаять әһәмиятле бер үзенчәлек яши. Теге юл да, бусы да күпләр өчен түгел. Медитация техникасына да һәм сугышчы осталыгына да бик сирәк кеше генә ирешә ала. Шул рәвешле, бу юллар күпчелек өчен яраклы түгел.

Әмма кешенең чыгышына, акылына, аң-белем дәрәҗәсенә бәйле булмаган, теләсә кемгә ачык өченче юл да бар. Ул — *бхакти-марга*, яисә «мәхәббәт юлы». Әлбәттә, болай дип кенә тәрҗемә итү «бхакти» сүзенең барлык төсмерләрен дә биреп бетерә алмый. Бхакти — ул ярату да, соклану хисе дә, ихлас күңелдән Аллага ышану да. Бу хискә бирелү өчен дәрвишләр кебек рухи камиллеккә ирешү дә, батыр сугышчы булу да кирәк түгел. Шуңа күрә бхакти индуизм дини тәҗрибәсенең чын халыкчан формасына әверелә, һәм аңа касталар иерархиясенең югары дәрәҗәләрендә тамыр җәйгән «укымышлы» диндарлыкка гына түгел, касталарга бүленешнең үзенә дә читләтеп һәм хәтта вакыт-вакыт кимсетеп карау хас була. Бхакталар бөтен кешеләрне бик нык экстазга бирелергә чакыралар, мондый шартларда брахманизм ритуаллар фәненең катлаулы гыйбарәләре үз мәгънәләрен югалта.

Әмма «Бхагавадгита» дини тәгълиматының иң игътибарга лаеклы ягы шунда: әлеге өч юлның бер-берсеннән аерымлыгы никадәр генә тирән булмасын, бу тәгълимат аларны бердәй тигез итеп карый. Бхакти-марга медитациядән һәм бурычыңны үтәүдән бер ягы белән артык та, ким дә түгел. Табигатьләре белән төрле булып яратылган кешеләрнең бер үк максатка ирешү юллары гына төрле.

«Бхагавадгита» шушы үзенчәлеге аркасында, диндарлыкның төрле дәрәҗәләрен аңлатуда төрле культлар һәм традицияләр кушылмасы нигезенә әверелә һәм бу кушылма индуизм дип атала башлый. Нәкъ менә шул сәбәпле, «Гита» индуизмның иң популяр китабына әйләнә. Бу китап Һиндстандагы йола-гадәтләрне саклаучы тар даирә галимнәр арасында гына мәшһүр булып калмыйча, барлык һәм һәрбер кешегә дә юнәлдерелә.

Индуистик дини ышануларны чагылдыручы әсәрләрнең икенче төркемен Пуранналар (сүзгә-сүз тәрҗ. — борынгы) тәшкил итә. Бу риваятьләрдән без һиндләр табынган аллалар, ул аллаларның күп санлы гәүдәләнешләре, Галәм төзелеше һәм кешелек кагыйдәләре турында мәгълүмат алабыз. Итихасалар кебек үк, Пураналар да Ведаларны өйрәнергә хакы булмаганнарга адреслана.

4. Индуизм «өчлеге»

Әгәр «Бхагавадгита»да азатлыкка ирешүнең төрле юлларын берләштерүче принциплар бәян ителсә, Пураналар безгә *кемне* яратырга һәм хөрмәт итәргә, *кемгә* ялварып мөрәҗәгать итәргә, өметләрне *кем* белән бәйләргә икәнлекне күрсәтәләр. Һәм биредә индуизмның тагын бер сере — килеп чыгышлары белән гаять төрле булган исәпсез-хисапсыз аллаларны берничә төп персонажга берләштерү ысулы ачыла.

Очсыз-кырыйсыз индуизм пантеонының үзәгендә өч фигура тора. Әлеге «өчлек»кә *(тримурти)*, галимнәр фикеренчә, Брахма, Вишну һәм Шива керә. Алар арасында төп рольне формаль рәвештә Брахма уйный, ул Галәмне барлыкка китергән дип санала.

Әмма мондый билгеләмәгә артык җитди якын килергә ярамый. Һиндләр дөнья барлыкка килүне христианнар, яһүдиләр һәм мөселманнар кебек гаять әһәмиятле вакыйга итеп кабул итмиләр. Әгәр Библия Алласы дөньяны бер генә тапкыр бар итсә, Брахма бу «эшне» һәрчак яңабаштан кабатлап тора: һәр дөнья циклы *(кальпа)* яралу *(сришти)* белән башлана һәм Галәмнең җимерелүе *(пралайя)* белән тәмамлана. Моннан тыш, дөнья яралу явызлык, газаплар һәм карма барлыкка килү дигән сүз дә була (һиндләр фәлсәфәсендә ул беренчел әһәмияткә ия), димәк, дөнья яралуны бөтен яктан да уңай эш дип бәяләп булмый.

Менә шул сәбәпләр аркасында, аллалар иерархиясенең иң югары баскычында торырга тиешле Брахма, чынбарлыкта әллә ни мәшһүрлек казанмый. Аның культы чын-чынлап массакүләм, чын-чынлап халыкчан була алмый. Индусларның (индуизм динендәгеләрнең) зур күпчелеге ике бөек дини традиция — Вишну культы *(вишнуитлар)* һәм Шива культы *(шиваитлар)* тарафдарлары булып тора. Һәм әгәр Брахма дөньяны барлыкка китерүче булса, Вишну аны саклаучы, дхарманың үтәлүен күзәтүче, ә Шива — җимерүче алла итеп карала.

Тагын шуны да истән чыгарырга ярамый: тримурти брахманизм фикере тарафыннан уйлап табылган теоретик корылма гына, һәм өч аллага берләштерү бары тик элитар индуизм дәрәҗәсендә генә яшәп кала. Чынбарлыкта бу өч образ да килеп чыгышлары белән бер-берсеннән бөтенләй нык аерыла. Әгәр Брахманы без әле Ведаларда очратабыз икән, Шива исә тулаем арий булмаган халыкларның — Һиндстан ярымутравы аборигеннарының мәдәни казанышы, Вишну бик хикмәтле рәвештә үзендә арийлар һәм аборигеннар башлангычын да туплый алган булып чыга. Бу очракта вишнуизм дөньясына нинди персонажларның керүе генә түгел, ә әлеге синтезның формасы үзе дә игътибарга лаек.

5. Вишну һәм аның аватаралары

Вишну образы Ведаларда очрый, әмма анда әллә ни әһәмиятле урын тотмый. Безнең эраның беренче гасырларында бу образ яңа сыйфатлар белән баетыла. Вишну анык йөз-кыяфәткә ия булса да, моннан тыш тагын күп санлы битлекләр кия ала һәм ул битлекләрдә җирле (җирле генә дә түгел) аллаларны танып алу бик җиңел. Аларны вишнуитлар *аватара*, яисә «иңдерелгәннәр» дип атыйлар. Аватаралар — Вишнуның төрле вакытларда кешеләр каршына иңү образлары алар.

Вишнуга табынучылар ун аватараны таныйлар. Аларның беренчесе — балык, Вишну шул кыяфәткә кереп туфан вакытында изге дәрвиш Мануны коткарып кала, икенчесе —дөньяны туфаннан соң саклап калган гаять зур ташбака, өченчесе — җирне тирән океанга батырып юк итәргә теләгән коточкыч куркыныч иблисне үтергән кабан дуңгызы, дүртенчесе — дөнья өстеннән хакимлеккә ирешкән икенче бер иблиси зат Хираньякшипаны җиңгән арыслан-кеше Нарасимха.

Вишнуның бишенче аватарасы тарихы мавыктыргыч әкияти сюжетка корылган. Иблисләр патшасы булган Бали бөтен дөньяда гына түгел, ә өч дөньялыкта — җирдә, күктә һәм җир астында да хакимлек итүгә ирешә. Масаеп китеп, үзен, кешеләр өстеннән хөкемдар булу өстенә, аллалар падишаһы итеп тә күрсәтергә теләгән мактанчыкны мәсхәрә итәргә теләп, Вишну хәйләгә керешә. Ул кәрләгә әйләнә һәм Балидан үзенең өч адымы белән каплаячак мәйданда җир сорый. Падишаһның ризалашуы була, Вишну пәһлеванга әверелә һәм, ике адым атлауга, күк һәм җир аның канаты астында кала. Өченчесен — җир асты патшалыгын — ул Балига калдыра.

Алтынчы аватара — Парашурама (сүзгә-сүз тәрҗ. — «Балталы Рама») — брахманнарны мәсхәрәли һәм кысрыклый башлаган, үз вазифаларын оныткан кшатрийларга җәза бирү ысулы. Парашурама кшатрийлардан нык үч ала: ул аларны өч тапкыр җиде җәзага тарта һәм тәкъва[1] каһарманнардан бервакытта да көлмәслек итә.

Вишну аватаралары арасында Будда (тугызынчы аватара) аерым урын алып тора. Аның әлеге исемлектә булуы үзе үк буддизм идеяләренең вишнуитларның дини ышануларына йогынтысы булу һәм шул ук вакытта буддизм тарафдарларының Будда культын индуизм дөньясына кертергә һәм шуның эчендә эретеп, «үзенеке» ясарга омтылулары турында сөйли. Бу Будда образына гына түгел, соңгы унынчы аватара Калкига да кагыла. Кулына утлы корал тотып ак атка атланган җайдак, җитешсезлекләр өчен җәзага тарту һәм бозылган дхарманы яңадан торгызу максаты белән, киләчәктә кешеләр арасына иңәргә тиеш. Тикшерүчеләр Вишнуның бу гәүдәләнеше белән будда Майтрейя арасында ышандырырлык охшашлык билгеләре табалар.

---

[1] Тәкъва — дингә бик бирелгән, дин кушканны гына эшләүче, гөнаһ эшләрдән сакланучы кеше, диндар.

Әмма, бу образлар барысы да вишнуизм әдәбиятының төрле ядкярләренә кертелгән булсалар да (мәсәлән, вишнуитларның Пураналарына), халык арасында таралган культ аларның берсенә дә бәйле түгел. Югарыда сөйләнгән аватараларның берсенә дә бөтен халык исе китеп табынмый. Бары ике —җиденче һәм сигезенче — аватаралар гына чын мәгънәсендә популяр булалар. Алар — Рама һәм Кришна. Аларны чын-чынлап индуизм диненең төрле, әмма бер үк дәрәҗәдә мөһим аспектларының символлары дип санарга кирәк.

Раманың тормыш юлы һәм каһарманлык тарихы, һиндләр «Махабхарата»сы белән беррәттән итихаса жанрына кертеп каралган бөек эпик поэма «Рамаяна»да бәян ителә. Батырлык, тугрылык гәүдәләнеше булган, тулысынча дхармага буйсынган каһарман-патша Рама, аның хатыны Сита, туганы Лакисмана, Раманың дусты маймыллар гаскәре башлыгы Хануман вишнуитлар пантеонында үзәк фигураларны тәшкил итәләр. Һиндстанда яшәүчеләр озак гасырлар дәвамында идеаль хөкемдар, идеаль дуслык, идеаль гаилә турында күзаллауларын Рама образы белән бәйлиләр. Шунысы игътибарга лаек: Рамага табыну шулкадәр киң тарала ки, хәтта аның исеме культ дәрәҗәсенә күтәрелә. Үлемгә хөкем ителгән һәм куркуыннан бертуктаусыз «мара, мара» («үлдем, үлдем») дип кабатлап торучы бер җинаятьченең тарихы билгеле. Бик еш кабатлаганда, авазлар «Рама» булып ишетелә башлыйлар, һәм казыкка утыртылган карак күккә аша.

Әгәр Рама арийларга (кшатрийларга) хас игелеклелекне гәүдәләндерсә һәм эш-гамәлләре дә үрнәк булып торса, Кришна образы исә, чыгышы белән арийларга барып тоташмый. Хәтта аның исеме үк шуңа ишарәләп тора: санскритта «кришна» сүзе «кара» дигәнне аңлата. Шунысын искәртеп үтү мөһим: Кришна — Вишнуның аватарасы, Пураналардагы Кришна безгә «Бхагавадгита» буенча таныш Кришнадан бик нык аерыла. Ул гаҗәпкә калган Арджунага дөньяның асылын аңлатучы акыллы укытучы-остаз да, дәһшәтле сугышчы да түгел, ә гамьсез һәм гаҗәеп чибәр көтүче егет (дөрес, патшалар нәселеннән). Аның гадәттән тыш сәләткә ия булуы бала вакытта ук күренә (ул, әллә ни зур көч куймыйча гына, аңа үлем теләүче дошманнарының мәкерле явыз ниятләрен җимерә), әмма аның тормышының үзәгендә һәрвакыт мәхәббәт тора. Һәм Кришнага табынучылардан да үз аллаларын *(бхактины)* ихлас бирелеп, чын күңелдән ратулары таләп ителүе дә гаҗәп түгел. Кришна мифологиясендә эротик мотив шулкадәр ачык һәм ике мәгънәлелеккә урын калдырмаслык итеп бирелгән ки, хәтта индуизмның көнбатыштагы тарафдарлары, бу аңлатма «чын руханилык» белән берничек тә ярашмый, шуңа күрә аны башкача аңлату кирәк, диләр.

Кришна хакындагы Пураналарда *раслилалар*, ягъни Кришна үзен шашып сөйгән көтүче кызлар белән булганда уйнала торган уеннар һәм биюләр турында сөйләнә. Легендада аның Радха исемле авыл кызын яратуы хакында әйтелә; төрле чорларда яшәгән һәм төрле телләрдә иҗат иткән Һиндстан шагыйрьләренең күп санлы әсәрләре Кришна белән Радханың мәхәббәтен сурәтли. Башка көтүче кызларның кәефен җибәрмәс өчен, Кришна тапкырлык күрсәтә: ул, тылсым көче ярдәмендә үзен «күбәйтә», ягъни исәпсез-хисапсыз санда була ала.

Әлбәттә, Рама да, Кришна да үзләренә табынучылардан арийлар Веда аллаларына китергән кебек корбан бирүне таләп итмиләр. Корбан бирү йоласына —

яджнага — алмашка вишнуитлар динендә *пуджа* — аллаларга Ганг елгасы сулары бөркелгән чәчәклә китерүгә һәм хуш исләрне олылауга корылган гыйбадәт кылу килә. Әгәр брахманизм йолалары ачык һавада үтсә, Вишну аватараларына табынучылар дини йолаларны гыйбадәтханәләргә күчерәләр. Бу очракта да башкаларындагы кебек үк, будди йогынты эзләрен табу авыр түгел. Шунысы игътибарны җәлеп итә: вишнуитлар гыйбадәтханәсенә теләсә кем, хәтта индуизм диненә табынмаган кеше дә килә ала. Ә шиваизм дине бөтенләй башка төрле.

6. Шива һәм Кали

Шива — һинд мифологиясендә Брахма белән Вишнуга караганда да борынгырак зат. Археологлар арийлар цивилизациясенә кадәрге чорга, б. э. га кадәр III меңьеллыкка караган ядкярләр арасында Шиваны хәтерләткән (чыгышы белән Хараппадан булган Прото-Шива дип тә атыйлар) күп куллы алла сурәте табалар. Бу алланың хикмәтле, хәйран калдырырлык, кайвакыт коточкыч булып тоелган образында бик тә архаик, индуизмның башка формаларында инде күптән онытылуга дучар булган иң борынгы мифологик катламнарны барлап була.

Шиваитларга хас йолаларның бик борынгыдан килүе, аерым алганда, вишнуитлардан аермалы буларак, Шивага табынучыларның үз храмнарында корбан бирүне дәвам итүләрендә дә чагыла. Индус булмаганнарга анда керүнең тыелуы да шуның белән аңлатыла булса кирәк.

Шива, беренче карашка һәм аеруча европалылар күзлегеннән чыгып караганда, капма-каршы сыйфатларны берләштерә. Белүебезчә, ул — һәр кальпаның азагында дөньяны юк итүче җимерүче-алла. Шивага багышланган риваятьләрдә үлем мотивы гомумән чиктән тыш көчле. Ул мәетләрне яндыру һәм зират урыннарының алласы итеп карала. Шива — үзләрен үлем хәленә китерү белән хәлсезләнгән дәрвишләрне үз канаты астына алучы. Шиваның кыяфәте үк бик куркыныч: күп санлы куллар һәм аяклар, таралмаган озын чәч; маңгаенда урнашкан өченче күзе аның үзенчәлекле билгесе санала. Аның тышкы кыяфәтендәге тагын бер үзгә аерымлык бар: ул зәңгәр тәнле; бу гаҗәеп илаһи затка *нилакантха* (зәңгәр муен) кушаматы да, күрәсең, юкка гына тагылмаган. Дөрес, Шиваның зәңгәр муенлы булуы —үзен корбан итү нәтиҗәсе: ул, дөньяны коткарып калу өчен, агу эчә. Һәм бу дөньяда вөҗдансызлык һәм явызлык чиктән ашкач, ул үзе үк аны җимерә. Ярсыган алланың бу очракта кулланган ысулы да кызыклы: ул экстатик бию башкарганда, тирә-юньдә таш та исән калмый. Һиндстанда Шиваны һәрвакыт биюне яклаучы алла итеп карыйлар. Шуның белән бергә, ул — йогны үз канаты астына алучы да, медитация осталыгына бирелүче барлык кешеләрнең сакчысы һәм ярдәмчесе дә. Ул үзе дә йога белгече булып һәм санкхья кебек борынгы философия мәктәбенә нигез салучы легендар Капиланың атасы булып та санала. Әмма, ләкин, европалылар күзлегеннән чыгып караганда, бу образда иң гаҗәпләндергәне — аскетлык сыйфатларының ачыктан-ачык һәм натуралистик эротика белән кушылуында.

Бу кушылу Шиваның хатыны алиһә Кали образында тагын да ныграк чагылыш таба. Шива кебек үк ул да кушма (*синкретик*) алла — аңарда авыл фольклорының төрле героинялары (төп мәсьәләдә бер-берсенә охшаган) бергә кушыла. Шуңа күрә Калиның «псевдонимнары» да күп: бер урында аны Дурга, икенчесендә Ума дип атыйлар, аның барлык исемнәрен санап бетерү мөмкин дә түгел. Хатын-кызның сакчысы буларак та, дошманнарны үтереп, шул куанычыннан мәетләр өстендә биюче коточкыч пәһлевандай чыгыш ясаган бу алиһәгә табынучыларның саны (аеруча хатын-кызлар арасында) иренекеннән, ягъни Шивага баш июччеләрдән ким булмый. Калига табынучылар арасында *шакти* дип аталган өйрәтмә барлыкка килә.

Бу өйрәтмәнең үзәгендә бөтен тереклек ияләрендә булган һәм бер Калига гына түгел, ә теләсә кайсы аллаг һәм теләсә кайсы кешегә көч бирергә сәләтле хатын-кыз заты тора. Шактидан башка бер генә алланың, шул исәптән Шиваның да, селкенерлек көче дә булмас иде. Шивага килгәндә, аның язмышында шакти аерым урын тота: шашып биюе белән дөньяны җимерүченең үзен дә үлемнән бары тик читтән тыш куәтле хатын-кыз башлангычы гына коткарып кала ала.

Шакти өйрәтмәсендә *кундалини* төшенчәсе аерым әһәмияткә ия. Ул — кешедә йокымсырап ятучы яшерен көч. Аны уяту шакти юлларының максаты булып тора да инде. Аларны аңлатуга һәм конкрет рәвештә башкаруга килгәндә, шакти руханилары беркайчан да бердәм булмыйлар. Шакти секталарын төп ике юнәлешкә бүлеп карау кабул ителгән: «уң кул» шактизмы *(дакшиначари)* һәм «сул кул» шактизмы *(вамачари)*. Беренчеләре шактига (һәм аның гәүдәләнеше булган Калига) табынган кебек үк, Шивага да табыналар, бүгенгәчә аларга багышлап корбан китерәләр: элекке заманнарда «уң кул»ның кайбер секталарында кешеләрне корбанга бирү дә булган дигән мәгълүматлар сакланып калган.

«Сул кул» тарафдарларына килгәндә, алар дини эротикага аеруча зур әһәмият бирәләр. Аларның йолалары арасында *панча-ма-кара* дип аталганы иң билгеле ритуалларның берсе санала. Бу йоланы үтәгәндә, биш күренештән файдаланалар, өстәвенә аларның һәрберсенә тылсымлы мәгънә салына — бу күренешләр барысы да «ма» хәрефеннән башланган сүзләр белән билгеләнә: мадья (шәраб), мамса (ит), матсья (балык), мудра (бармаклар комбинациясе) һәм майтхуна (ир-ат һәм хатын-кызның бергә булуы).

Йомгак.
Төрлелектәге бердәмлек

Индуизмның барлык формалары да вишнуизм һәм шиваизм культларына гына кайтып калмый. Илнең көнчыгышындагы Орисса штатында таралган Дөнья Падишаһы *Джаганнатха* культы индуизмда үзенчәлекле «өченче юл»ның иң ачык һәм тылсымлы үрнәге булып хезмәт итә. Индуизмның һәр төп юнәлешләре вәкилләре Джаганнатха образын Вишну яки Шива белән бәйлиләр, ләкин теләсә кайсы читтән күзәтүчегә бу омтылышларның ясалма икәнлеге күренә. Һиндстан утравы аборигеннарының шактый соң гына һәм бик оста итеп ортодоксаль карашлар эченә кертелгән борынгы ышануларын да бу культ белән бәйләп карау шулай ук ясалма күренеш.

Әлеге күптөрлелекне нәрсә бергә берләштереп тора соң? Индуизм формаларының һәм төрләренең күплеге бу диннең асылын аңларга теләгән теләсә кемне үз-үзенә шул сорауны бирергә мәҗбүр итә. Индуизм синтезына таркалырга нәрсә комачаулый соң? Аның кыса-ларында европалыларны таң калдырган катлаулы философик системаларның һәм тупас авыл йолаларының үзара ярашуы нәрсәгә нигезләнә? Һәм, ниһаять, ни өчен соң барлык индуслар да килешердәй күзаллауларны эченә алмаса да, әлеге сәер карашлар һәм традицияләр конгломераты шундый ныклы булып чыга икән? Арья-дхарма кануннары буенча тәрбияләнгән һәр кеше өчен мәҗбүри саналган дөньяга караш принципларын бармак белән санап була бит. Брахманизмнан мирас итеп алынган Ведаларга һәм санскритка табынуга, варналар системасының какшамас булуына ышануга изге хайван — сыер һәм изге елга — Ганг культы өстәлә. Бу элементларның барысын бергә җыйганда да бербөтен тәгълимат барлыкка килмәячәгенә ышану өчен, әлбәттә, индуизм динен җентекләп тикшерү кирәк түгел.

Мөгаен, бу сорауларга җавапны бер үк вакытта индуизмның ике өлкәсеннән — аның социаль кануннарыннан һәм философиясеннән эзләргә кирәктер. Гади индус һәрвакыт үз язмышының дөнья төзелеше турындагы уй-фикерләренең нинди булуына түгел, ә дхармага ни дәрәҗәдә тугрылыклы булуына бәйле икәнлеген белә. Соңгысы исә һәрчак каста законнарын үтәүне аңлаткан һәм аңлата. Һәм әлеге тәртипләр көчендә калган чагында индуизм ныклыгын һәм яшәүгә сәләтен югалтмый. Рухани элита дәрәҗәсендә, ягъни мокшаны эзләү һәм чынбарлыкның табигате турында уйланулар дөньясында, бөек синтезны нигезләүнең үзгә ысулы табыла. Вишнуитлар күп санлы җирле аллаларда Вишнуның гәүдәләнешен, ә Калига табынучылар авыл алиһәләрендә Шиваның илаһи хатынының төрле сурәтләрен күргән кебек, һинд философлары да барлык аллалар Упанишадаларда сөйләнгән Брахманның вакытлы һәм үзгәрүчән битлекләре генә ул дигән фикерне кабатлыйлар. Гади кеше аның барлыгына бары ул күрер күзгә гадәти һәм аңлаешлы форманы алганда гына ышана ала. Әмма медитация ярдәмендә үз аңын үзгәртә алган укымышлы кеше аңа мохтаҗ түгел. Ул Ниргун-Брахманны, саф Брахманны аңы белән күзәтүгә сәләтле.

Индуистик аңның төп ике төре, һәм шуның белән бергә Һиндстаннан читтә индуизмны ике төрле кабул итүнең асылы да әнә шуннан гыйбарәт. Кайберәүләр беренче чиратта халыкның дини ышануларына, бүгенге көнгәчә күпчелек һиндләрнең тормышын җайга салып торучы индуистик көндәлек үз-үзеңне тоту кагыйдәләренә игътибар итсәләр, башкалар элитар дини философиянең яшерен мәгънәсенә төшенергә омтылалар. Әмма әлеге, беренчесе — кайчандыр «ата-бабалар юлы», ә икенчесе «аллалар юлы» дип аталган ике юлдан тыш өченчесе турында да искә алып үтми мөмкин түгел. Ул — индуизмга кеше акылы тудырган хәзинә итеп карау. Аның аркылы дөньядагы иң борынгы мәдәниятләрнең берсе үзен таныта һәм илаһилаштыра ала. Һәм Һиндстан цивилизациясеннән бик еракта яшәүче кешеләр дә аның тарту көчен тоялар һәм андагы образлардан илһам алалар.

Тауның үзәгендә кумир ята
Бәхетле һәм чиксез ятакта.
Муенсадай, майлы тамчы тама,
Ул йокыда тирбәлгән чакта.

Малай чагында ул тутый кошны
Салават күперендә уйнатты.
Ал балчыктан чыккан сөт эчте ул,
Нәкъ шаһзадә иде шул чакны.

Йокыга талган сөяк — үзле төен.
Тезләр, куллар, иңнәр — кешедәй.
Акылы белән ул елмая, үзе
Башын бирә фикер эшенә —
Кеше чагын искә төшерә.

О. Э. Мандельштам

«Көньяк һәм Көнчыгыш Азия диннәре» бүлегенә карата сораулар

Үтелгән материалны ничек аңлавыгызны тикшерегез.

1. Ведалардагы аллалар сезгә билгеле кайсы аллаларны хәтерләтәләр? Алар арасында нинди охшашлык һәм аермалар бар? Бу охшашлык һәм аермаларны нәрсә белән аңлатып була?
2. Һәр Веданың максаты нидән гыйбарәт? Аларның үзара нисбәте нинди?
3. «Брахман» төшенчәсенең барлык мәгънәләрен бергә кушып, аңа гомумиләштерелгән билгеләмә бирергә тырышып карагыз.
4. Брахманизмда дөньяны кабул итү, аңлауның үзенчәлеге нәрсәдә? Бу үзенчәлекне сез ничек аңлыйсыз?
5. Ритуаль Веда йолалары турында сөйләгез, аларның максатын ачып бирегез.

6. Изге гыйлемнең асыл мәгънәсе нәрсәдә? Брахманизмда мәгънәнең максаты нинди? Сез ничек уйлыйсыз, әлеге карашлар нинди социаль күренешләргә туры киләләр? Җавабыгызны дәлилләгез.

7. Буддизмда кеше ничек аңлатыла? Шул турыда сөйләгез. Бу аңлатманың мәгънәсен ачып бирегез.

8. Кешенең дөньяда яшәү максаты будди этикада ничек ачыла?

9. Махаяна философиясе кешеләрне һәм аллаларны ничек аңлата, алар арасында үзара нинди мөнәсәбәтләр урнаша? Әлеге мөнәсәбәтләр күзлегеннән караганда, кеше нинди булып күз алдына килеп баса?

10. Ламаизм философиясен аңлатып бирегез, буддизмның башка агымнары белән чагыштырып, аның үзенчәлекләрен аерып күрсәтегез.

11. «Брахманизмнан индуизмга» дип исемләнгән таблица төзеп карагыз.

II бүлек

Иудаизм

§ 1. Борынгы еврейләр дине. Библия

Б. э. га кадәр икенче меңьеллык ахырында ул вакытларда Ханаан дип аталган Фәластыйн җирләренә күчмә еврей кабиләләре килеп урнаша. Читтән килүчеләр, Евфрат елгасын кичеп, Ханаан җирләренә үтеп керәләр. Еврей этнонимының килеп чыгышы, мөгаен, шуның белән аңлатыладыр да («еврей» сүзе *аркылы чыгу* мәгънәсендәге ever фигыленнән ясалган). Соңрак Библиягә[1] кертелгән беренче текстлар да нәкъ шушы чорда барлыкка киләләр.

Гасырлар буена табыну объекты, миллионлаган кешеләр өчен әхлак чыганагы булган, шагыйрьләрне, прозаикларны һәм философларны, патшаларны һәм юлбашчыларны рухландырып торган Библия нинди китап соң ул? Еврейләр динен тотучыларның гына түгел, ә христианнарның да Изге Язмасы булып саналган Библиягә йөзләрчә еллар дәвамында язылган (б. э. га кадәр II гасыр ахырыннан башлап I гасыр азагына кадәр) төрле күләмдәге китаплар керә. Библия күбесенчә борынгы еврей телендә язылган һәм өч өлешкә бүленгән: Моисейның Бишкитабы (Тора (Тәүрат[2]) —

---

[1] «Библия» сүзе борынгы грек теленнән «китап» дип тәрҗемә ителә. Европа телләрендә ул еврейләрнең Изге Язмасын һәм христианнарның изге текстлары — Иске һәм Яңа Васыятьләрнең җыелмасын белдерү өчен кулланыла.

[2] «Тәүрат» дигән еврей сүзен ике мәгънәдә кулланып була: беренчедән, Библиянең беренче биш китабын — Моисей Бишкитабын белдерү өчен, ә икенчедән, туры мәгънәсендә «тәгълимат» сүзенә синоним буларак. Алга таба без аны ике мәгънәдә дә кулланырбыз.

Закон, Тәгълимат), Пәйгамбәрләр (Невиим) һәм Язмалар (Кетувим); калын хәрефләрне бергә кушып укысаң, ТаНаХ[1] аббревиатурасы барлыкка килә — еврей телендә Библия шулай атап йөртелә. (Составы буенча Танах нигездә Иске Васыятькә охшаш.)

Бишкитап Библиянең төп өлешен, үзәген тәшкил итә. Еврейләр аны легендар Моисей пәйгамбәр[2] язган диләр. Ул биш китаптан тора: «Башта» (Яшәеш), «Менә исемнәр» (Чыгыш), «Һәм чакырды» (Левит), «Чүлдә» (Саннар), «Сүзләр» (Кабатлау)[3]. Аларда еврей диненең төп принциплары урын алган.

Библиянең икенче — Пәйгамбәрләр дип аталган өлеше элгәреге һәм соңгы пәйгамбәрләр бүлекләреннән тора. Беренче бүлеккә Иешуа бен Нун (Иисус Навин), Судьялар, Самуил (Патшалыкларның 1 нче һәм 2 нче китаплары), Патшалар (Патшалыкларның 3 нче һәм 4 нче китаплары); ә икенчесенә Исаия, Иеремия, Иезекииль һәм шулай ук унике кече пәйгамбәр: Осия, Иоиль, Амос, Авдий, Иона, Михей, Наум, Аввакум, Сафония, Аггей, Захария һәм Малахия китаплары керә. Һәм, ниһаять, Библиянең өченче — Язмалар өлеше — Псаломнардан, мәсәлләрдән, Иов, Рут (Руфь) китапларыннан, Соломон Җырыннан, Экклезиастан, Иеремия пәйгамбәр Егълавыннан, Эстер (Есфирь), Даниил, Эзра (Ездра) һәм Неемия китапларыннан һәм Хроникадан (1 нче һәм 2 нче Паралипоменон) тора.

---

[1] Кайбер очракларда, аеруча сүз ахырында, «К» (каф) «Х» булып укыла.

[2] Пәйгамбәрләр исемнәре иудаизм һәм христианлык бүлекләрендә христианча яңгырашта, ә ислам бүлегендә мөселманча яңгырашта бирелде. *(Ред.)*

[3] Җәяләр эчендәге китап исемнәре Библиянең Синодаль, ягъни Изге Синод тарафыннан эшләнгән басмасыннан татарчага тәрҗемә итеп бирелә. Исемнәрдәге аермалар китапларның ике төрле традиция нигезендә, ягъни беренче сүзе яисә китапның эчтәлеге буенча аталышы белән аңлатыла. Беренче традиция Месопотамия әдәбиятында, ә бу очракта, еврейләр әдәбиятында (югыйсә Библиядә ике мөмкинлек тә тормышка ашырылган) чагылыш тапкан, ә икенчесе грек әдәбиятында күзәтелә.

Мифологик кыйссалар һәм тарихи хроникалар, канун җыентыклары һәм көнкүреш хикәятләре, Аллага мәдхияләр һәм мәхәббәт лирикасы, афоризмнар (хикмәтләр) җыентыклары һәм фәлсәфи фикерләр, хакимнәрне ярсып фаш итү һәм киләчәк турында алдан әйтү — кыскасы, борынгы еврей әдәбиятыннан безнең көннәргә килеп җиткәннәрнең барысы да Библиягә кергән. Ләкин ни өчен соң бу китапта шулкадәр төрле әсәрләр берләштерелгән? Ни өчен бу китап еврейләрнең Изге Язмасы санала? Бу сорауларга җавап бирү өчен борынгы еврейләр диненең үзенчәлекләре белән танышырга кирәк.

Үз тарихларының башлангыч чорында ук еврейләр, күпаллалыктан китеп, бер генә Аллага табына башлыйлар, һәм шуның белән борынгы еврейләр дине күп санлы аллаларга ышанган башка борынгы халыкларның дини табынуларыннан аерылып тора да. Әмма күпаллалыкның эзләре Библиянең кайбер текстларында, мәсәлән, Яшәеш китабындагы Адәм һәм Хәва турындагы хикәяттә сакланып калган. Кешеләрнең ул салган тыюны бозып, Белем агачы җимешеннән ризыклануын күреп, Алла: «Менә Адәм дә яхшылыкны һәм явызлыкны белеп, *безнең* беребез (алла — ?) кебек булды»,— ди. Әлеге Алла Яхве (Иегова) исемле була һәм элек-электән еврейләр пантеонында аерым урын алып тора. Ул асылда Израиль Алласы, үз халкының патшасы һәм юлбашчысы була һәм башка халыкларда кабилә аллалары нинди роль уйнаса, еврейләр тормышында ул да шундый ук урынны били. Еврейләр арасында аның исеме шулкадәр изгеләштерелә, хәтта аның исемен кычкырып әйтергә дә ярамый, әлеге кагыйдәне бозучы үлемгә хөкем ителә. Библия сәхифәләрендә пәйгамбәрләр Яхвега, аны Израиль пантеонындагы баш алла итеп кенә түгел, ә Израильнең бердәнбер Алласы күреп табыналар.

Еврейләр диненең икенче төп үзенчәлеге шунда: Яхве барлык башка халыклар арасыннан израильлеләрне сайлап алып, алар белән килешү төзи. Еврейләрнең күзаллавы буенча, Алла үз халкын саклый, ләкин халык аңа буйсынырга һәм барлык дини кануннарны үтәргә тиеш була. Буйсынмаган очракта, Яхве гөнаһлыларны рәхимсез рәвештә җәзага тарта. Соңрак Изге Язмага кертү өчен сайлап алынган китапларның бөтенесе диярлек, теге яки бу дәрәҗәдә әлеге дини күзаллаулар белән сугарылган була. Библия китапларында Израиль тарихы халык белән Алла арасындагы үзара мөнәсәбәтләр тарихы рәвешендә сурәтләнә: еврейләрнең барлык уңышлары Алла рәхмәтеннән, ә күп санлы бәла-каза һәм афәтләр Яхве васыятьләреннән тайпылудан килә дип аңлатыла. Кануннар ярдәмендә кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләр генә түгел, гыйбадәт кылу кагыйдәләре дә җайга салына, законнар үзләре үк Алладан дип исәпләнә. Хәтта мәхәббәт шигырьләре дә дини мәгънәгә ия булалар. Борынгы еврейләрнең бөтен тормышы дин белән сугарыла, шуңа күрә халыкның әдәби иҗаты да тегеләйме-болаймы дин белән бәйле булып, аның иң яхшы үрнәкләре Алла тарафыннан күңелгә салынган дип кабул ителә башлый һәм Изге Язмага кертелә.

1. Бишкитап

Бишкитаптагы мифологик кыйссаларда дөньяның Алла тарафыннан яратылуы һәм беренче кешеләр — Адәм белән Хәваның бар ителүе, Аллага буйсынырга теләмичә, гөнаһлар кылып, аларның оҗмахтан куылулары, беренче җинаятьләр һәм дөньяны су басу хакында һәм, ниһаять, еврей халкының легендар ата-бабалары Авраам, Исаак һәм Иаков турында сөйләнә. Соңрак Иаков яңа исем белән — Израиль дип (кара: Яшәеш, 32:28—29), ә аның киләчәк буыннары Израиль уллары, яисә израильлеләр дип атап йөртелә башлый. Бу кыйссалар еврейләрнең ни рәвешле Мисырга килеп эләгүләре, Моисей җитәкчелегендә Мисыр коллыгыннан качып котылулары, кырык ел чүл буйлап йөрүләре һәм, ниһаять, еврейләр тарихының кульминацион ноктасы — Синай тауларында Моисей пәйгамбәр аша Тәүрат (еврей телендәге тәгълимат, кануннар) җибәрелү хакында да хәбәр итә.

Бу хикәяләүләр аша, без Алланың башта еврей патриархлары, ә соңрак бөтен еврей халкы белән килешү төзүе турында да беләбез. Яхве израильлеләрне үзләренең күңеле тарткан бай җирләргә китерергә һәм үз канаты астына алырга вәгъдә бирә, ә җавап йөзеннән халык Яхвега, үзенең бердәнбер Алласы күреп табынырга, һәм аның дини кануннарын үтәргә тиеш була. Бишкитапның нигезендә *монотеизм* идеясе — Яхве Алланың берлеге турындагы вәгазь ята. Иң элек бу идея пәйгамбәрләрнең вәгазьләре рәвешендә формалаша, ә дин принципларын системалы бәян итү һәм нигезләү, Алла тарафыннан үз халкы алдына куелган таләпләрнең асылы беренче мәртәбә Бишкитапта гына бирелә. Андагы мифларны, легендаларны, пәйгамбәрләр әйткән сүзләрне Бишкитапны төзүче үз максатларына яраклаштырып эшкәртә, Яхвега һәм башка аллаларга багышланган мәҗүси йолалар белән бәйле мифларны төшереп калдыра. Хикәяләү барышында кайбер бик борынгы йолаларның килеп чыгышы аңлатыла. Мәсәлән, сөннәткә утырту йоласы Алла белән Авраам арасында төзелгән килешү билгесе итеп күрсәтелә. Бишкитапның нигезендә, мөгаен, буыннардан буыннарга күчеп килүче традиция ятадыр. Әйтик, Моисей һәм еврейләрнең качуы, ягъни Мисырдан китүе турындагы легенда бик борынгы заманнарда ук барлыкка килгән, һәм аның нигезендә, күрәсең, гадәттән тыш мөһим булуы сәбәпле, халык хәтерендә сакланып калган чын тарихи вакыйгалар ятадыр.

Бишкитап Алла белән һәм аның тарафыннан сайлап алынган халык арасында килешү төзелү тарихыннан гыйбарәт. Әлеге килешүнең шартлары Яхвеның Моисейга әйтелгән сүзләрендә тулысынча бәян ителә, һәм законнарны гына түгел, дини йолаларны үтәү кагыйдәләрен һәм әхлак нормаларын да үз эченә ала.

Еврейләрнең Мисыр коллыгыннан котылулары хакында сөйләүче Чыгыш китабында Моисейга Алла тарафыннан бирелгән һәм Бишкитапка кертелгән ун дини канун бар:

«Мин, Тәңре, Аллаң синең... һәм синең башка аллаларың булмас та... Үзең өчен пот та, бернинди сурәт тә... тудырма, аларга табынма, аларга хезмәт итмә... Тәңренең, синең Аллаңның исемен файдасызга кабатлама... Изгеләндерү өчен шимбә көнне һәрвакыт исеңдә тот. Җирдә Тәңрең, Аллаң биргән көннәрең озайсын дисәң, әтиең белән әниеңне олыла. Берәүне дә үтермә. Зина кылма. Урлама. Якыныңа (ягъни кешеләргә) ялган шаһитлык күрсәтмә. Якыныңның йортын алырга теләмә, якыныңның хатынына кызыкма, колын, үгезен, ишәген — бернәрсәсен дә алырга теләмә» (Чыгыш 20:1—17).

Күргәнебезчә, әлеге кануннар бераллалык манифесты булып кына яңгырыйлар, әмма ләкин әгәр беренче дүртесе чиста дини характерда булса, соңгы алтысы кешеләр өчен әхлак нигезләре вазифасын да үтиләр.

Борынгы еврейләр диненең үсеше ике капма-каршы тенденциянең үзара катлаулы, чуалчык бәйләнешы, ә вакыт-вакыт хәтта көрәше аша бара (икесе дә бераллалыкны тану юнәлешендә була). Бер генә Аллага ышану башка аллаларны инкарь итүне таләп итә, абсолют хакыйкатькә ирешүгә дәгъва тудыра. Ә бу күп аллаларга табынучы халыкларга карата бөтенләй таныш булмаган дини түземсезлеккә китерә. Яхвега тугрылык һәм аның белән еврей халкы арасында бердәмлек булуга ышаныч израильлеләр арасында үзләренең сайлап алынган, өстен халык икәнлекләренә инану, дини сафлыкны саклап калу өчен башка халыклардан, мәҗүсиләрдән аерымлануга омтылыш тудыра. Ләкин бит Яхве еврей халкын үз канаты астына алган гади Алла гына булып саналмый, ә бөтен Галәмне бар итүче һәм барлык халыкларның Атасы булып исәпләнә. Бераллалык принцибы асылы белән универсаль: чөнки Алланың берлегенә ышану кешелек дөньясының да бердәмлеген күз алдында тота. Бердәмлеккә омтылу, барлык халыклар, «адәми затлар» арасында бераллалыкны таратуга омтылыш әнә шуннан килә. Бу тенденцияләрнең икесе дә Библия китапларында чагылыш таба. Аларда без дини фанатизм үрнәкләрен дә, башка диндәгеләрдән үч алуны аклау очракларын да табабыз. Әмма Библиядә, белүебезчә, гомумкешелек әхлак нормалары, иң югары рухият үрнәкләре дә урын ала.

2. Пәйгамбәрләр һәм Язмалар

Борынгы еврей диненә еврей халкының фаҗигале язмышы үзенчәлекле эз сала. Бишкитапта бары тарих алды вакыйгалары гына урын ала, ә сугышларга, җиңүләргә һәм җиңелүләргә, бөек патшаларга, җиһангирларга (полководецларга) һәм пәйгамбәрләргә бай тарих үзе еврейләрнең күңел тарткан җирләрен — Ханаанны — Иисус Навин (Моисейның варисы) җитәкчелегендә яулап алулардан башланып китә. Давид һәм Соломон патшалык иткән дәвердә (б. э. га кадәр X гасыр) Израиль патшалыгы кыска вакытлы чәчәк ату чорын кичерә. Давидның улы Соломон патша булып торганда, Иерусалимда иң төп, ә соңыннан инде Яхвега бердәнбер табыну урынына әйләнгән *Беренче гыйбадәтханә* төзелә. Соломон үлгәннән соң, дәүләт ике патшалыкка — Израильгә һәм Иудеягә таркала, ә VIII гасыр ахырыннан бу ике патшалык, кодрәтле күршеләр һөҗүме нәтиҗәсендә бәйсезлекләрен югалталар, һәм еврейләр акрынлап башка халыкларның җирләренә күчеп утыралар. Вавилон әсирлеге еврейләр тарихында аерым урын алып тора. Бу фаҗигале вакыйга, еврейләр тарихын әсирлеккә кадәрге һәм әсирлектән соңгы чорларга бүлеп торучы үзенчәлекле чик сызыгы ролен үти. Еврейләр диненең Библия чорындагы аерылгысыз атрибуты булган пәйгамбәрләр хәрәкәтен дә шул ук чорларга бүлеп йөртү кабул ителгән.

Б. э. га кадәр I меңьеллыкта еврейләр җәмгыятендә халык арасында популяр булган пәйгамбәрләрнең вәгазьләре телдән сөйләнгән риваятьләр рәвешендә дә, китаплар рәвешендә дә киң таралган. Соңрак Библия авторлары аларны чыганак итеп файдаланган. Библия канунннарына бары тик монотеистик карашлы пәйгамбәрләрнең вәгазь җыентыклары гына кертелә. Яхве Алланың берлегенә каршы булган башка пәйгамбәрләрнең дә булуы һәм аларның Баала алла исеменнән чыгыш ясавы хакында без шулай ук Библия китаплары аша беләбез. Аларда Илия пәйгамбәрнең ялган пәйгамбәрләр белән көрәшен сурәтләгән риваятьләр сакланган.

Пәйгамбәрләр актив сәяси позициядә торалар. Билгеле бер тарихи шартларда яшәп, һәр конкрет вакыйгага карата үз фикерләрен белдерәләр. Үзләрен Алла ихтыярын җиткерүчеләр дип атыйлар. Б. э. га кадәр VIII гасырда яшәгән Исаия һәм б. э. га кадәр VII—VI гасырларда яшәгән Иеремия пәйгамбәрләр шундыйлардан. Исаия пәйгамбәрнең Ассирия белән Израиль патшалыгының бәрелеше (бу бәрелеш соңгысының һәлакәтенә китерә) турындагы фикерләре безгә анык дип исәпләнгән китап аша килеп җиткән. Иеремия пәйгамбәрнең Вавилон патшасы Навуходоносорга каршылык күрсәтмәскә чакыруы халыкта ачу һәм ярсу тудыра һәм хыянәт итеп кабул ителә.

Б. э. га кадәр VI гасырда (б. э. га кадәр якынча 587 еллар тирәсе) Иудея патшалыгы Вавилон басып алучылары тарафыннан юкка чыгарыла, аның халкы Месопотамиягә күчерелә, Соломон храмы җимерелә. Сөргендәге еврейләр үзләрен чолгап алган мәҗүсиләр белән аралашмыйлар, бәлки аерым общиналарда, ягъни җәмәгаләрдә, үз законнары һәм гореф-гадәтләре кушканча яшиләр һәм үзләренең гыйбадәт йортлары булган синагогаларга йөриләр. Храмда башкару өчен язылган Библия псаломнарында — шигъри әсәрләрдә — үз Ватаннарын тирән сагыну хисе чагыла. Аларның күбесе Давид һәм Соломон патшаныкы дип фараз кылына, ләкин күпчелеге, күрәсең, әсирлекнең соңгырак һәм аннан котылганнан соңгы чорга карый. Шундый псаломнарның берсе халыкның матәм гимны булып яңгырый.

«Вавилон елгалары буенда без Сионны искә төшереп елап утырдык. Анда үскән талларга без үзебезнең арфаларыбызны элдек. Анда безне әсирлеккә төшерүчеләр бездән — җыр, ә залимнәр уен-көлке таләп иттеләр: «Безгә Сион җырларын җырлагыз!» — диделәр. Ләкин без ничек итеп чит җирләрдә Яхве җырларын җырлыйк? Әгәр, Иерусалим, мин сине онытам икән, минем кулым корысын. Әгәр мин сине искә алмасам, әгәр Иерусалимны үземнең бөтен шатлыгымнан югары куймасам, минем телем бугазыма ябышсын» (Псалом 136).

Вавилон әсирлеге чорында пәйгамбәрләр үз халкының фаҗигале язмышына төшенергә, еврейләрнең бу хәлгә калуының сәбәпләрен аңларга һәм аңлатырга тырышалар. Нигездә бу аңлатмалар халыкның Алла васыятьләрен бозуына, потларга табынуга кайтып кала. Иезекииль пәйгамбәр (VI г.) иҗатында Израиль улларының әсирлектән котылып рәхәт иркен тормышта яшәү темасы үстерелә, ул хәтта яңа, кабат торгызылган храмны да сурәтли һәм Аллага хезмәт итүгә багышланган тормышны җайга салып торачак законнарның эчтәлеген ача. Иезекиильнең замандашы булган, исеме безнең көннәргә килеп җитмәгән һәм Библия фәнендә Икенче Исаия дип йөртелгән пәйгамбәрне дә кан һәм җан тарткан җирләргә кире кайту белән бәйле мәсьәләләр борчый. Аның фикерләре Исаия пәйгамбәр фикерләре белән бергә Библиягә кертелгән. Үзенең чыгышларында ул халыкны газаплардан арындырачак Яхве колы хакында, ягъни якын киләчәктәге Коткаручы турында сөйли.

«Ул безнең җәзаларны үзенә алды, аның яралары белән без үзебезне тергездек, без барыбыз да сарыклар кебек адашып йөрдек, һәркем үз юлы белән барды, ә

Алла безнең һәрберебезнең гөнаһларын аның өстен
өйде» (Чыгыш 53:5—6).

Шул рәвешле, б. э. га кадәр I меңьеллыкның беренче яртысында ук пәйгамбәрләр вәгазендә якын киләчәктәге коткаручы — Мессия (еврейләрнең Машиахыннан алынган — Помазанник, ягъни Алла тарафыннан сайлану хөрмәтенә зәйтүн мае сөртелгән) образы формалаша. Ул еврей дине тарихында гына түгел, ә христианлык тарихында да гаять зур роль уйнаган.

Б. э. га кадәр 538 еллар тирәсендә Яңа Вавилон патшалыгын яулап алган фарсы патшасы Кир еврейләргә Ватаннарына кайтырга, элеккеге урынында храмнарын торгызырга һәм үзләренең храм общинасын оештырырга рөхсәт бирә: элек патша кулында булган хакимият каһиннәргә күчә. Б. э. га кадәр 515 еллар тирәсендә Иерусалим храмы торгызыла — *Икенче гыйбадәтханә* чоры башлана.

Б. э. га кадәр V гасыр уртасында Иерусалимга әсирлектә булган иленнән беренче руханилар нәселеннән чыккан *китапчы* (еврейләр галимнәрне, күчереп язучыларны шулай атап йөрткәннәр) Эзра күчеп килә. Фарсы патшасы Артаксеркс аңа судьялар билгеләү хокукын бирә. Алар, Моисей Тәгълиматына таянып, еврей халкы белән идарә итәргә тиеш булалар. Неемия китабында Эзраның, Моисей Тәгълиматы китабын алып килеп, җыелган халыкка укуы һәм милли-дини бердәмлеккә чакыруы хакында сөйләнә.

Б. э. га кадәр IV гасыргача, Александр Македонский фарсыларны җиңеп, алар кул астындагы җирләрне үзенә буйсындырганчы, Иудея фарсылар хакимлеге астында була. Мисырны яулап алганнан соң, ул Урта диңгез буенда Александрия шәһәренә нигез сала һәм грекларны, еврейләрне күчереп утырта. Грек телендә сөйләшүче Александрия еврейләре, милли традицияләргә һәм грекларның дөньяви белеменә таянып, үзенчәлекле мәдәният тудыралар. Птолемей II Филадельф патшалык иткәндә Бишкитап, ә соңрак бөтен Библия грек теленә тәрҗемә ителә. Бу тәрҗемә *Септуагинта* — «җитмеш кеше тәрҗемәсе» исеме астында билгеле. Чөнки, легенда буенча, Иерусалимнан чакырып китерелгән 70 (яисә 72) галим, бер-берсеннән бәйсез рәвештә, изге китапларның бердәй тәрҗемәләрен китерәләр.

Б. э. га кадәр I гасырда Фәластыйн Рим басып алучылары кулында кала. Еврейләр тарихындагы иң фаҗигале вакыйгаларның берсе — Бөек еврей восстаниесен (66—70 еллар) бастыру барышында Икенче гыйбадәтханәнең җимерелүе Рим хакимлек иткән чор белән бәйләнгән. Еврейләр дине тарихында храм нерым урын алып тора, ул бөтен халыкларның да Аллага табыну һәм гыйбадәт кылу өчен төзелгән гыйбадәт бинасы гына булмый. Библиядә ул «Яхве йорты», Алланың җирдәге яшәү урыны дип тә атала. Вакытлар узу белән Яхве Алла культында храм торган саен зуррак роль уйный, шуңа күрә дә, ул җимерелгәннән соң, еврейләр гаять җитди проблемалар белән очрашалар, һәм аларны яңа эраның беренче гасырларында еврей акыл ияләренә чишәргә туры килә.

§ 2. Раввини иудаизм

Үзенең күпгасырлык тарихында еврейләрнең дине дә үзгәрешләр кичерә. Гадәттә Библияле дингә карата «иудаизм» терминын куллану анахронизм дип карала. Чөнки иудаизмны еврейләр диненең башлангыч чоры формаларыннан аерып торучы күп санлы характерлы билгеләр бар. Хәзерге фәнни әдәбиятта кабул ителгән терминологиягә ияреп, иудаизм дигәндә безнең эраның VII гасырына кадәр дәвам иткән Мишна — Талмуд чоры дип аталган дәвердә, Икенче храм җимерелгәннән соң (безнең эраның 70 нче елы) барлыкка килгән еврейләр динен күз алдында тотабыз. «Иудаизм» термины, мөгаен, безнең эраның I гасырында грек телендә сөйләшүче еврейләр арасында кулланылган, ул Маккавейларның 2 нче китабында, шулай ук апостол Павелның галатларга Хатында (Послание) д очрый. Грек терминының еврейчә бирелеше урта гасыр әдәбиятында гына табыла — Библиядә дә, раввини әдәбиятта да ул очрамый.

Нәрсә соң ул *иудаизм*? Борын заманнарда ук еврейләр мәдәниятендә аның асылын ачып күрсәтергә һәм аңлатырга омтылышлар ясала. Мәсәлән, раввини иудаизмның төп документы булып торган Вавилон Талмудында (VI гасыр) Алла тарафыннан Моисейга 613 принцип (дини канун) бирелгән дип хәбәр ителә, соңрак Давид патша аны унбергә, Исаия пәйгамбәр — алтыга, Миха — өчкә, Исаия (тагын бер тапкыр) — икегә, һәм, ниһаять, Аввакум бергә калдыра. Ул бердәнбер принцип болай яңгырый: *«Тәкъва үз динендә калып яшәячәк»*. Билгеле бер тәртипкә салынган еврей хокук кодексының, ягъни гаять зур *«Мишне Тора»* («Тәгълиматны кабатлау») хезмәтенең авторы, еврей философы Маймонид XII гасырда иудаизмның төп 13 принцибын тәкъдим итә:

1. Алланың барлыгына ышану.
2. Алланың берлегенә ышану.
3. Алла — мәңгелек.
4. Алла — җисми түгел (тәнсез).
5. Бер Алла гына табынуга лаек дип ышану.
6. Пәйгамбәрләргә ышану.
7. Моисей — пәйгамбәрләрнең иң бөеге.
8. Тәүратның Илаһилыгына ышану.
9. Тәүрат — үзгәрешсез (христианнарның: еврей тәгълиматы Тәүрат үз көчен югалтты, дип раслауларына каршы куелган фикер).
10. Алла кешеләрнең уйларын һәм эшләрен белеп тора.
11. Алла тәкъваларны бүләкли, гөнаһлыны җәзага тарта.
12. Мессия[1] киләчәгенә ышану.
13. Вафатларның кабат терелүенә ышану.

---

[1] **Мессия** — Алла тарафыннан җибәрелгән коткаручы.

Иудаизмның эчке асылы әнә шундый, ә хәзер аның тышкы ягына күз салыйк.

Христианлык һәм ислам белән беррәттән, иудаизмны да Авраам дине дип атыйлар, чөнки аның тарафдарлары Авраамны Алланың берлегенә ышанган беренче кеше буларак олылыйлар. Шулай итеп, иудаизм — *монотеистик дин*. Бераллалыкны игълан итү, тарату һәм саклау еврейләрнең тормыш максаты һәм бурычы булырга тиеш. *«Тыңла, Израиль: Тәңре, Аллабыз безнең, Тәңре бер генә»*,— Талмуд[1] чоры башлангач, Кабатлаудагы (6:4) әлеге гыйбарәне көнгә ике мәртәбә уку мәҗбүри була. Бу монотеистик идеянең бар нәрсәдән дә югары торуын күрсәтә. «Тәңре — Аллабыз безнең (безнең өстә), Алла — бер генә (барлык дөньяда яшәүчеләр өстендә). Алла — тереклек чыганагы, бөтен нәрсәләрдән өстен, аның ниндидер физик характеристикалары, ягъни хасиятләре юк(*«Мин чыннан да бар»*,— ди Алла Моисейга; Чыгыш 3:14). Иудаизм эзлекле төстә монотеистик принципларны яклый, потларга табынуның («чит табынуның») һәртөрле формаларын күрә алмый һәм теләсә кайсы башка илаһи затны кире кага. Әлеге идея түбәндәге сүзләрдә чагылыш таба: «Һәрбер чит табынуларны танучы кеше бөтен Тәгълиматны (Тәүратны) кире кага, ә һәртөрле чит табынуларны кире кагучы бөтен Тәгълиматны таный». Алланың берлегенә ышану аның дөньяда барлыгын тану белән генә чикләнми, аңа Алланың дөнья белән өзлексез бәйләнештә торуына ышану да кирә. Еврей телендә грек философы Эпикурның исеме еретик (бидгатьче) сүзенә синоним булып йөри. Бу философ: аллалар эшлексез, абсолют тынычлыкта яшиләр һәм кешеләр тормышына катнашмыйлар, дип фикер йөртә. Мишнада (Санхедрин трактаты — бу әдәби ядкяр турында без соңрак сөйләшербез) Эпикурның исеме «киләчәк гасырга йогынты ясаудан» читтә калганнар арасынд атала.

---

[1] Талмуд — яһүдиләрнең изге китабы, дин тоту кагыйдәләре җыентыгы.

Христианлык, ислам һәм буддизм — дөньякүләм таралган диннәр. Чөнки аларны төрле милләт кешеләре тоталар. Алардан аермалы буларак, иудаизм еврей халкыннан, ягъни Алланың ышанычлы халкыннан аерылгысыз. Еврей халкының сайланмыш халык булуы турындагы күзаллаулар Библиядә үк чагылыш таба: *«Җирдәге барлык кабиләләр арасыннан Мин бары сезне генә таныдым»* (Амос 3:2), ләкин Талмуд чорында Библиядәге кайбер шигырьләрне яңача аңлату таләп ителә башлый. Рим хәрби җитәкчесе Помпейның Иерусалимны оккупацияләве нәтиҗәсендә дәүләт мөстәкыйльлеген тулысынча югалту һәм Иудеянең Рим провинциясенә әйләнүе, римлыларга каршы күтәрелгән Бөек восстание (безнең эраның 66—70 еллары) барышында икенче храмның җимерелүе, христиан дине таралу кебек вакыйгалар еврейләрнең сайланганлыгы турындагы фикерне аңлатканда чагылыш тапмый калмый, әлбәттә. Безнең эраның 135 елында еврейләрнең Бар Кохба җитәкчелегендәге Римга каршы восстаниесе җиңелә. Мәҗүсиләр, мондый югалтулар кичергән һәм җиңелгән халык Алла тарафыннан сайланган халык була алмый, дип ябырылалар. Еврей акыл ияләренә бу фикерләрне кире кагарга һәм сайланмыш халык булырга дәгъва итүче христианнарга каршы торырга туры килә.

Акыл ияләре фикеренчә, сайлау-сайлану мәңге дәвам итәргә тиеш була, өстәвенә сайлау-сайлану актында халык үзе дә актив роль уйный. *Мехилтада* (Библиянең Чыгыш китабына раввини аңлатмада) сурәтләнгәнчә, Алланың Израильгә тукталуы очраклы күренеш түгел. Ул үз Тәгълиматын (Тәүратны) башка халыкларга да тәкъдим итеп карый, ләкин алар аны кабул итмиләр. Бары еврей халкы гына: *«Эшләрбез һәм тыңлаучан булырбыз»*,— дип җавап бирә (Чыгыш 24:7). Шул рәвешле, сайлау-сайлану ике яклы була — Алла Израильне һәм Израиль Алланы сайлый.

Иудаизмны шулай ук Вәхи дин[1], Китап дине дип тә атыйлар, чөнки Алла кешеләргә хакыйкатьне Изге Язмада ача. Еврейләр үзләренең иң изге китабы дип һәрвакытта да Библияне саныйлар. Әмма Бишкитап — Язманың беренче биш китабы, ягъни Моисей Тәураты канунлашканнан соң гына, ул һәр еврей теләсә нинди тормыш ситуациясендә кулланырга тиешле закон көченә әверелә. Изге китап тәмамланган катгый форма ала, язма рәвештә теркәлә, ләкин тормыш туктаусыз үзгәрүен дәвам итә. Нәтиҗәдә китап күрсәтмәләре тормыш таләпләренә җавап бирми башлый — алар аңлатма бирүне сорыйлар. Элек-электән тормыш таләпләренә җавап бирерлек яңа законнар *(еврей телендә — галаха)* нигезләүгә омтылышлар ясала. Бу яңа законнар Библия текстларына таянып аңлатыла. Кайбер очракларда галаха аңлатма бирү нәтиҗәсендә барлыкка килгән дип тә уйларга мөмкин, ләкин, кагыйдә буларак, аның ярдәмендә инде моңарчы булган галаха дәлилләнә. Шул рәвешле, еврейләр бергәлегенең чын законы булырга тиешле әдәбият формалаша.

1. Раввини әдәбият

Раввини[2] иудаизм нигезендә икеле Тәгълимат (икеле Тәурат) концепциясе ята, чөнки, еврей традициясе буенча, ул Синайда ике төрле юл белән — телдән һәм язмача бүләк ителә. Библия — бу Тәгълиматның язма өлеше. Ә телдән булган Тәгълимат раввини әдәбиятта — еврей акыл ияләре (раввиннар) тарафыннан безнең эраның 200—600 елларында иҗат ителгән текстлар корпусында урын алган. Акыл ияләре үзләрен телдән булган, ягъни сөйләмә Тәгълимат вәкилләре дип саныйлар. Ул Тәгълимат язма Тәгълиматка өстәп, скрижальләр (таш такталардагы 10 дини канун) рәвешендә Моисейга бирелгән. Язма рәвештә теркәлгәнгә кадәр, ул буыннан буынга башта пәйгамбәрләр, аннан акыл ияләре тарафыннан тапшырылып килгән. Мишна, Тосефта, шулай ук Иерусалим һәм Вавилон Талмудлары сөйләмә Тәгълиматның язмача үсешендәге өч этапны тәшкил итәләр. Турыдан-туры раввини әдәбият әсәрләре турында сөйләүгә күчкәнче, аларның авторлары, ягъни акыл ияләре турында да берничә сүз әйтү зарур.

---

[1] **Вәхи дин** — Алла тарафыннан пәйгамбәр күңеленә салынган дин. *(Ред.)*

[2] «Раввини» термины еврей телендә «рав» — укытучы дигән сүздән килеп чыга. Еврей законнары өлкәсендәге укытучыларны, Библияне аңлатып бирүче абруйлы кешеләрне, акыл ияләрен раввиннар дип атаганнар.

Акыл ияләре феномены Библия пәйгамбәрләренә алмашка килә. Исемнәре безнең көннәргә килеп җиткән беренче акыл ияләре әле һаман да пәйгамбәрләрне хәтерләтәләр, аларның күбесе актив сәяси эшчәнлек алып барган һәм социаль афәтне фаш итү белән шөгыльләнгән. Пәйгамбәрләр һәм акыл ияләре арасында төп аерма — аларның фикер чыганакларында. Акыл ияләренең абруе — хакыйкатьне табигатьтән өстен көчләр ярдәмендә тапшыруга түгел, ә зиһенгә, белемгә (иң элек Тәүратны белүгә) нигезләнә. Безгә *Пиркей Авот (Аталар әйткән сүзләр)* трактатында әйтелгән традиция буенча, пәйгамбәрләр Тәгълиматны Бөек җыендагы акыл ияләренә тапшырганнар. Бу оешманың эшчәнлеге хакында да, кайчан эшләве хакында да төгәл генә бернәрсә дә билгеле түгел. Әмма пәйгамбәрләр түгел, ә акыл ияләре аның әгъзалары булып торуын раслаучы мәгълүматлар җитәрлек. Аларның суд эшчәнлеге, шәкертләр тәрбияләү һәм төрле карарлар эшләү белән шөгыльләнүен раслаучы «Судта урталыкны югалтмагыз, шәкертләрегез күп булсын һәм Тәүратны төрле яктан әйләндереп алыгыз» гыйбарәсен дә аларныкы дип күрсәтәләр. Мөгаен, Бөек җыен әледән-әле чакырыла торган закон чыгару органы була. Акыл ияләре Алла Тәгълиматы өстендә уйланалар, пәйгамбәрлек күнекмәләре узалар һәм үзләрен аерым бер миссияне үтәүчегә санап, хакимнәр каршына киләләр. Эшчәнлек өчен аларга түләнми. Безгә билгеле беренче акыл иясе — Шимон бен Шетах (б. э. га кадәр I гасыр), аның эшчәнлеге хакында мәгълүмат Вавилон Талмудында тупланган. Шимон бен Шетах суд утырышларында катнаша, суд эшләрен башкаруны яхшырту белән шөгыльләнә: мәсәлән, ул ялган шаһитларны җәзага тартуны таләп итә, өйләнешү хокукы мәсьәләләрен тикшерә. Күргәнебезчә, акыл иясенең эшчәнлегендә пәйгамбәрләргә хас гадәттән тыш элементлар юк. Әмма акыл ияләре белән янәшә могҗиза тудыручылар да яши; әйтик, Талмудта, Алладан ялварып, кешеләрне коточкыч корылыктан коткарган Хони ха-Меагелл дигән берәү телгә алына. Раввини әдәбиятта, храм җимерелгәннән соң, күрәзәчелек сәләтенең пәйгамбәрләрдән алынып акыл ияләренә бирелүе турында да фикерләр очрый. Ул вакытта барлыкка килгән күзаллаулар буенча, акыл иясе пәйгамбәр дә була алган, һәм ул гына да түгел әле.

Бөек восстание җиңелгәннән (безнең эраның 66—70 еллары) һәм Икенче храм җимерелгәннән соң, Явнэ шәһәрендә Йоханан бен Заккай җитәкчелегендә Тәүратны өйрәнү мәктәбенә нигез салына. Нәкъ менә шунда еврейләр диненең храмнан башка да яшәргә сәләтле яңа моделе формалаша башлый. Йоханан бен Заккай Аллага чын күңелдән хезмәт итү корбан бирүдә түгел, ә изге гамәлләр кылуда дип раслый. Явнэда оештырылган мәктәпнең максатлары Тосефтада тәгъбирләнгән. Анда: «Акыл ияләре Явнэда виноград бакчасына җыелгач, әйттеләр: «Тәүрат сүзләрен эзләгән кешегә аны тапмас сәгать якынлаша; китапчы сүзен дә тапмаслар, чөнки Тәүратның бер сүзе икенчесенә охшамас». Һәм алар: «Гиллель һәм Шаммайдан башлыйк»,— дип белдерделәр»,— диелә.

Шул рәвешле, акыл ияләре Тәгълиматны аңлатып бирүдә төрлелекне бетерү белән шөгыльләнергә уйлыйлар. Гиллель һәм Шаммай — ике үзара ярышучы мәктәп башлыклары —б. э. га кадәр I гасырда

Тәуратка аңлатма бирү һәм, шуңа нигезләнеп, храмда гыйбадәт кылу, көндәлек тормыш белән бәйле кагыйдәләр булдыру өстендә эшлиләр. Күпчелек очракларда еврей хокук нормаларын эшләү Гиллель эзләреннән китә, карарлар, кагыйдә буларак, аның мәктәбе эшләгән фикерләргә туры китереп кабул ителә. Нәкъ менә шул чорда еврей изгелеге образы формалаша башлый. Бу процесс соңрак Талмудларда дәвам иттерелә. Әлеге образны тудырганда Алланың эш-гамәлләрен үрнәк итеп алу, Илаһи әсәр саналган Тәуратны аңлау-төшенү юлы белән, Аллага охшарга тырышу кебек интеллектуаль эшчәнлеккә аерым игътибар бирелә.

Явнэ мәктәбе Бар Кохба (безнең эраның 132—135 еллары) восстаниесенә кадәр яши, ә аннан соң, һәлакәтле сугышлар аркасында, еврейләрнең рухани тормыш үзәге Иудея провинциясеннән Галилеяга күчерелә, анда Уша шәһәрендә яңадан мәктәп ачыла. Раввини иудаизмның беренче документы булган Мишнаны төзү рабби Иехуда ха-Наси исеме белән бәйләнгән. Аның җитәкчелегендә еврей хокук нормалары җыела һәм тәртипкә китерелә. Нәрсә соң ул Мишна?

Мишна (*евр.* — кабатлау) — раввини әдәбиятның иң беренче ядкяре. Ул — безнең эраның якынча 200 елларында Иехуда ха-Наси җитәкчелегендә төзелгән теоретик һәм практик характердагы кагыйдәләр җыентыгы. Бу җыентык еврей телендә язылган һәм алты тематик төркемгә бүленгән 62 трактаттан тора.

1. *Чәчүлекләр (Зераим).* Бу бүлеккә 11 трактат кергән. Алар авыл хуҗалыгына — җир эшкәртүгә, уңышка, уңышның бер өлешен раввиннарга бүлеп бирү турындагы законнарга багышланган. Алланың ризалыгын алу һәм гыйбадәтләрнең тәртибен һәм санын җайга салучы *Фатиха (Брахот)* трактаты да шунда ук. Бу трактатның темасы турыдан-туры авыл хуҗалыгы белән бәйләнмәгән. Еврейләрнең һәр аш табыны фатиха бирү белән бәйләнгәнгә күрә, ул Зераимга кертелгәндер.

2. *Даталар (Моэд).* Бу бүлеккә шимбәгә һәм башка бәйрәмнәргә караган кануннар тупланган.

3. *Хатын-кызлар (Нашим).* Бу бүлектәге җиде трактат никах һәм аерылышу мәсьәләләренә багышланган.

4. *Зыян (Незикин).* Бу бүлекнең сигез трактатында суд эшләрен башкару принциплары тикшерелә.

5. *Аеруча изге нәрсәләр (Кодашим).* Бүлек корбан бирүгә һәм храмда гыйбадәт кылуга багышланган (11 трактат).

6. *Чисталык (Тэхарот).* Бүлеккә ритуаль чисталык турындагы законнар кергән, һәм ул 12 трактаттан тора.

Шул рәвешле, храмда гыйбадәт кылуга, корбан китерүгә, руханиларга, ритуаль чисталыкка кагылышлы темалар 1, 2, 5 һәм 6 нчы бүлекләрдә, ә иҗтимагый төзелеш белән бәйлеләре 3 һәм 4 нче бүлекләрдә өстенлек итә.

Хәзерге вакытта Мишнаны еврей акыл ияләре тарафыннан иҗат ителгән сайланма фикерләр — «Пиркей Авот» трактаты белән бергә нәшер итәләр. Шуңа күрә махсус әдәбиятта Мишнаның 63 трактаты турындагы фикерне дә очратырга мөмкин. Ләкин бу документ, ягъни «Аталар сүзе» соңгырак чорга карый, аның ачыктан-ачык апология[1] характерында булуы Мишнаның формаль, эзлекле характеры белән туры килми.

Мишна куйган һәм җавап бирергә омтылган сораулар безнең эраның 135 елында Бар Кохба восстаниесе җиңелү сәбәпле өметләр өзелүгә дә карамастан, тормышны, яшәешне храмнан башка дәвам итү зарурлыгыннан туалар. Храмнан һәм гыйбадәттән башка *Изге җир* (Фәластыйн) белән, Алла сайлап алган халык белән һәм изгеләштерелгән тормыш образы белән нәрсә булыр? Мишна Израиль тормышының моңарчы храм белән тыгыз бәйләнгән өлкәләрен изгеләштерү мәсьәләсен чишәргә тиеш була. Еврей халкының Мишнаны тудыручы акыл ияләре яшәгән шул чордагы халәт кылган гөнаһлары өчен җәза дип аңлатыла; тәүбәг килеп һәм кабат Аллага кайтып, аның кануннарын буйсынып, яхшы гамәлләр кылып кына хәлне үзгәртеп булачак. Израиль халкы Алланың таләбен төгәл үтәрг һәм изге халыкка әверелергә тиеш *(«Һәм минем өчен сез изге халык булырсыз»)*, ә моның өчен билгеле бер кагыйдәләрне үтәргә һәм шул рәвешле көндәлек тормышны изгеләштерергә кирәк. Акыл ияләре гомер буе, храм һәр кешенең күңелендә, дип яшәргә тәкъдим итәләр.

---

[1] **Апология** — нинди дә булса бер идеяне, тәгълиматны, кешене һ. б. мактау.

Мишна еврейләр мәдәниятендә уникаль урын алып тора. Раввини әдәбиятның аннан соң иҗат ителгән барлык әсәрләре дә Библиягә яисә Мишнага аңлатма буларак туалар.

Мишнаны иудаизмның төп законы дип таныган минуттан башлап, аны Язма Тәгълимат — Моисей Тәүраты белән килештерү иң әһәмиятле теологик мәсьәләгә әверелә. Ул гына да түгел, Мишна бик тә кыска һәм аңлаешсыз тел белән язылган, шунлыктан андагы фикерләргә алга таба аңлатма бирү кирәк була. Акыл ияләренең берничә гасырлар буе дәвам иткән һәм Тосефтада, Иерусалим, Вавилон Талмудларында теркәлгән бәхәсләре нәкъ менә әлеге мәсьәләләрне хәл итүгә багышланган була да.

Тосефта (*евр.* — өстәлү, өстәмә) Мишна төгәлләнеп озак та үтми, якынча безнең эраның 300 елларында иҗат ителә, һәм күп яктан аңа бәйле була. Бу бәйлелек я Мишнадан турыдан-туры өземтә китергәндә, я Тосефтадагы текстларның мәгънәләре ул текстларны Мишнадагы охшаш текстлар белән янәшә куйган очракта гына ачылуында чагыла. Кайвакыт Тосефтада үзенчәлекле фикерләр дә очрап куя. Хәер, бу очракта да композицион бәйлелек булса да чагылмый калмый. Раввини иудаизмның бу документында беренче мәртәбә Мишнага аңлатма бирергә омтылыш ясала, ике Талмудның да авторлары Тосефтаның барлыгын беләләр, аңа дәрәҗәле чыганак итеп карыйлар.

Яңа эраның беренче гасырларында сөйләмә Тәгълиматны өйрәнү буенча ике мәктәп эшли. Аларның берсе Вавилон әсирлеге (б. э. га кадәр VI гасыр) чорларында Иранда урнашкан була. Анда ул вакытларда зур еврей общинасы яшәгән. Икенче мәктәп Израиль җирендә урнаша. Мишна ике Талмуд өчен дә чыганак булып хезмәт итә, һәм аларның төзелеше дә шуның белән билгеләнә. Талмудка Мишна тексты һәм бу текстка аңлатма — *гемара* да кергән. Бу сүз арамей телендәге[1] сүздән ясалган һәм «өйрәтергә» дигән мәгънәне белдерә. Иерусалим Талмуды гемарасы көнбатыш арамей диалектында язылган һәм Мишнадагы 63 трактатның 39 ын колачлаган; Вавилон Талмуды гемарасы көнчыгыш арамей диалектында язылып, 37 трактатны үз эченә алган, ләкин Вавилон Талмуды гемарасы күпкә киңрәк, мөгаен, шул сәбәпле ул еврейләр дөньясында зур абруй казана. Талмуд хакында сүз чыкканда, кагыйдә буларак, Вавилон Талмуды күз алдында тотыла. Шунысын да әйтергә кирәк: *талмуд* һәм *гемара* терминнары еш кына синоним буларак та кулланылалар.

Талмуд тексты — логик эзлеклелеккә корылган бәхәс. Башта Мишнадагы теге яисә бу фикердән өземтә китерелә, аннары шул темага акыл ияләре тарафыннан әйтелгән сүзләр дәвам итә. Мишнада исемнәре телгә алынган акыл ияләре — *танаим* (*арамей телендә* — укытучылар), Талмудтагы акыл ияләре *амораим* (аңлатма бирүчеләр) дип йөртеләләр. Мишнаның кагыйдәләре бәхәссез дип, ә танаимның абруе югары дип исәпләнә, чөнки алар Тәүрат бүләк ителгән минутта Синай тау итәкләрендә яшәгән еврейләр буынына вакыт ягыннан якынрак торалар.

Талмудларда әйтелгән фикерләрне һәм бәхәсләрне ике төркемгә бүләргә мөмкин. Аларның берсе юридик нормаларны тикшерүне үз эченә ала һәм *галаха* (закон) дип атала; *агада* дип аталган икенче төркемгә килгәндә, аның жанрын ачыклау авыррак, тәкъдим ителгән билгеләмәләр арасында, мәсәлән, галаха (закон) булмаганнарның барысы да — агада, ә тагын да конкретлаштырсак, агада — этик фикерләүләр, гыйбрәтле тарихлар һәм фольклор ул. Мишна һәм Талмуд акыл ияләре кагылган кайбер темаларны карап үтик.

---

[1] Арамей теле Иран патшалыгында рәсми тел була, һәм башта еврейләр аны эш хатлары алмашуда файдаланалар. Сурәтләнгән чорда арамей теле Фәластыйн халкының сөйләм теленә әйләнә, ә еврей теле Изге Язма теле булып кала.

Дини канунннарны үтәү әһәмиятле мәсьәләләрдән санала. Акыл ияләренең берсе рабби Симлай фикеренчә, Моисейга 613 канун иңдерелә, шулардан 365 е тыю (елдагы көннәр санынча) һәм 248 е уңай боерык (кеше тәнендәге әгъзалар санынча) була. Бу саннарны сайлап алу түбәндәгечә аңлатыла: «Кешенең һәр әгъзасы аңа: бүген, зинһар өчен, әлеге канунны минем ярдәмем белән башкар, ди, ә елның һәр көне: бүген бу адымны ясама, ди».

Кайбер акыл ияләре барлык дини канунннарның да тигез хокуклылыгын таләп итәләр, икенчеләре ниндидер классификация ясарга тырышып карыйлар: аның буенча я үтәргә авыр, я бозган очракта җитди җәза белән янаган канунннар иң әһәмиятлеләрдән санала. Әйтик, *«Кан ашаудан нык саклан, чөнки кан — җан ул»* дигән тыюны (Кабатлау 12:23) рабби Шемон бен Азай җиңелләр рәтенә кертә, чөнки «канны тыймасаң да ашарга авыр».

Эзәрлекләнгән көннәрендә акыл ияләре дини канунннар турында галаха чыгаралар. Аларны үлем куркынычы янаганда да бозарга ярамый: потларга табыну, кан катнаштыру һәм кан кою тыела. Шимбәне үтәү турындагы канун алар арасына керми, гәрчә тыныч вакытта кеше шимбәне бозган өчен үлем җәзасына хөкем ителсә дә.

Мишна, Тосефта, Иерусалим һәм Вавилон Талмудларыннан кала, акыл ияләренең әдәби мирасында Мидраш та (*евр.* —өйрәнү, аңлату) бар. Мишнаны чыганак итеп алган Талмудлардан аермалы буларак, Мидрашларда Библия текстының эзлекле юлдан юлга аңлатмасы бирелә. Мидрашлар галаханы Библия текстыннан чыгаруны, ягъни Библиягә нигезләнгән булуын максат иткән *Мидраш-галахага* (Мехилта — Чыгыш китабына аңлатма, Сифра — Левит китабына аңлатма, Сифре — Саннарга аңлатма, башка Сифре — Кабатлауга аңлатма) һәм *Мидраш-агадага* (мәсәлән, Яшәеш-рабба) бүленә. Мидрашларның проблематикасы икеле Тәгълимат хакындагы күзаллауларны дәлилләү, Мишнаның абруен Изге Язма абруе белән ныгыту, ниһаять, Библиянең төрле текстлары арасындагы каршылыкларны бетерү зарурлыгыннан туа. Изге Язмага аңлатма биргәндә, аерым бер кагыйдәләргә таяналар, вакытлар узу белән аларның саны унөчкә, аннан соң утыз икегә җитә. Акыл иярәренең алар ярдәмендә текстка ничек аңлатма бирүләрен карап үтик. Мәсәлән, «Колның хуҗасы тарафыннан имгәтелүе аның азатлыкка чыгарылуына китерү» турындагы Мехилта галахасы Чыгыштагы «Әгәр кем дә булса үз колының күзенә сукса... һәм зыян китерсә, аны күзе өчен ирекә чыгарсын..., әгәр тешен сугып төшерсә... теше өчен ирекә чыгарсын» дигән текстка нигезләнә (Чыгыш 21:26—27). «Мин сөт теше күз алдында тотыла икән дип тә аңлый алыр идем, бу хәл булмасын өчен, «күз» дип тә әйтелгән, чөнки күз яңадан үсеп чыга торганнардан түгел, теш тә (бу очракта) яңадан үсеп чыга алмый. Шул рәвешле мин теш һәм күз турында гына беләм, ә башка мөһим әгъзалар хакында нәрсәләр әйтеп була? Кагыйдәгә нигезләнеп, син менә нәрсә дип әйтә аласың: күзне югалту тешне югалтудан аерыла, ләкин аларның икесен дә бернәрсә белән дә алыштырып булмый һәм шуңа күрә азат итү тиеш. Димәк, башка мөһим әгъзаларга аңлы рәвештә зыян китерелгән өчен, зыян күрүче азат ителергә тиеш».

Еврей дини әдәбиятының тарихы Талмудлар һәм Мидрашлар иҗат итү белән генә тәгәлләнми. Еврей галимнәре, үз тикшеренүләренең нәтиҗәләрен аңлатма рәвешенә китереп, Библияне һәм Талмудны өйрәнүләрен дәвам итәләр. XI гасырда, күбрәк Раши аббревиатурасы белән билгеле булган рабби Шломо бен Ицхак Тәүратка, Библия китапларына һәм Талмудка аңлатмалар яза. Еврейләр арасында бу аңлатмалар бүгенгәчә бик популяр. XVI гасырдан башлап Талмудның йөзләгән басмалары арасыннан берсе дә аларны читләтеп уза алмый, ә аның тарафыннан язылган Тәүратка аңлатма еврей телендә басылган беренче китап булып тора (1475).

Мишнага аңлатма XII гасырда рабби Моше бен Маймон (Маймонид) тарафыннан бастырыла, әмма Талмуд положениеләренә нигезләнгән һәм һәрбер еврейгә көндәлек тормышта практик кулланма булырдай «Мишне Тора» китабы аның төп хезмәте булып тора. *Шулхан Арух* (әзер өстәл) хокук кодексы бүгенге көнгә кадәр еврей хокукы мәсьәләләре буенча иң абруйлы китап булып санала. Ул Маймонидның «Мишне Тора»-сын үрнәк итеп алган. Бу — XVI гасырда раввин Йосеф Каро тарафыннан төзелгән иң тулы еврей законнары җыелмасы.

2. Еврейләр мистикасы

Каббала (*евр.* — риваять) — еврейләрнең дини мистик тәгълиматы. XIII гасыр ахырында Моисей Леон тарафыннан бастырып чыгарылган *Зогар* (Балкыш) китабы иң билгеле каббалистик әсәр санала. Күрәсең, ул үзе үк бу китапның авторы да була. Ләкин китапның дәрәҗәсен тагын да күтәрү өчен аның авторы итеп II гасырда яшәгән акыл иясе рабби Шимон бар Йохайны күрсәтә. Зогар китабы арамей телендә язылган һәм Бишкитапның аңлатмасы булып тора. Зогар һәм Каббаланың үзәк концепциясен Изге Язманы аңлау-төшенүнең мөмкин булган дүрт дәрәҗәсе турында күзаллау тәшкил итә. Алар түбәндәгеләр: сүзгә-сүз аңлау дәрәҗәсе, агадик, фәлсәфи яисә аллегорик, һәм, ниһаять, мистик дәрәҗә. Әйберләрнең дөрес тәртибен торгызуны күздә тотучы *тиккун* Каббала өчен иң әһәмиятле төшенчәләрнең берсе булып тора. Зогар китабында ун сефирота («сефира» сүзе, мөгаен, еврей телендәге *миспар* (сан) яисә *сефер* (китап) сүзләреннән килеп чыккандыр), ягъни ун савыт, дөнья төзелешенең ун универсаль принцибы турында өйрәтмә тәгъбир ителә. Әлеге принциплар ярдәмендә, иксез-чиксез һәм акыл ирешмәслек булган Алла үзен кешеләргә ача. Гадәттә, сефироталар түбәндәгечә аталалар: Таҗ, Акыл, Белем, Мәрхәмәт, Көч, Күркәмлек, Җиңү, Бөеклек, Нигез, Патшалык. Ул принципларның һәркайсының сефироталар иерархиясендә үз урыны бар. Рәсемдә аларны капма-каршы принциплар арасындагы каршылыкларны юкка чыгарып гармония тудыручы Сефироталар Агачы рәвешендә бирү кабул ителгән. Ун сефирота да Библиянең яшерен мәгънәсенә төшенү өчен кирәк. Каббалистик тәгълимат XVI гасырда еврейләр арасында аеруча тиз тарала. Элек кулъязма рәвешендә генә таратылган Зогар китабы басылып чыга. XVI гасырда яшәгән еврей мистигы Исаак Лурия аны өйрәнүчеләрнең берсе булып китә. Ул Каббаланың практик ягына аеруча зур игътибар бирә. Лурия һәм аның тарафдарлары фикеренчә, сүзе һәм эше белән кеше тарихта тамырдан борылышлар ясый ала. Каббалистик тәҗрибәләр аша хәтта Мессия килүне тизләтергә мөмкин, һичьюгы, аның килүен бик нык теләргә кирәк.

Каббалистик идеяләрнең күбесе XVIII гасырда Исраэль Баал Шем Тов башлап җибәргән хасидләр хәрәкәтенә йогынты ясый.

§ 3. Синагога

Безнең эраның 70 елында Икенче храмның җимерелүе хакында алда әйтелгән иде инде. Һәм шул вакытлардан алып еврейләр храмсыз яшәргә мәҗбүр булалар. Чөнки аны элеккеге изге урынында — Иерусалимдагы Храм тавында гына торгызырга мөмкин була. Хәзер анда мөселманнарның иң изге урыны саналган Гомәр мәчете урнашкан. Элеккеге храмнан бары бер генә дивар — *Еглау-сыктау дивары* гына сакланып калган. Хәзерге вакытта еврейләрнең дини тормышы гыйбадәт йорты булып торган синагогаларда тупланган.

Күрәсең, синагогалар б. э. га кадәр VI гасырда ук, Вавилон әсирлеге чорында, сөргендә барлыкка килгән. Башта ул диаспора[1] учреждениесе була, чөнки Израиль җиреннән тыш башка урында храм төзергә рөхсәт ителми — аннан читтәге бөтен җирләр нәҗес дип санала. Икенче храм чорында синагогалар Израильдән читтә дә — еврей общиналары булган башка җирләрдә дә барлыкка киләләр. «Синагога» сүзе грек чыгышлы һәм «җыелыш» дигән мәгънәгә ия. Димәк, синагога — община эшләрен тикшерү, хәл итү җыелышлары уздыру һәм күмәк гыйбадәт кылу урыны. Биредә Тәүратны укыйлар, өйрәнәләр. Укыганда ук аңлатмалар да биреп барыла.

Синагогада ирләр һәм хатын-кызлар аерым гыйбадәт кыла, бүлмә тактасы — *мехица* хәзер дә ортодоксаль синагоганың аерылгысыз өлеше булып тора. Синагоганы көнчыгышка —Иерусалимга һәм храмга каратып төзиләр. «Изге көймәдә» — махсус шкафта — Тәүратның төргәкләре саклана, аларны гыйбадәт вакытында гына алалар. Традиция буенча синагогада укыла торган Тәүрат тексты кулдан язылган булырга тиеш. Тәүратны күчерү белән *софер* (еврей телендәге сефер (китап) тамырыннан) шөгыльләнә. Ул күп санлы кагыйдәләрне үтәргә тиеш була: хәрефләр аерым билгеләнгән зурлыкта булып, кәгазь урынына ритуаль яктан чиста хайванның тиресе — пергамент файдаланыла. Һәр елны синагогада Тәүратны башыннан ахырына кадәр укып чыгалар, шуңа күрә уңайлылык өчен текст 54 өзеккә (бу сан ай календареның кайбер үзенчәлекләре белән бәйләнгән) бүленгән, алар, үз чиратында, җиде өлештән торалар. Һәр гыйбадәт вакытында раввин бер атналык өзекнең шигырьләрен аңлата. Тәүратны укып бетерүгә үк синагогада *гафтара* — шул ук темага пәйгамбәрләр китапларыннан аерым өзекләр укыла.

---

[1] **Диаспора** — грекчадан тәрҗемә иткәндә *сибелү* мәгънәсенә ия. Фәластыйннан читтә яшәүче еврейләр общиналарын шулай дип атау кабул ителгән булган. Әкренләп бу термин башка дини һәм этник төркемнәргә мөнәсәбаттә дә кулланыла башлый.

Гыйбадәт вакытында ирләр башка һәм кулга *тфилин* беркетәләр. Ул эченә кулдан язылган Тәүрат текстлары урнаштырылган күн каешлы ике тартмадан гыйбарәт. Бу традиция түбәндәге Илаһи күрсәтмәне төгәл үтәү нәтиҗәсендә барлыкка килгән: «Тыңла, Израиль: Тәңре, Аллабыз безнең, Тәңре бер генә. Ярат Тәңрене, синең Аллаңны, бөтен йөрәгең, бөтен җаның, бөтен көчең белән. Бу синең кулыңдагы билге, күзләрең арасындагы искә төшерү булып торсын, Тәңре законы авызыңда булсын өчен». (Кара: Чыгыш 13:1—16; Кабатлау 6:4—9, 11:13—21.) Тфилиннан аермалы буларак, Библия кануннары тукымадан тегелгән зур булмаган баш киеме — *кипа* кияргә мәҗбүр итми, бу традиция Алла ихтыярын тануны һәм аңа буйсынуны белдерә. Гыйбадәт вакытында дин тотучылар башларына *талит* — зур намазлык ябыналар. Аның дүрт почмагына да чуклар — *цицит* беркетелгән. Цицит турында закон Библиянең Саннар китабына кертелгән, анда *«аларга карап, сез Алланың барлык дини кануннарын искә төшерсен һәм үтәсен өчен...»* (15:39) диелә.

Еврей кагыйдәләре буенча, һәр көнне өч тапкыр гыйбадәт кылынырга тиеш: иртән — *Шахарит*, көндез — *Минха* һәм кич белән — *Маарив*. Күмәк гыйбадәт кылу балигъլык яшендәге ун ир-ат катнашканда гына рөхсәт ителә. Бу төркем *миньян* дип атала. Еврей малае унөч яшьтә Бар Мицва булып, ягъни кануннар улы булып өлгергәннән соң аны миньянга кертергә мөмкин. Шушы минуттан дини кануннарны үтәү аның бурычы санала.

Синагогада һәр иртәнге һәм кичке гыйбадәт вакытында «*Шма, Исраэль*» («Тыңла, Израиль»), Амида һәм Брахасы укыйлар. Браха гыйбадәтне башлап җибәрә, Амида көнгә өч мәртәбә һәм өстәмә бәйрәм гыйбадәтләрендә укыла. Һәм ниһаять, бераллалыкның декларациясе булып торган Шма догасын көнгә дүрт тапкыр уку мәҗбүри.

§ 4. Бәйрәмнәр

Еврейләр ай календареннан файдаланалар, гадәти ел 29 һәм 30 көннән торган 12 айга бүленә: тишрей, хешван, кислев, тевет, шват, адар, нисан, ияр, сиван, тамуз, ав һәм элул.

Яңа ел — Рош хашана — тишрей аена туры килә, чөнки еврейләр дөньяны Алла шушы айда бар иткән дип саныйлар. Бу бәйрәмдә укыла торган догада шушы елда кемнең үләчәге, кемнең тууы, кемнең тыныч тормышта яшәячәге, ә кемнең газап чигәчәге күктә билгеләнүе турында әйтелә.

Йом Кипур бәйрәме — гөнаһлардан арыну көне. Аның белән Яңа ел бәйрәме арасында ун көн — ун тәүбәгә килү көне ята.

Бу вакытта дингә ышанучылар ярлыларга матди ярдәм күрсәтәләр, чөнки тәүбә итү көннәрендә кешенең үз-үзен ничек тотуы аның киләчәк язмышы турындагы Алла тарафыннан кабул ителәчәк карарга йогынты ясарга мөмкин. Гөнаһларны йолу көнендә еврейләр 25 сәгать буе ураза тотарга тиешләр, аларга ашарга гына түгел, эчәргә дә рөхсәт ителми. Йом Кипур бәйрәмендә укыла торган догалар иң озыннардан санала, гыйбадәт, кыска-кыска тәнәфесләр белән, иртәдән кичкә кадәр дәвам итә. Тормыш һәм үлем бу көннең үзәк темасы булып тора, чөнки нәкъ шул көнне Алла кешеләрнең язмышлары турында катгый карарга килә дип исәплиләр.

Еврейләр календаренда алдагы бәйрәм — *Суккот* — шулай ук тишрей аенда билгеләп үтелә. Бу бәйрәм алдыннан еврейләр шалаш, ягъни сукку төзергә тиешләр. Ул аларга кырык ел чүл буйлап каңгырып йөргән дәверләрне хәтерләтә.

Иң күңелле бәйрәмнәрнең берсе — *Симхат Тора* (Тәүрат Шатлыгы). Бу көнне Бишкитапны еллык уку циклы тәмамлана һәм шунда ук Яшәеш китабындагы шигырьләрне уку башланып китә. Бәйрәмнең башында (ә бәйрәмнәр кич белән башлана) еврей общинасының күренекле әһелләре, кулларына Тәүрат төргәкләре тоткан хәлдә, синагоганы әйләнеп чыгалар, ә дингә ышанучылар аларны әйләндереп алалар, бииләр һәм төргәкләргә орынырга тырышалар.

Ханука, башка күп кенә еврейләр бәйрәмнәре кебек үк тарихи вакыйгалар белән, аерым алганда б. э. га кадәр II гасырда Сүрия патшасы Антиохка каршы (Иудея патшалыгы аңа буйсындырылган була) Маккавейлар җитәкчелегендәге восстание белән бәйләнгән. Баш күтәрүчеләр Иерусалимны үз кулларына алуга ирешәләр, һәм алар Сүрия патшасы тарафыннан мәсхәрә ителгән храмны чистартырга, изгеләндерергә карар кылалар. Чөнки Сүрия патшасы Антиох әмере буенча храмга Зевс сынын алып кергән һәм корбан итеп дуңгызлар чалган булалар. Чистарту йоласын үтәү өчен зәйтүн мае кирәк була. Ә храмнан бары бер генә савыт май табыла, ул бары бер генә көнгә җитәрлек булып, йола буенча, май сигез көн дәвамында янарга тиеш була. Шунда бер могҗиза күзәтелә: май сигез көн буе яна. Әлеге могҗизага багышланган бәйрәм дә сигез көн буе дәвам итә. Беренче көнне бер шәм, икенче көнне икене яндыру һәм шул рәвешле сигез шәмгә җиткерү кабул ителгән.

Күңеллелек ягыннан *Пурим* бәйрәме дә Ханукадан калышмый. Ул Библиянең Эстер китабында сурәтләнгән вакыйга белән бәйләнгән. Вакыйга Аманның еврейләрне кырып бетерергә ниятләве һәм аларның бу явыздан котылулары турында сөйли. Бу көнне синагогада Эстер төргәген укыйлар, ә Аманның исемен телгә алуга, дингә ышанучылар — карнавал киемнәре кигән өлкән яшьтәгеләр дә, балалар да шакылдавыклар шалтырата башлыйлар.

Тәүратның Чыгыш китабында еврейләрнең ин популяр бәйрәмен — *Песахны* билгеләп үтәргә кушыла. Песах еврейләрнең Мисырдан китүләре, коллыктан азат ителүләре белән бәйләнгән. Бәйрәм вакытында (ул җиде көн дәвам итә) икмәк һәм башка куас ризыклары ашарга ярамый, алар урынына мацу (төчегә пешерелгән камыр ашлары) ашыйлар. *Седер* дип аталган бәйрәм табыны әзерләү Песахның кульминациясе булып тора; аның максаты — азатлыкка ирешү тарихын искә төшерү. Мәсәлән, әче үлән (гадәттә, кәрән) — марор — коллыкның әчелеген символлаштыра, чикләвек белән алмадан әзерләнгән ризык балчыкны хәтерләтә. Мисырда йорт салу өчен балчыктан кирпечләр эшләнгән.

Песах узып, 50 көн үтүгә *Шавуот* башлана. Ул һәр еврей өчен гаять әһәмиятле вакыйгага әверелгән Тәүрат иңү истәлегенә билгеләп үтелә. Бәйрәм әлеге мәгънәгә соңрак ия була, күрәсең (Талмудта бәйрәмнең беренче көнендә Алланың еврейләргә Ун дини канун бирүе турында әйтелә), ә Бишкитапта уңыш бәйрәме Шавуот дип атала.

9 нчы ав көне (июль ахыры — август урталары) еврей тарихындагы иң фаҗигале вакыйгалар белән бәйле. Бу көнне вавилонлылар Беренче храмны (б. э. га кадәр 586 ел) җимерәләр, ә римлылар Икенче храмны яндыралар (б. э. 70 ел), 1290 елның нәкъ шушы көнендә еврейләр Англиядән, ә 1492 елда Испаниядән куылалар. Тугызынчы ав көнендә ураза тоталар, Беренче храм җимерелгәннән соң язылган Иеремия пәйгамбәр Егълавын синагогада укыйлар. Ирләр иртәнге гыйбадәт вакытында тфилин кимиләр, чөнки аны кию шатлыклы халәтне белдерә, һәм ул кайгы көне белән берничек тә сыешмый.

Шаббат — шимбә. Шимбә турындагы канун Тәүратка кертелгән, әмма анда аны үтәү кагыйдәләре бирелмәгән. Шимбә көнне башкарырга ярамаган эш төрләре акыл ияләре тарафыннан билгеләнгән. Әйтик, Мишна буенча 39 төрле эш белән шөгыльләнү тыелган, менә аның кайберләре: җир сөрергә, уңыш җыярга, пешеренергә, йон буярга, төзергә һәм җимерергә, терлек суярга, тегәргә ярамый. Шимбә бәйрәме бер көн элек кичтән үк башлана, һәм шимбә көн кич белән шәмнәр кабызып (кагыйдә буларак, бу эшне хатын-кызлар башкара) тәмамлана. Бу көнне шимбәнең башка көннәрдән аерылып торуын символлаштырган махсус тантана — *хавдала* (аерымлану) уздырыла. Башта шәрабка, аннан һәртөрле хуш исләргә һәм, ниһаять, шәм нурына фатиха бирелә. Бүгенге көндә хавдала тантанасын нигездә ортодоксаль еврейләр генә үткәрә.

§ 5. Иудаизм агымнары

Ортодоксаль иудаизм белән янәшә иудаизмның башка агымнары, һәм шулай ук аның белән генетик яктан бәйләнгән юнәлешләр дә яши.

Самариялеләр. Бу дини-этник төркем 722 елда Ассирия басып алучылары тарафыннан җимерелгән Израиль патшалыгы территориясендә барлыкка килә. Патшаларның 2 нче китабында «Ассирия патшасы кешеләрне Вавилоннан, Кутадан, Аввадан, Хаматтан, Сефарваимнан күчерде һәм аларны самариялеләрнең шәһәрләренә китереп утыртты»,— диелә (17:24). Күчеп килүчеләрнең җирле халык белән кушылуы нәтиҗәсендә самариялеләр (Самариядә яшәүче кешеләр) дип атап йөртелгән этник берлек оеша. Самариялеләр үзләрен еврей халкының бер өлеше дип санйлар һәм *шамерим* (борынгы чын законнарны «саклаучылар») дип атыйлар. Алар үзләре редакцияләгән Моисейның Бишкитабын гына таныйлар. Шул ук вакытта еврейләр Бишкитап белән беррәттән башка Библия китапларын да хөрмәт итәләр. Бишкитапны еврейләрнең Изге Язмасы буларак канунлаштырган вакытта, күрәсең, ул самариялеләрдә шул ук вазифаны үтәгән инде. Самариялеләр общинасы бүгенге көндә дә Набулус һәм Холон шәһәрләрендә яши, ләкин бик аз санлы.

Караимнар. VIII гасырда Иранны, Вавилонны Әрмәнстанны, Сүрияне, Фәластыйн һәм Мисырны үз эченә алган Багдад хәлифәлеге дип аталган дәүләттә караимнар сектасы барлыкка килә. Әлеге илләрдә яшәүче еврейләрнең рухани үзәге Вавилонда — еврей общиналарының эше белән идарә итүче сөргендәге еврейләрнең рухани җитәкчеләре *экзилархлар* яшәгән урында була. 760 еллар тирәсендә экзиларх урынына сөйләмә Тәгълиматны кире кагып, язма Тәүратны гына танучы Анан бен Давид дигән кеше дәгъва кыла башлый. Ләкин экзиларх итеп аның абыйсын сайлыйлар, ә Ананның фикердәшләре ананитлар бу карар белән килешмиләр һәм нәтиҗәдә аерым дини община төзиләр, сөйләмә Тәгълиматны кире кагалар. Алар сөйләмә Тәгълимат тарафдарлары раббаниларга (алар раввиннарны шулай дип атап йөртәләр) каршы булып, үзләрен караимнар, ягъни Изге Язма тарафдарлары дип йөртә башлыйлар. Бүгенге көндә ун меңгә якын караимнар Кырымда, Литвада, Польшада һәм Израильдә яши.

Хасидлек (*еврей телендә* хасид — диндар). Бу дини агым XVIII гасырда рәсми иудаизмга оппозиция рәвешендә барлыкка килә. Аңа нигез салган Исраэль Баал Шем Тов (1700—1760) яшь чагында мистицизм һәм бигрәк тә Исаак Лурия идеяләре белән мавыга, могҗизалар тудыручы һәм күрәзәче булып танылa. Соңрак ул Польша буйлап ил гизеп йөри, кешеләрне дәвалау һәм үз карашларын тарату белән шөгыльләнә. Исраэль Баал Шем Тов (кыскарт. исеме Бешт) фикеренчә, чын котылу юлын Аллага ихлас бирелеп кенә табып була, гыйбадәт аша Аның белән рухи мөгамәләгә кереп, гаиптән хәбәр бирүчәнлек, пәйгамбәрлек, могҗиза тудыру сәләтенә ия булырга мөмкин. Үзенең әүлиялыгы аркасында Аллага якынайган кешене *цадик* (тәкъва) дип атыйлар, ул турылыклы, гадел яшәү үрнәге күрсәтергә тиеш. Бешт үзе хасидләр өчен идеаль цадик үрнәге булып тора. Соңрак аның укучылары цадик турындагы өйрәтмәне тагын да тирәнәйтеп, аны хасидлекнең төп идеяләренең берсенә әверелдерәләр. Зур әһәмият бирелгән доктриналарның тагын берсе — доньяны тоташ шатлыктан тора дип күзаллау. Бешт аскетлыкны гаепләп чыга, күңел ачарга чакыра: «Кызларның гүзәллеген кире какма, ләкин ул матурлык сине шул матурлыкның чыганагына — Аллага илтүен телә. Әгәр кеше әлеге зирәк фикерне үзләштерә икән, ул кичергән физик ләззәт рухи үсешкә дә китерәчәк»,— ди ул.

Чыгышы белән Лядадан булган Шнеур Залман (1745—1813) хасидлектәге *Хабад* агымына нигез сала. «ХаБаД» сүзе бу агымдагы төп нигез төшенчәләрнең беренче хәрефләреннән ясалган: Акыл (*евр.* — Хохма), Аңлау (Бина) һәм Белем (Даат). Хасидлекнең башка юнәлешләреннән аермалы буларак, Хабад-хасидлек Тәүратны өйрәнүгә зур игътибар бирә. Ул аны акыл күнекмәсе итеп кенә түгел, ә текстларның яшерен мәгънәсенә үтеп керү юлы белән мистик тәҗрибәгә ирешү итеп карый.

XIX гасыр ахыры — XX йөз башында хасидләр арасында, әлеге хәрәкәткә нигез салучының киңәшләренә каршы килеп, Талмуд белән кызыксыну үсә башлый; медитациягә игътибар кимегәннән-кими бара, традицион белемгә, Тәүрат һәм раввини текстларны өйрәнүгә торган саен күбрәк әһәмият бирелә.

Реформачыл иудаизм XIX гасыр башында Германиядә барлыкка килә. Бу агымның иң күренекле вәкиле, аңа нигез салучы булып Авраам Гейгер санала. Реформистлар «яһүди», «иудей» терминыннан этник төсмерне алып ташлап, иудаизмны бары дин итеп кенә карыйлар. Әлеге күзаллауларга туры китереп, синагога ритуалы да үзгәртелә, реформистлар Израиль җирләренә кире кайту турындагы догалардан баш тарталар, кайберләрен немец телендә укый башлыйлар, чөнки Германиядә ивритны аңлаучы еврейләрнең саны кимегәннән-кими бара. Иудаизмда әхлакый кануннарга зур әһәмият бирелә, реформистлар, Талмуд акыл ияләренең дәрәҗәсенә таянуга караганда, төп игътибарны этика мәсьәләләренә юнәлткән Библия пәйгамбәрләренең абруена таянуны артыграк күрәләр. XIX гасырда Америка еврейләре арасында иудаизмның реформачыл агымы, аның да радикаль юнәлеше тарафдарлары өстенлек итә. Ризык белән бәйле чикләүләрне үтәү мәҗбүри түгел дип табыла, шимбә гыйбадәте якшәмбегә күчерелә, инглиз телендә уздырыла башлый. 1875 елда Цинциннатида беренче раввиннар семинариясе — Еврейләр бергәлеге (союзы) колледжы ачыла. 1885 елда Питтсбургта Тәураттагы этик таләпләрне генә үтәүне мәҗбүри дип танучы платформа кабул ителә, еврейләр дини община дип белдерелә. 1937 елда Колумбуста раввиннар съезды җыела, анда катнашучылар еврейләрне халык дип таныйлар. Реформизм кысаларында хатын-кызлар беренче мәртәбә раввин булу мөмкинлеге алалар, 1983 елдан башлап әнисе еврей булганнар гына түгел, ә әтисе еврей һәм әнисе башка милләттән булган балалар да еврей дип таныла, сөннәткә утырту да мәҗбүри саналмый. Бүгенге көндә АКШта миллионнан артык кеше үзен иудаизмның реформачыл агымы белән бәйли.

Консерватив иудаизм 1887 елда Нью-Йоркта Еврейләрнең теология семинариясенә нигез салынгач барлыкка килә. Аның тарафдарлары, реформистлар белән чагыштырганда, азмы-күпме традицион караштв торалар. Әйтик, консерваторлар Тәуратның барлык кануннарын (шул исәптән ритуалга мөнәсәбәттә дә) үтәүне мәҗбүри дип саныйлар, миньянның зарурлыгын таныйлар, ләкин аның составына хатын-кызларны да кертергә рөхсәт итәләр.

§ 6. Еврейләр дине һәм Холокост

«Холокост» сүзе грек теленнән кергән һәм «тулысынча яндыру» дип тәрҗемә ителә (борынгы яһүди храмда уздырыла торган корбан китерүнең бер төре).

Бүгенге көндә икенче бөтендөнья сугышы елларында булган коточкыч һәлакәтне Холокост дип атап йөртәләр. Ул вакытта алты миллионга якын еврей нацистлар тарафыннан юк ителә.

Күпме кешеләрнең гомерен алып киткән Освенцим һәм башка концлагерьлардагы дәһшәт турында бик күп сөйләнә һәм языла. Без башка нәрсә турында: шундый ачы язмыш кичереп тә, еврейләрнең ничек итеп үз Аллаларына һәм Язмага тугры булып кала алулары хакында сөйләшик.

Әлеге вакыйгалар еврейләрнең ышанычын бер дә какшатмаган дисәк, ялган булыр иде. Ул вакытта күпләр, Алла бөтен бер халык өстеннән мондый коточкыч мыскыллауга юл куймас иде, димәк, Алла юк, дигән нәтиҗәгә килә. Әлеге нәтиҗәне «Төн» романының авторы еврей язучысы Эли Визель концлагерьда кечкенә еврей малаен җәзалап үтергәнне карап торучы геройларының берсеннән әйттерә:

«Миннән артта басып торучы кемдер:

— Кайда соң ул Алла, кайда Ул?— дип сорады... Миндәге эчке тавыш: «Кайда Ул? Әнә бит Ул — Аны бит асып куйганнар...» —дип җавап бирде...»

Ни өчен еврейләр үзләренең еврейлекләренә, үз Аллаларына тугры калалар соң? Югыйсә аларның нибары еврей булулары сәбәпле үтерелүләре өчен генә дә мораль яктан таркалуларын һәм милләттән баш тартуларын көтеп булыр иде. Бу сорауга җавап еврей философы Эмиль Факенхайм тарафыннан формалаштырылган 614 нче канунда бар: «Еврейләргә хәтта үлгәч тә Гитлерга җиңү яуларга юл кую тыела». Гитлер еврей халкын юк итәргә, «иудаизм» төшенчәсен онытырырга хыялланган, шуңа күрә дә еврей булудан туктаган еврейләр, ихтыярсыз Гитлер планнарын тормышка ашырырга ярдәм итәләр. Еврейләр, үз халыклары җир йөзеннән юкка чыкмасын өчен, үз законнарына тугры калып яшәргә, концлагерь корбаннарын онытмаска телиләр. Иудаизм яшәсен өчен, алар үз Аллаларына ышанырга бурычлы.

Бөтендөнья еврейләре дога итеп түбәндәге сүзләрне кабатлыйлар:

«Освенцим, газ камералары, алты миллион кешенең үлеме башка беркайчан да кабатланмасын. Башка беркайчан да».

«Иудаизм» бүлегенә сораулар

Иудаизмның асылын ничек аңлавыгызны тикшерегез. Бүлекне тулаем укып чыкканнан соң, тексттан түбәндәге сорауларга җаваплар табыгыз:

1. Еврейләрнең Изге Язмасы ничек атала? Аның төзелеше нинди?
2. Сөйләмә Тәгълиматның үсеш этаплары хакында сөйләгез.
3. «Тәурат» төшенчәсе нинди мәгънәгә ия?
4. Акыл ияләренең пәйгамбәрләрдән төп аермасы нәрсәдә?
5. Мишнаның төзелеше турында сөйләгез.
6. Мидрашны булдыруның сәбәбе нинди? Талмуд һәм Мидрашның аермалары нәрсәдә?
7. Талмудның төзелеше турында сөйләгез.
8. Сезгә билгеле иудаизм агымнары хакында сөйләгез.
9. Иудаизм бәйрәмнәренең үзенчәлеге нәрсәдә? Алар нәрсә белән бәйләнгән?

III бүлек

Христианлык

Кереш

Христианлык барлыкка килүнең тарихи алшартлары

Христианлык — бүген тарафдарларының саны буенча дөньяда беренче урында торучы дин. Христиан динен тотучылар Җир шарының бөтен кисәкләрендә дә яшиләр. Шуңа күрә дә без христианлыкны *дөньякүләм таралган дин* дип атыйбыз. Көнбатышта яшәүчеләр өчен (Россия халкының зур күпчелеге кебек үк) христианлык аеруча зур әһәмияткә ия: аларның культурасы, дөньяга карашы, яшәү рәвеше, христианлык булмаса, бөтенләй башкача булыр иде.

Бу дин 2 мең еллар элек, ул вакытта Рим империясенә кергән Фәластыйнда барлыкка килә. Һәм аның барлыкка килүе Европа мәдәнияте үсешендә борылыш пункты булып тора.

Безнең эраның I гасырында христианлыкның ватаны нинди булган соң? Безнең эраның 6 нчы елында Фәластыйнның көньяк өлеше Рим провинциясенә әйләнә һәм Иудея дип атала башлый. Аның белән император тарафыннан җибәрелгән түрә — *прокуратор* идарә итә. Баштарак римлылар еврейләрнең дини традицияләренә карата сабырлык күрсәтүгә дә карамастан, I гасыр башында ук азатлык хәрәкәте туа. Аның җитәкчеләре Рим императорына хөрмәт күрсәтүне потларга табынуга тиңлиләр. Иудеянең сәяси көчсезләнүен күпләр дөнья ахыры җитүгә, коткаручы *Мессиянең* тиздән киләчәгенә юрыйлар. Дин таратучыларның, Коткарылу заманасы якынлашу сәбәпле, тәүбәгә килергә чакырулары җавапсыз калмый. Шундыйларның берсе, мөгаен, Иоанн Предтеча (Чукындыручы) булгандыр. Ул, христианнар риваятендә сөйләнгәнчә, Мессиянең — Иисусның — элгәресе икән. Иоанн, күрәсең, *ессейләрнең* дини хәрәкәтенә якын торган. Бу хәрәкәт тарафдарлары суфый тормыш белән яшәгәннәр. Ессейләр иң югары тәкъвалыкка ирешергә омтылганнар, Тәүрат кануннарын (шул исәптән, руханиларга гына мәҗбүри саналганнарын да) җиренә җиткереп үтәгәннәр; таһарәтләнү йоласын гадәткә керткәннәр. Ессейләр аңлавынча, үлгәннән соң һәркем үзенекен алачак: тәкъвалар яңадан тереләчәк, ә гөнаһлылар мәңгелек газапларга дучар ителәчәк. Ессейләр хәрәкәтенең бер өлешен *Комран общинасы* (әлеге общинаның исеме шул заманда үзе яшәгән урын атамасына, ягъни комран атамасына бәйле) тәшкил иткән. Комранчылар тәгълиматы ачык дуалистик характерда була: бөтен кешелек, алар фикеренчә, коткару өчен Алла тарафыннан сайланган «яктылык уллары»на һәм «караңгылык уллары»на бүленә. Комран общинасы тәгълиматында диндар укытучы образына аерым урын бирелә. Аны Мессиягә кадәр яшәгән дип саныйлар. Ессей-комран диндарлыгына тәңгәл күп кенә элементларны элгәре христианлыкта да табарга мөмкин. Өстәвенә ул доктринага гына түгел, дини практикага да кагыла. Әмма христианлыкның ессейләр белән бәйләнеше мәсьәләсе әлегә ачык булып кала бирә. Бу турыда тикшеренүчеләрнең төрле карашларын очратырга мөмкин.

Безнең эраның I гасырында Фәләстыйндагы дини вәзгыять турында сөйләгәндә, *фарисейларның* дини хәрәкәте хакында да әйтеп үтү зарур. Фарисейлар — үз тормышларын Язманы өйрәнүгә һәм сөйләмә тәгълимат традицияләрен саклау һәм үстерүгә багышлаган галимнәр һәм китапчылар алар. Алар Талмуд хакимнәренә кадәр яшиләр. Яңа Васыять китапларында фарисей образы шундый итеп бирелгән ки, хәтта бу сүз икейөзле кешенең синонимына әверелгән. Безнең эраның I гасырында яшәгән еврей тарихчысы Иосиф Флавий, киресенчә, фарисейларның халык арасында абруйлы булуын ассызыклый, чөнки алар «эштә дә һәм сүздә дә иң югарыга омтылалар». Бу фикерләр арасындагы каршылыкны безнең эраның I гасырында фарисейлар һәм христианнарның кискен бәхәс куертуы белән генә аңлатып буладыр, мөгаен.

§ 1. Христиан дине барлыкка килү. Яңа Васыять

1. Иисус хакында изге хәбәр — Инҗил (Евангелие)

Христиан диненең барлыкка килүе дини остаз һәм дингә өндәүче Иисусның (*евр*: Иешуа) эшчәнлеге белән бәйләнгән. Аның *Христос* кушаматы еврей телендәге *«Мессия»* сүзенең грекчага тәрҗемәсе булып тора.

Безгә Иисусның тормышыннан кайбер вакыйгалар гына билгеле. Аның турында без белгәннәрнең барысы да диярлек *Инҗилләрдә* — Иисусны җәзалап үтергәннән соң уннарча еллар узгач туган китапларда тупланган. Аларда Иисусның биографиясен сөйләү максат итеп куелмый. Инҗилләрнең төп бурычы — дөньяга Коткаручы, Чукындыручы Алла Улының килүе, аның гамәлләре, үлеме һәм яңадан терелүе хакында кешеләргә сөенечле хәбәр җиткерү. Фактларны сайлап алу һәм аларны аңлату да шушы бурычка буйсындырылган. Безнең кулда Иисус турында башка чыганаклар булмаганлыктан да, Инҗилләргә мөрәҗәгать итәргә кирәк. Шуның өстенә Иисусның нәкъ менә Инҗилләрдә тудырылган сурәте инде ике меңьеллык дәвамында миллионлаган кешеләрнең аңына йогынтысын югалтмый.

Әмма иң элек Инҗилләрнең үзләре турында кыскача гына әйтеп узарга кирәк. Бу жанрга караган күп санлы әсәрләр арасыннан христиан чиркәве, күрәсең, башкаларына караганда ышанычлырак һәм Алла рухы белән сугарылган дип табылган дүртесен сайлап ала. Болар — *Матфей, Марк, Лука* һәм *Иоанн Инҗилләре*. Әлеге исемнәр Инҗилләрнең шушы апостоллар тарафыннан язылуын аңлатмый. Аларны «Матфей, Марк, Лука, Иоаннга таянып» дип тәрҗемә итү дөресрәк булыр иде, ягъни Инҗилләр әлеге кешеләрдән килүче традицияләргә таяналар. Аларның икесе, Матфей белән Иоанн, риваятьләргә караганда, Иисусның шәкертләре, ә Марк белән Лука — шәкертләренең көрәштәшләре булалар. Инҗилләр I гасырның икенче яртысында язылалар. Арада иң алда язылганы — Маркныкы, ә иң соңгысы — Иоанн Инҗиле. Инҗилләр Иисусның укучылары һәм тарафдарлары сөйләгән хикәяләргә, аның телдән телгә күчеп сакланган фикерләренә һәм кайбер тормыш хәлләре турындагы мәгълүматларга нигезләнәләр. Шуңа күрә инҗилчеләр хәбәрләренең бер-берсе белән ярашмавы да гаҗәп түгел. Инҗилләр борынгы грек телендә — шул вакытларда Урта диңгез буеның көнчыгышында яшәгән халыкларның милләтара аралашу телендә язылган. Матфей Инҗиленең иң элек арамей яисә борынгы еврей телендә язылуын раслаучы борынгы чыганаклар да бар. Әмма шулай да, безнең көннәргә грек телендәге текстлар гына килеп җиткән.

Тикшерүчеләр арасында Инҗилләрдә хәбәр ителгән хәлләрнең дөреслеге турында төрле карашлар яши. Әмма I гасырның 20—30 нчы елларында (Рим императоры Тиберий хакимлек иткән чорда) Иудеядә гомуми тәүбәгә килергә чакырган һәм җирдә тиздән Алла Патшалыгы урнашачагын хәбәр иткән Иешуа атлы дингә өндәүченең (пәйгамбәрнең) эшчәнлеге турындагы хәбәрне бәхәссез дип санарга мөмкин. Үзенең вәгазьләрендә ул Иудеядәге каһиннәрне кискен тәнкыйть итә, аның вәгазьләре Иерусалим храмының беренче руханиларына да, Рим баскыннарына да куркыныч булып тоела, Рим прокураторы Понтий Пилат тарафыннан расланган Иудея суды *(Синедрион)* карары нигезендә аны тәрегә кадаклыйлар. Ниһаять, Иисусның укучылары аның могҗизалы рәвештә яңадан терелүенә ышаналар һәм Христос тәгълиматын тарата, аның үлгәннән соң яңадан терелүе, күккә ашуы хакында сөйли башлыйлар.

Христианнарның иң абруйлы текстларына әверелә язган Инҗилләргә мөрәҗәгать итик. Аларда Иисусның тууы үзе үк могҗиза булуы турында әйтелә. Аның әнисе Мария (Мәрьям ана) яшь вакытта ук гыйффәтлелеген сакларга ант итә, һәм Давид патша нәселеннән диндар Иосифка кияүгә чыкканнан соң да аны бозмый: алар шартлы рәвештә генә никахлашалар. Ләкин шуңа да карамастан, Мариянең Изге Рух (Тын) йогынтысы белән Вифлеемда улы туа. Алланың ярдәме белән изге гаилә Иудея патшасы кансыз Иродның мәкереннән (ул яшь баланы үтерергә тели) котыла ала. Балигълык яшенә җитүгә, Иисус дин тарату эшенә тотына.

2. Христос вәгазе

Иисус вәгазьләренең мәгънәсе нәрсәдән гыйбарәт була соң? Алар тәүбә итәргә, буйсынырга, сабырлыкка чакыралар, Иске Васыять ритуаллары белән чагыштырганда, яхшылыкның беренчел булуын игълан итәләр, мәхәббәтне һәм миһербанлылыкны раслыйлар:

Рухи ярлылар бәхетле, чөнки алар
Күк Патшалыгында булыр.

Егълаучылар бәхетле, чөнки алар егълап юаныр‌лар.

Күндәмнәр бәхетле, чөнки аларга җир мирас ителер.

Хакка омтылганнар һәм аңа сусаганнар бәхетле, чөнки сусыннарын басарлар.

Мәрхәмәтлеләр бәхетле, чөнки аларның гөнаһлары ярлыканыр.

Пакь йөрәклеләр бәхетле, чөнки алар Алланы күрәчәк.

Иминлек сакчылары бәхетле, чөнки алар Алла уллары дип аталыр.

Хаклык өчен сөрелгәннәр бәхетле, чөнки алар Күк Патшалыгында булыр.

Сезне минем аркада тетеп салганда һәм куганда, яманлап сөйләгәндә дә сез бәхетле; шатланыгыз һәм күңел ачыгыз, чөнки күктә сезне зур бүләк көтә: сезгә кадәрге пәйгамбәрләрне дә шулай куганнар» (Матфей Инҗиле 5:3—12). Игелек вәгазе — Иисус Христос тәгълиматының нигезе, ул һәр христиан кешесе өчен тормышта әһәмиятле юл күрсәткеч булып тора.

Үзенең тәгълиматы, эзәрлекләүләр, түбәнсетүләр тулы тормышы белән Иисус кешеләргә Алла рухының — мәхәббәтнең — һәр аерым кешедә яшәвен күрсәтергә тели. Игелек вәгазендәге сүзләр барлык изелгәннәрне, газап чигүчеләрне, «түбәнсетелгәннәрне һәм рәнҗетелгәннәрне» юата. Христос кешеләргә: *«Сез — җирнең тозы*[1]*... Сез — дөньяның нуры»*,— дия торган була. Христос вәгазендә ул барлык дин тотучылар үтәргә тиешле алтын кагыйдәне әйтеп бирә: *«Сез үзегезгә карата башкаларның нинди мөнәсәбәттә булуын теләсәгез, үзегез дә аларга нәкъ шундый мөнәсәбәттә булыгыз».*

Христосның шәкертләреннән берсе Аңа: «Алла, Иоанн Чукындыручы үз шәкертләрен өйрәткән кебек, безне дә гыйбадәт кылырга өйрәт»,— дип мөрәҗәгать иткән. Иисус: «Шушы доганы укыгыз»,— дигән.

Безнең Күктәге Атабыз! Синең Исемең данга күмелсен; Синең Патшалыгың килсен; Җирдә дә Күктәгечә Синең иркең булсын. Бүген көнлек икмәгебезне бир безгә. Бурычларыбызны кичер, чөнки без дә безгә бурычлыларны кичерербез. Безне коткы белән сынама һәм шайтаннан (явызлыктан) сакла[2].

---

[1] **Җир тозы** (соль земли) гыйбарәсе рус телендә дөнья тоткасы, дөнья терәге дигән мәгънәне белдерә.

[2] Инҗил текстларының татарчага тәрҗемәсе русча дәреслек текстларына нигезләнде. *(Ред.)*

Христос вәгазендә Иисус Христос еврейләрнең дини кануннарын яңача аңлата, яхшылык эшләргә, шәфкатьле булырга, дошманнарны кичерергә чакыра:

Сезнең: күзгә каршы күз һәм тешкә каршы теш, дигәнне ишеткәнегез бармы? Ә Мин Явызлык кылучыдан үч алма, дим. Берәү синең күлмәгеңне алырга теләсә, син аңа плащыңны да бир. Әгәр сине кемне дә булса бер чакрым озата барырга мәҗбүр итсәләр, син икене бар. Синнән сораганга бир; синнән әҗәткә аласы килгәннән борылып китмә. Сезнең: «Якыныңны сөй һәм дошманыңа нәфрәт тот»,— дигәнне ишеткәнегез бармы? Ә Мин сезгә: үз дошманнарыгызны сөегез, сезне эзәрлекләүчеләр өчен дога кылыгыз, дим. Бары тик шулай эшләгәндә генә сез күктәге Атагызның уллары булырсыз, чөнки ул кояшка явызларга да, яхшыларга да яктыртырга куша, яңгырын тәкъваларга да, гөнаһлыларга да яудыра. Үзегезне тикшермәсеннәр дисәгез, сез дә беркемне дә тикшермәгез, чөнки кешене нинди тикшерү белән тикшерсәгез, сезне дә шулай тикшерерләр, кешене нинди үлчәү белән үлчәсәгез, сезне дә шулай үлчәрләр. Ник туганыңның күзендәге чүпкә карыйсың, ә үз күзеңдәге бүрәнәне күрмисең? Үз күзеңдә бүрәнә булгач, туганыңа ничек итеп: «Кая, күзеңдәге чүпне алыйм әле»,— дип әйтә аласың. Кара, синең күзеңдә бүрәнә бит! Икейөзле бәндә, иң элек үз күзеңдәге бүрәнәне ал, аннары туганыңның күзендәге чүпне ничек алырга икәнен күрерсең (Матфей Инҗиле 5:38—45, 7:1—5).

Иисус Иске Васыять ритуалларын төгәл үтәүне таләп итүче фарисейлар белән ачыктан-ачык каршылыкка керә. Иисусның шәкертләре арасында яһүдиләр нәфрәтләнеп караган һәм гөнаһлы дип санаган кешеләр, мәсәлән, мытарьлар (имана җыючылар) була. Яһүдиләрнең йолаларын читкә какмаса да, Иисус бу карашларга әллә ни әһәмият бирми. Кеше шимбә өчен түгел, ә шимбә — кеше өчен, ди ул, яһүд диненең иң мөһим саналган дини кагыйдәсендәге шимбә көнне эшләүдән тыюга мөнәсәбәтен белдереп (Марк Инҗиле 2:27). Инҗилләрдә Иисусның фарисейлар белән бәхәсләре сурәтләнгән. Әмма аның эшчәнлеге вәгазь сөйләү белән генә чикләнми. Инҗилләрдә аның авыруларны терелтүе, үлгәннәрне яңадан тергезүе, су өстендә йөрүе, суны шәрабка әйләндерүе кебек күп санлы могҗизалар хакында да сөйләнә.

3. Христиан дине тәгълиматы үзенчәлекләре

Христианлык диннәрнең кайсы төренә керә? Без өйрәнгән диннәр белән охшашлык бармы? Христианлык кай ягы белән үзенчәлекле? Башка диннәрдән ул нәрсәсе белән аерылып тора? Башта христиан дини тәгълиматындагы аны башка диннәр белән туганлаштыручы моментларга тукталыйк.

Христианлык иудаизм һәм ислам белән беррәттән, Авраам (Ибраһим) диннәренә керә. Христианлыкның башка Авраам диннәре белән охшашлыгы нәрсәдә соң? Барыннан да элек, аларны *монотеизм* (бераллалык) — Алланың берлегенә ышану берләштерә. Монотеизм Авраам диннәрен күп санлы аллаларның барлыгын таныган (борынгы халыкларның диннәрен индуизм һ. б.) *политеистик* диннәрдән аерып тора. Шуның белән бергә Алла ирекле рәвештә дөньяны бар итүче һәм ирекле рәвештә аның белән идарә итүче чиксез шәхес итеп карала. Соңгысын аңлатып үтик.

Христиан, иудаизм һәм ислам дине тәгълиматлары буенча, Алла дөньяны юктан бар ясый. Бу Алланың беренчел булуын аңлата, ул дөньяны яратканчы Алладан башка беркем дә булмаган. Моны ничек аңларга. Борынгы дини-мифологик һәм философик тәгълиматларда Алланың ни рәвешле дөньяны барлыкка китерүен аңлатырга омтылыш ясала.

Мисырлыларның, грекларның һәм башка халыкларның мифларында бар итүче Алла белән янәшә ниндидер эшкәртелмәгән материал (беренчел материя, хаос, беренчел караңгылык һ. б.) булган. Алла шуңардан дөньяны яраткан да. Шул рәвешле, Алла үз әсәрләрен тудыру өчен аерым бер материал — агач, мәрмәр, бронза һ.б. файдаланучы сынчыны хәтерләтә. Авраам диннәре исә мондый концепцияне каттый кире кагалар. Дөньяны бар итү өчен Алланың бер төрле дә материалы булмаган, чөнки Алладан башка гомумән бернәрсә дә булмаган.

Кайбер философик системалар дөнья яратылу мәсьәләсенең башкача чишелешен тәкъдим итәләр: Алладан тыш бернәрсә дә булмаган икән, димәк, Алла дөньяны үзеннән бар иткән. Моннан, Алла белән дөнья арасында кискен чик юк, һәм дөнья үзенең асылы белән Илаһи, дигән нәтиҗәгә килергә мөмкин. Әмма Авраам диннәре (христианлыкны да кертеп) бу вариантны да кире кагалар һәм дөньяның юктан бар булу идеясен алга сөрәләр. Дөнья, шул рәвешле, юктан бар булган һәм кодрәтле Алладан абсолют бәйлелектә.

Авраам диннәре — *Вәхи диннәр*. Нәрсә ул Вәхи? Ул — Алланың үзе турында хәбәр итүе, дин тотучылар өчен иң югары авторитет саналган Алла ихтыярын кешеләргә җиткерү. Алла үзен төрлечә ача, әмма Вәхинең төп формасы — Изге Язма (иудаизмда Танах, христианлыкта Иске һәм Яңа Васыять, исламда Коръән) аша Алла Сүзен иңдерү. Шуңа күрә Авраам диннәрен *Язма диннәр* дип атыйлар да. Белүебезчә, христианнар Библиясенең Иске Васыяте нигездә Танах белән тәңгәл, бу христианлыкның еврейләр диненә мөнәсәбәтле булуын күрсәтә.

Ниһаять, Авраам диннәре — *коткаручы диннәр*. Бу сыйфат аларны буддизмга якынайта.

Ә хәзер христианлыкның башка диннәрдән аермасына күз салыйк. Бу, барыннан да элек, Христос образында чагыладыр. Христиан дине үзәгендә ниндидер бер идея түгел, ә шәхес — Иисус Христос шәхесе тора. Христос турында тәгълимат — *христология* — христианлыкның иң әһәмиятле өлеше. Иисус пәйгамбәр һәм укытучы гына түгел. Христиан дине тәгълиматы буенча, Ул — Мессия, Христос, аның килүен Библия пәйгамбәрләре алдан әйтәләр. Ул — үзенең тәредәге үлеме белән бөтен кешелекне гөнаһлардан йолып алган коткаручы. Иоанн Инҗилендә Иисус үзе турында, Аллага илтүче юлны күздә тотып, болай ди: «Мин — Юл, Мин — Хакыйкать һәм тормыш» (14:6). Шул ук Инҗилдә Иисус Алла дөньяны бар иткән, Алла Сүзенә тиңләштерелә: «Иң әүвәл Сүз булган, һәм Сүз Алла белән булган, һәм Сүз Алла булган. Ул башта Алла белән булган. Барысы да Аның аша барлыкка килгән, һәм Аннан башка бар булган бер нәрсә дә барлыкка килмәгән. Ул тормыш алып килгән, һәм тормыш кешеләргә яктылык биргән. Яктылык караңгылыкта яктырта, һәм караңгылык аны йота алмый» (1:5—5). Христос — Алла Улы, Тәңре, Алла-кеше, Алла. Әмма Христоска Аллага табынган кебек ышану бераллалык белән ничек яраша соң? Ничек итеп гәүдәсез, рухи һәм үз янәшәсендә бернинди башка аллалар булмаган Библия Алласының улы була алсын инде?

Бу сорауга *Өчлек* турындагы тәгълимат җавап бирә: Алла бер үк вакытта бер һәм өч затка таралган, «өч затның берлегендә. Алар: Ата — башлангычсыз башлангыч, Ул — Сүз, ягъни абсолют мәгънә (Иисус Христоста гәүдәләнеш тапкан) һәм Изге Рух — «җан өрүче башлангыч». Шул рәвешле, Иисус Христос — Өчлекнең гәүдәләндерелгән икенче заты, гәүдәләндерелгән Алла Сүзе. Шуңа күрә ул чын Алла икән. Әмма Алла булса да, Алла-кеше Иисус Христос кеше булудан да туктамый. Ул Алла белән кешене бер затка җыя.

4. Апостоллар — Иисус Христосның шәкертләре

Инҗилләр I гасырда — II гасыр башында иҗат ителгән изге текстлар җыентыгы булган Яңа Васыятькә кертелгәннәр. Яңа Васыять китаплары грек телендә язылган. Дүрт Инҗилдән тыш аның эчтәлегенә христианнар общинасының Укытучы-остаз үлгәннән соңгы беренче адымнары турында сөйләүче *Апостоллар кылган гамәлләр* китабы (Иисусның укучылары апостоллар дип аталганнар); *Апостолларның хатлары* һәм ахырзаман турында хәбәр китергән *Изге Иоанн Вәхие*, яисә *Апокалипсис* керә.

Инҗилләрдә һәм Апостоллар кылган гамәлләрдә Иисуска иң якын торган унике апостолның исеме атала. Алар — Иисус тарафыннан Петр дип аталган Симон, аның туганы Андрей, Иаков, Иоанн, Филипп, Варфоломей, Матфей, Фома, Алфей улы Иаков, Симон Зилот, Иаков улы Иуда һәм, Инҗилләрдә язылганнар буенча, Иисусны саткан Иуда Искариот. Иисус үлгәннән соң, сатлыкҗан Иуданы апостоллар оешмасында Матфей алыштыра. Чыннан да унике апостол булганмы соң? Мөгаен, бу шартлы сүз генәдер, чөнки унике саны изге сан булып саналган. Әмма, һәрхәлдә, апостолларның күбесе — тарихи шәхесләр. Шул ук вакытта алар турында чиркәү риваятьләрендә сакланып калган мәгълүматлар ярымәкияти характерда.

Мәҗүси халыклар арасында христиан динен таратуда апостол Павел (Савл) гаять зур роль уйный. Ул раввиннар (еврейләрдә дин остазлары) мәктәбендә укый һәм христианлыкка башта бик нык каршы була. Соңрак, Иисус белән очрашканнан соң, ул каршылык күрсәтүчедән яңа дин тарафдарына әйләнә һәм аны пропагандаларга тотына. Павел мәҗүсиләрне христиан общиналарына чакыра, кешеләрнең, милләтенә һәм социаль дәрәҗәләргә бәйсез рәвештә, Алла каршында тигез булуларын раслый: *«Хәзер инде яһүди дә, эллин да, кол да, ирекле дә, ир дә, хатын да юк, чөнки сез Иисус Христос каршында барыгыз да бер»* (Галатларга хат 3:28).

Миссионерлык максатлары белән Павел Сүрияне, Кече Азияне, Грецияне, Кипрны, Италияне йөреп чыга, тәрегә кадакланган һәм кабат терелгән Христосны мактап вәгазь сөйли. Яңа Васыятьтәге 21 хатның 14 ен апостол Павел язган, диләр. Әлеге я аерым кешеләргә, я бөтен бер христиан общинасына юллаган хатларында Павел Иисус Христос хакында тәгълимат тудыра. Ул аны Алла Улы һәм Коткаручы итеп тасвирлый. Кешелекнең Алла каршында гөнаһлары кичерелсен өчен, Иисус үзе тәредә корбан була һәм кешелекне Алла белән килештерә. Кешелек дөньясы, Христосның эшен дәвам итүчеләр берлеге булган чиркәү йөзендә, Алла белән Яңа Васыять төзи. Ул Иске Васыятьне алыштыра. Шуңа күрә христианнар тарафыннан еврейләрнең Библиясенә өстәлгән изге китаплар да Яңа Васыять дип атала башлый.

Павел христианнарның ирекеге турындагы өйрәтмәне дә эшли, ул өйрәтмә Иске Васыять кануннарына алмашка килә. Бу ирек башбаштаклыкка кайтып калмый, ә христиан мәхәббәтендә чагылыш таба. Апостолның ихлас күңелдән әйтелгән түбәндәге сүзләре әлеге мәхәббәткә багышланган:

«Әгәр мин кешеләр һәм фәрештәләр телендә сөйләшеп тә, ярату хисенә ия булмасам, мин зыңлаган бакыр гына булам. Әгәр миңа пәйгамбәрлек сәләте бирелеп, барлык серләргә төшенәм һәм танып белү, дини ышануларны бөтен тулылыгында аңлыйм икән, димәк, тауларны урыннарыннан күчерә алам, әмма ярату булмаса, мин беркем түгел. Әгәр мин үземнең бөтен байлыгымны өләшеп чыгып һәм гәүдәмне яндырып та яратмасам, димәк, барысы да бушка. Мәхәббәт киң күңелле, шәфкатьле, мәхәббәт көнләшүне белми, мәхәббәт артык югары күтәрелми, горурланмый, гауга чыгармый, үзенә файда эзләми, ярсымый, явызлык эшләү хакында уйламый, дөрес түгелгә куанмый, ә хакыйкатькә шатлана; ул барысын да каплый, барысына да ышана, өмет итә, барысына да түзә!» (Коринфяннарга беренче хат 13:1—7.)

Христианлыкның иудаизм белән араны өзеп мөстәкыйль дингә әверелүен дә еш кына апостол Павел исеме белән бәйлиләр. Ләкин эш бер Павелда гына да түгел. Безнең эраның 66—73 һәм 132—135 елларында яһүдиләрнең восстаниеләре римлылар тарафыннан бастырылганнан соң, Фәластыйнда еврейләрдән генә торган христиан общиналары яшәүдән туктый. Община әгъзалары яһүди йолаларны үтәүләрен дәвам итәләр, һәм анда акрынлап христианнар арасында элеккеге мәҗүсиләр өстенлек ала башлый.

§ 2. Христиан чиркәве үзенең I меңьеллыгында

1. Христианлык — яңа дин

Элек беренче христианнар арасында бары тик изелгән сыйныф вәкилләре — коллар, ярлылар һ. б. гына булган дигән фикер өстенлек итә иде. Ләкин бу алай түгел. Христиан вәгазе баштан ук күпьяклы булып, барлык кешеләргә дә юнәлә һәм төрле катлау кешеләренең аңнарында яңгыраш таба. Әмма беренче гасырларда христианнар ягына, күбесенчә, кризис дәверенә кергән Рим империясенең рәсми идеологиясеннән, хакимлек итүче мәдәният формаларыннан һәм дини культлардан канәгать булмаган кешеләр чыга. Милләтләре һәм социаль чыгышлары ягыннан гаять чуар булган кешеләрне чиркәүгә христиан общиналарында хөкем сөргән үзара ярдәмләшү, Алланың берлегенә ышану, югары әхлак, газаплар кичерүче изге Христосның кеше сурәтендә булуы тарта. Географик яктан да христиан дине Фәластыйн, Сүрия, Кече Азия, Мисыр, Греция, Рим, Галлия, гомумән, бөтен Рим империясе диярлек, шулай ук алар белән чиктәш Иран, Кавказ, Эфиопия, Гарәбстан илләренә тарала.

Рим империясендә тулаем алганда дин ирегең танысалар да, христианнарны баштан ук бик нык эзәрлекли башлыйлар, чөнки христианның дөньяга карашы да, тормыш рәвеше дә рәсми кыйммәтләр системасына капма-каршы һәм ят була. Шуның өстенә христианнар Рим императорын рәсми рәвештә дини олылауга кушылудан баш тарталар. Үз иманнарына хыянәт итүгә караганда газаплы үлемне артыграк күрәләр. Христианнарга беренче зур һөҗүм Римд император Нерон хакимлек иткәндә I гасырның алтмышынчы елларында була: бик күп кеше коточкыч үлемгә дучар ителә. Бу турыда күренекле Рим тарихчысы Тацит хәбәр итә. Эзәрлекләү өзлексез дәвам итми, бөтен җирдә дә булмый булуын. Әмма беренче христианнарга өрөзлексез куркыныч янап тора. Рим империясе хакимияте оештырган әлеге эзәрлекләүләр билгеле бер мантыйкка корылган булалар: баш күтәрүләргә өндәмичә, киресенчә, хакимнәргә буйсынырга өйрәтсә дә, христиан дине антик дөньяның нигезләрен үк кире кага бит.

2. Христианлык — Рим империясендә хакимлек итүче дин

II—III гасырларда христианлык сан ягыннан да, сыйфат ягыннан да көчәя. Общиналар башында епископ һәм пресвитер тора, алар оешкан структураларга әвереләләр. Бер чиркәүгә караган общиналар арасында бәйләнешләр ныгый. Вакытлар узу белән, башкала Римның христиан общинасы аерым роль уйный башлый. Бу общинадагы *папа* титулын алган епископлар чиркәүдә үзләренә өстенлекле хокуклар бирелүне таләп итәләр. Имеш, риваять буенча, апостоллар арасында беренче булып саналган изге Петр Римның беренче епископы да булган.

III гасыр уртасында Рим империясендә авыр икътисади һәм сәяси кризис башлана: илдә гражданнар сугышы, аеруча эчке чуалышлар арта. Гасыр ахырына хәл стабильләшә. Император Бөек Константин I (306—337) 311 елда дин ирега турында фәрман чыгара һәм христиан динен яклау сәясәтенә күчә. Аның варисы Констанций идарә иткәндә (337—361), христианлык чынлыкта Рим империясендә хакимлек итүче дингә әверелә. Дәүләт хакимияте белән берләшкән чиркәүнең сәясәте сугышчан миссионерлык рухы белән сугарыла бара.

IV—V гасырларда кызу бәхәсләрдә христиан дине тәгълиматының төп нигезләре — *догматлар* (дин кануннары) формалаша. Алланың берлеге һәм шул ук вакытта аның өчкә аерылуы турында күзаллау анда төп урынны алып тора: аның буенча өчлек — Алла-Ата, Алла-Ул һәм Изге Рух йөзендә Алланың берлеге таныла. Иисус Христос ул — бер үк вакытта Алла һәм кешегә хас барлык сыйфатларны (гөнаһлы булудан кала) үзенә туплаган кеше дә. Бу тәгълимат күренекле акыл ияләре — соңрак чиркәү аталары дип аталган һәм грек философларының бөек тәҗрибәсен иҗади файдаланган дин галимнәре тарафыннан эшләнә һәм бөтен чиркәү вәкилләре җыелышында — *Бөтендөнья соборларында* раслана.

325 елда I Бөтендөнья соборында Дин *символының* — христиан дине тәгълиматы нигезләренең — кыскача аңлатмасы кабул ителә. 381 елда Константинопольдә II Бөтендөнья соборында Дин символы (төзәтмәләр белән) раслана. Чукындыру барышында түбәндәге дога укыла:

Ышанам ки Алланың берлегенә, кодрәтле Атабызга, Җир-күкләрне бар итүчегә, күзгә күренгән һәм күренмәгән барча нәрсәләрне булдыручыга.

Һәм Ходабыз Иисус Христосның берлегенә, барлык гасырларга Атасыннан туган бердәнбер Улына, Алладан туган Аллага, Яктыдан туган Яктыга, Хакыйкый Алладан туган Хакыйкый Аллага, тудырылган, барлыкка китерелмәгән, Атасы белән бер булган, бар нәрсәне бар кылган затка. Без — кешеләр өчен, безнең коткарылу өчен күкләрдән иңгән, Изге Рух һәм Мариядән бар булган һәм кешегә әверелгән затка. Ул безнең аркада Понтий Пилат заманында тәрегә кадакланган иде, газаплар кичергән җәсәде җиргә күмелде. Изге Язмаларга караганда, күмелүенең өченче көнендә яңадан терелде һәм гарешкә күтәрелде, Алла-Атаның уң кулы ягына утырды. Ул яңадан, данга күмелеп, тереләрне һәм үлгәннәрне хөкем итәр өчен *җиргә иңдерелер, һәм Аның патшалыгы мәңгелек булыр.*

Һәм Изге Рухка, бар тереклекне булдыручы иябезгә, Атадан бөркелүчегә, пәйгамбәрләре аркылы безгә вәхи иңдерүчегә, Ата һәм Улы белән бергә Аңа да баш иябез, данлыйбыз.

Гөнаһлардан арыну өчен бердәм чукындырылуга табынам.

Барлык вафатларның терелүе көнен һәм киләсе гасырлардагы тормышны көтәм.

3. Беренче расколлар

Әмма догматлар кабул ителү генә гомумчиркәү тәгълиматы белән риза булмаган агымнар — *ересьләр* барлыкка килүне һәм чиркәүдәге расколны (бүленешне) туктата алмый. Әйтик, IV гасырда гаять киң таралган *арианлык* (Александриядә яшәгән рухани Арий исеменнән алынган), ягъни Алла-Улны Алла-Ата белән тигез күрмәүче агым туа. V гасырда да бүгенге көнгә кадәр үз тарафдарларын югалтмаган яңа агымнар барлыкка килә. Бу — Христоста кеше башлангычының беренче урында торуын таныган һәм хәзер Якын Көнчыгышта киң таралган *несторианлык* (Константинополь патриархы Несторийның исеменнән) һәм киресенчә Христосның илаһи табигатьле булуына гына басым ясаган *монофиситлык* агымнары. Бүгенге көндә монофиситлык өйрәтмәләренә борынгы Көнчыгыш чиркәүләре, ягъни Мисыр, Эфиопия, Сүрия, Көньяк Һиндстан һәм Әрмәнстан чиркәүләре таяналар.

Несторианлыкны да, монофиситлыкны да V гасырда бөтен империя территориясендә хакимлек иткән һәм *католик* (*грекча* — «галәми», ягъни киң таралган) дип аталган чиркәү дә, *православие* (Алланы дөрес данлаучы яки Алла турында дөрес өйрәтүче) чиркәве дә ересьләр дип игълан итәләр. Христостагы Илаһи һәм кеше башлангычлары бердәй тигез дип табыла.

4. Христиан чиркәвендә бөек раскол

IV гасыр ахырында бердәм Рим империясе Көнбатыш һәм Көнчыгыш өлешләргә бүленә. Латин теле өстенлек иткән Көнбатыш һәм грек теле киң таралган Көнчыгыш империяләрдәге чиркәүләрнең дә язмышлары аерымлана. Мәдәни, дини йолалар, гореф-гадәтләр арасындагы аермаларга Рим папаларының чиркәүдә хакимлек итүгә дәгъва кылулары аркасында килеп чыккан каршылыклар һәм башында Константинополь патриархы торган Көнчыгыш чиркәвенең мөстәкыйль эш итәргә омтылуы да өстәлә. Боларга дини тәгълиматтагы кайбер мәсьәләләр буенча фикер-карашларның төрлелеге дә килеп кушыла (Изге Троицага, ягъни Өчлеккә керүчеләрнең нисбәтен төрлечә аңлау). 867 елда Рим папасы Николай I һәм Константинополь патриархы Фотий арасындагы мөнәсәбәтләр өзелә. X гасыр башында килешүгә ирешелә, әмма ул бик тотрыксыз булып чыга. 1054 елда патриарх Кируларий һәм папа Лев IX легаты (илчесе) Гумберт берберсен чиркәүдән куалар, динсез дип игълан итәләр. Чиркәүләр шул рәвешле рәсми төстә аерылалар. Көнбатышта ул *Рим католик*, ә Көнчыгышта *грек кафолик*, яисә *православие* чиркәве исемен ала.

§ 3. Православие

1. Православие тәгълиматын рәсмиләштерү

Хәзерге вакытта православие динен русларның, украин, белорусларның, румын, молдаван, грузиннарның, удмурт, чуваш, мордва, мари, карел, коми, якутларның, шулай ук грек, болгар, серб, македоннар һәм Черногория халыкларының күпчелеге тота. Православие тарафдарлары Польшада, Чехия, Словакия, Венгрия, Финляндия, АКШ, Канадада, гарәп илләрендә, Япониядә, Африканың күп кенә дәүләтләрендә дә бар.

Православие дине тәгълиматы *Изге Язмага* (Библиягә) һәм *Изге Риваятькә* нигезләнә. Соңгысына барыннан да элек православие чиркәве таныган җиде Бөтендөнья соборының (IV—VIII гасырлар) карарлары керә. Христианлык догматларын эшләгән чиркәү аталары дип йөртелгән дин галимнәренең һәм чиркәү эшлеклеләренең (нигездә III—IX гасырларда) әсәрләре дә Изге Риваятьнең бер өлешен тәшкил итә. Бу кешеләрнең карашлары да чиркәү тарафыннан дәрәҗәле дип табыла. Иң күренекле грек чиркәве аталары булып түбәндәгеләр санала: арианнарга каршы Алла-Ата белән Алла-Улның бердәмлеген яклап кала алган Афанасий Александрийский (295—373 еллар тирәсе); танылган оештыручы һәм полемист (бәхәсче) Бөек кушаматы алган Василий Кесарийский (330—379 еллар тирәсе); аның туганы нечкә философ-диалектик Григорий Нисский (335—394 еллар тирәсе); Богослов исеме белән танылган дингә өндәүче, философ, чиркәү шагыйре Григорий Назианзин (329—390 еллар тирәсе); гаҗәеп талантлы вәгазьче-оратор,хакимнәрне кискен фаш итүче Иоанн Златоуст (350—407 еллар тирәсе. Златоуст, ягъни Алтын авыз кушаматы сөйләүгә осталыгын искә алып бирелә), ул Кавказда сөргендә вафат була; хакимнәрне фаш итүче философ-мистик Максим Исповедник (580—662 еллар тирәсе); шагыйрь, полемист Иоанн Дамаскин (753 ел тирәсендә үлә), ул христиан тәгълиматын системага сала.

2. Православие чиркәве

Көнчыгыш Рим (Византия) империясендә православие хакимлек итүче дин була. Константинополь патриархы чиркәү башлыгы булып санала, әмма ул бервакытта да чиркәү өстеннән абсолют хакимлеккә ирешә алмый, Патриарх абруе Бөтендөнья соборы абруеннан түбәнрәк санала. Византиядә чиркәү монархия белән бик тыгыз бәйләнгән була, һәм император хакимияте патриарх хакимиятеннән түбәнрәк дәрәҗәдә тормый (югарырак булмаса әле). Константинополь патриархыннан тыш, Иерусалимда, Александриядә (Мисыр) һәм Антиохиядә (Сүрия) дә патриархлар була.

IX гасырда православие Византиядән Болгариягә һәм Сербиягә, ә X гасырда Киев Русена үтеп керә. Вакытлар узу белән, әлеге илләрдәге чиркәүләр Константинопольгә бәйлелектән чыгалар. Шунысы аеруча әһәмиятле: иң баштан ук грек телендә генә түгел, теләсә нинди җирле телдә дә гыйбадәт кылырга рөхсәт ителә.

Бүгенге көндә Константинополь патриархы бөтендөнья патриархы титулын йөртә, әмма ул — бары тик православие христианнарының гына башлыгы, милли чиркәүләр аңа бәйле түгел. Хәзерге вакытта 15 *автокефаль* (ягъни мөстәкыйль) *чиркәү* бар: Константинополь чиркәве (нигездә Төркиядә яшәүче православие динен тотучы греклар), Александрия чиркәве (Мисыр), Антиохия чиркәве (Сүрия һәм Ливан), Иерусалим (Фәластыйн), Рус, Кипр, Грузия, Сербия, Румыния, Болгария, Эллада (Греция), Польша, Чехо-Словакия, Америка һәм Албания чиркәүләре. Барлык православие чиркәүләрен бердәй дин тәгълиматы берләштерә. Гыйбадәт кылуның характеры һәм тәртибе, руханиларның тышкы кыяфәте, храмнарның эчке бизәлеше төрле булырга мөмкин. Һәрбер автокефаль чиркәүнең башында Урындагы (Поместный) собор тарафыннан сайлап куелган патриарх, митрополит яисә архиепископ тора. Аларга епархияләрдә, ягъни чиркәү провинцияләре башында торучы епископлар буйсына. Епископны башка епископлар гына билгели ала. Епископлар, үз чиратында, священникны билгелиләр.

3. Христиан руханилары

Христиан руханилары акка һәм карага бүленәләр. Өйләнгән священниклар ак рухани була. Монахлар кара руханилар төркемен тәшкил итә.

Иң әһәмиятле христиан институтларыннан саналган *монахлык* IV гасырда барлыкка килә. Пост тотып һәм гыйбадәт кылып ялгызы гына яшәү өчен сахрага киткән Мисыр крестьяны Антоний монахлыкка нигез салучы кеше була. Башта Мисырда, аннан Сүриядә һәм Фәластыйнда да аңа иярүчеләр табыла. Аларны *дәрвишләр (отшельниклар)* дип йөртәләр. Дәрвишлек белән беррәттән рәсми монахлык та (*киновия*) туа, монахларның общиналары (скитлар, монастырьлар) барлыкка килә, аларның әгъзалары үз кул көчләре белән көн күрәләр. Әкренләп монастырьларның саны үсә бара.

Монахлар тулысынча Аллага буйсынып яшәргә тиеш булалар. Алар *нәзер* әйтәләр, шулардан иң мөһимнәре — күндәмлек, гыйффәтлелек һәм шәхси милектән баш тарту. Православиедә монахлыкның бай традициясе формалаша. Ул христиан мәхәббәтенә, шәфкатьлелеккә, һәрдаим гыйбадәт кылуга нигезләнә. Урта гасырларда бай җир биләмәләренә ия булган монастырьлар хуҗалык итү үзәкләренә һәм белем, мәдәният тарату учакларына әйләнәләр. Православие чиркәве *канунннары* буенча бары тик монахлар арасыннан гына епископлар һәм, димәк, архиепископ, митрополит һәм патриархлар сайлана ала.

4. Православие храмнары һәм тылсымлы йолалар

Христианнар Аллага багышланган махсус биналарда —*храмнарда* — гыйбадәт кылалар.

Православие чиркәвенең төп тылсымлы йолалары да храмнарда (хәер, анда гына да түгел) үтәлә. Төп тылсымлы йолалар җидәү: чукындыру (крещение), хуш исле май сөртү (миропомазание), ипи белән шәрабтан авыз итү (причащение — евхаристия), тәүбәгә килү (покаяние), никахлашу (брак), зәйтүн мае белән ышку (соборование), Алла бәрәкәтен иңдерү (священство).

Чукындыру (*крещение*) кешенең чиркәүгә кушылуын белдерә. Инҗилләр буенча, чукындыру йоласын

Иоанн Креститель башлап җибәргән. Ул Иордан елгасында Иисус Христосны чумылдырган. Православиедә чукындыру йоласы купельдәге (биек аскуйма өстендәге зур савыттагы) суга чумылдырып алуга кайтып кала. Хуш исле май сөртү (*миропомазание*) аннан соң уздырыла, һәм ул дин тотучының маңгаена, күзләренә, колакларына һәм тәненең аерым өлешләренә хуш исле май — миро сөртүдән гыйбарәт була. Ипи белән шәрабтан авыз итү *причащение (евхаристия)* вакытында дин тотучылар гыйбадәт кылганда, Православие чиркәве тәгълиматы буенча, Христосның канын һәм тәнен чагылдырган ипи белән шәрабтан авыз итәләр. Евхаристия, Инҗилләр буенча, Христос тарафыннан Аулак җыелышта — Иисусның укучылары белән үткәргән соңгы пасха бәйрәмендә кертелә. Тәүбәгә килү (*покаяние*) йоласында, дингә ышанучы кеше рухани алдында үзенең гөнаһларын ача һәм рухани, Алла тарафыннан бирелгән хокукына таянып, аны гафу итүен белдерә. Никах (*венчание*) йоласы чиркәүдә никахлашуга кайтып кала, анда ир белән хатынга Алладан тыгыз гаилә берлеген тәэмин итүче бәрәкәт иңә. Соборование *(елеосвящение)* авыруларның маңгай, яңак, ирен, кул һәм күкрәкләрен изге зәйтүн мае белән ышкудан гыйбарәт. Епископның, кулы белән орынып, кешегә Алла бәрәкәте белән дини дәрәҗә иңдерүе *священство* йоласы була.

Храм ничек төзелгән соң? Храмның көнчыгыш өлешендә *алтарь* (лат. *alta ara* — күтәртеп эшләнгән корбан бирү урыны) урнаша. Алтарь храмның идәненнән берничә баскыч югарырак булып, кайвакыт аның астына изге газап чигүчеләрнең җәсәдләре өчен төрбә ясыйлар. Рус православие храмнарында алтарь бинаның калган өлешеннән *иконостас* (иконалар белән бизәлгән стена һәм артык биек итмичә генә сырлап эшләнгән киртә) белән аерылып тора. Иконостас өч ишекле була: үзәктә ике якка ачылышлы зур ишек (Патша капка) һәм ян-якларда ике диакон ишеге. Иконостаста иконалар билгеле бер тәртиптә урнаштырылалар һәм аларда Коткаручы Христос, Алла Анасы, архангеллар, апостоллар, пәйгамбәрләр, изгеләр сурәтләнә.

Алтарь стенасының төньяк өлешендә квадрат рәвешендәге *корбан багышлау урыны* урнаша. Анда *проскомидия* үтәлә. Христианнарның төнге гыйбадәте саналган *литургиянең* беренче өлеше әнә шулай дип атала: анда икмәк һәм шәраб әзерләнә һәм евхаристия (причащение) йоласын үтәү өчен бу ризыкларның Христосның тәненә һәм канына «әверелүе» күзәтелә. Өстәлдә изге савытлар — *дискос* һәм *потир* тора.

Алтарьның уртасында, Патша капка каршында, *тәхет* (махсус изгеләндерелгән квадрат өстәл) урын ала. Аның өстендә *антиминс* — табут эчендә ятучы Иисус Христос сурәте төшерелгән ефәк яулык, Инҗил һәм дин тотучыларны чукындыру өчен изге тәре ята. Тәхет евхаристия йоласын үтәү урыны булып хезмәт итә. Алтарьда епископ һәм руханилар өчен урындыклар да куела. Православие чиркәве өйрәтүенчә, алтарь Алла яшәгән, Христос вәгазь укырга кузгалган, газаплап, тәрегә кадаклап үтерелгән һәм кабат терелеп күкләргә ашкан таулы дөньяны символлаштыра.

Еш кына храмга өсте ябылган яисә ачык калган күтәренке мәйданчык — чиркәү болдыры *(паперть)* тоташып китә. Аннан ишекләр храмның иң төньяк өлешенә — *притворга* илтәләр. Притворда *канунник* — кул-аяклары агачка кадакланган Иисус Христос сурәте төшерелгән тәре белән әллә ни биек булмаган өстәл тора. Канунник каршында панихидалар һәм кайбер башка гыйбадәтләр уздырыла.

Храмның көнчыгыш өлешендә, иконостас каршында, бер-ике баскычка гына биегрәк булган калку урын *солея* бар. Ул бер стенадан икенче стенага кадәр дәвам итә. Солеяның стена янындагы читләре буйлап тәбәнәк рәшәткәләр белән *клирослар* бүлеп алынган, гыйбадәт вакытында анда хор урнаша. Солеяның урта бер җирендә *амвон* дип аталган чыгынты урын бар, аннан торып Инҗил укыла һәм вәгазь сөйләнә. Амвон, кайбер аңлатмаларга караганда, Алла Табуты янында фәрештә тарафыннан аударылган ташны символлаштыра. Фәрештә, шул ташка басып, Христос үлгәнгә кайгырып елаган хатын-кызларга Коткаручының кабат терелүен хәбәр иткән.

Амвон каршында өсте сөзәк итеп эшләнгән тар биек өстәл тора, аның өстендә әлеге көнгә багышланган бәйрәм иконасы ята. Гыйбадәт вакытында бу сөзәк өслеккә, ягъни *аналой* өстенә дини китаплар куела. Чиркәүдә никахлашканда дин әһеле яңа өйләнешүчеләрне аналой тирәли әйләндереп уза.

Урта гасырларда православие храмының төзелеше символик рәвештә аңлатыла. Андый аңлатмалар гаять күп була. Бер очракта алтарь Илаһи дөнья белән, ә храмның калган өлеше бар ителгән фани дөнья белән тиңләштерелә; икенче очракта алтарь — күкне, ә храмның калган өлеше җирне символлаштыра. Алтарьны җанга, ә храмны тәнгә дә тиңләштерәләр. Башка аңлатмалар да була.

Православие храмнары барысы да, кагыйдә буларак, Спаска — Коткаручы Христоска багышлап төзелгәннәр, һәм алардагы тәхет тә Алланыкы саналган (шуңа күрә аларны «Ходай йорты», «Алла храмы» дип атап йөртәләр дә). Ләкин бу уртак исемнән тыш һәр чиркәүнең аерым үз атамасы да була (Успенская — Мариянең вафат булу уңае белән, Александро-Невская — Изге кенәз Александр Невский хөрмәтенә, Никольская — Изге Николай Чудотворец хөрмәтенә һ. б.). Русьта храмнар нинди дә булса бер күренекле вакыйгага багышлап яки изге, аерым хөрмәткә лаек зат истәлегенә төзеләләр.

5. Православие бәйрәмнәре

Православие чиркәве тормышында бәйрәмнәр гаять әһәмиятле урын тоталар. Аларның аеруча зурлап уздырыла торганнарын карап үтик.

Раштуа (Рождество Христово) бәйрәме 7 гыйнварда (иске стиль белән 25 декабрьдә) билгеләп үтелә.

Бу көнне Иисус Христосның дөньяга килү вакыйгасын искә алалар. Раштуа бәйрәме һәм аның христианнар тормышында нинди урын тотуы хакында рус шагыйре һәм дин философы Владимир Соловьев гаять тәэсирле итеп әйтә алган:

Гасыр төпкелендә ул кара төн.
Гаҗиз булып афәт, борчудан,
Күкләр кочагында Җир тибрәнде.
Шул тынлыкта тудың, бер Аллам.

Күп нәрсәләр коры хыял гына:
Хөкемдарлар Күккә карамый,
Ишетмиләр, сәхрә гизгән чакта,
Мәләкләре[1] ничек Алланы данлый.

Тик шул төндә мәңгелек сер инде,
Аны вакыт вәйран италмый.
Җанында Сүз пәйда булды кабат —
Бер Ходайның әмере үтәлде.

Ходай — бездә! Зиннәтләнгән чатыр,
Чиксез галәмнәрдә яшәми,
Явыз ут һәм кайнар сулыш түгел,
Гасыр төпкеленнән дәшәлми.
Ул янәшә яши, мәшәкатьләр
Уртасында, тормыш эчендә.
Явызлыкны җиңеп, татлы сердәй
Яктыра ул җанда бүген дә.

Богоявление (Крещение) бәйрәме 19 гыйнварга (иске стиль белән 6 гыйнварга) туры килә. Иисусны чукындыручы Иоанн пәйгамбәрнең ничек чукындыруы Матфей Инҗилендә сурәтләнә:

Шул чакта Иорданда Галилеядан килгән Иисус пәйда булган.

Ул чумдырылыр өчен Иоаннга килгән. Әмма Иоанн башта аңа каршы килеп: « Мин үзем Синнән чумдырылырга тиеш, ә Син Үзең миңа киләсең»,—дигән. Иисус аңа: «Без шулай эшләп, Алланың бездән көткәнен үтибез», — дигән. Шуннан соң Иоанн риза

---

[1] Мәләк — фәрештә.

булган. Иисус чумылу белән судан чыккан, һәм кинәт Аның алдында күкләр ачылган, һәм Ул Алла Рухының күгәрчен кебек үзенә омтылуын күргән. Күктән килүче аваз: Ул Минем сөекле Улым, анда минем шатлык-куанычым, дигән (3:13–17).

Сретение (Очрашу) 15 февральдә (иске стиль белән 2 февральдә) була. Бу көнне әле яшь бала хәлендәге Иисус Иерусалим храмында булып, карт монах Симеон һәм әүлия Анна белән очраша.

Благовещение 7 апрельдә (иске стиль белән 25 мартта) була. Бу көнне фәрештә Мариягә Коткаручы, Алла Улы тудырачагы хакында изге хәбәр китерә.

Алланың Иерусалимга керүе (Таллы, ягъни Бәрмәнчекле Якшәмбе), Инҗилләргә караганда, Иисусны тәрегә кадакларга биш көн кала була. *«Икенче көнне бәйрәмгә килгән халык, Иисусның Иерусалимга килүен ишетеп, пальма чыбыклары тотып, Аңа каршы чыкканнар да: «Осанна! Ходай хакына килүче Израиль Патшасына хәер-фатиха!» — дип кычкырганнар»* (Иоанн Инҗиле 12:12—13). Россиядә пальмалар үсмәгәнгә күрә, бу бәйрәмдә христианнар православие храмнарында йомшак песиле тал ботакларын изгеләндерәләр.

Пасха (Христосның яңадан терелүе) — христиан диненең төп мәгънәсен — Христосның үлгәннән соң яңадан терелүен үз эченә алучы төп православие бәйрәме.

Пасха алдыннан барлык дингә ышанучылар да җиде атна дәвам иткән Олы пост тоталар. Христосның яңадан терелүенә бер атна кала Кызу седмица (Коткаручы кичергән газаплар хакына катгый пост) башлана. Бөек четверток (пәнҗешәмбе), көнне Аулак җыелышны (Тайная вечеря) искә алып, сагыш хисе белән сугарылган гыйбадәт була. Җомга, Иисусның тәредә вакытта күргән газапларын искә алып, кайгы көне итеп билгеләп үтелә.

Бөек шимбә көн күмү йоласы белән билгеләнә, мәет күмгәндә яңгыраган чаң тавышы астында храмнарда плащаница (тәредән алганнан соң Иисус Христосның гәүдәсе сурәтләнгән зур рәсем) чыгарыла. Бөек Тынлык көне тәмамлана, храмнар бизәлә; руханилар бәйрәмчә киенә, һәм тәре тотып йөрү *(крестный ход)* башлана. Чиркәү әһелләре һәм дин тотучылар кулларына тәреләр, изгеләр рәсеме төшерелгән байраклар (хоругвь), шәмнәр тотып храм тирәли әйләнәләр. Пасхага бәйрәм күмәче (кулич) пешерәләр, йомыркаларны буяп, һәммәсен чиркәүдә изгеләндерәләр.

Алланың Күккә ашуы (Вознесение Господне) — Алланың Күккә, Алла-Ата янына ашуын искә алу көне.

Пятидесятница (Троица) — Изге Рух Христосның шәкертләренә, апостолларга төшеп ирешә. Православие чиркәвенә нигез салына.

Преображение 19 августта (иске стиль белән 6 августта) билгеләп үтелә. *«Иисус Петрны, Иаковны һәм аның энесе Иоанны биек тау башына алып менә. Аларның күз алдында кинәт Аның кыяфәте үзгәрә, йөзе кояш кебек яктыра, киемнәре нур кебек агара»* (Матфей Инҗиле 17:1—2).

Берничә бәйрәм Алла Анасы Мариягә багышлана:

28 августта (иске стиль белән 15 августта) Мариянең вафаты искә алына *(Успение Пресвятой Богородицы)*.

21 сентябрьдә (иске стиль белән 9 сентябрьдә) аның туган көне *(Рождество Пресвятой Богородицы)*.

4 декабрьдә (иске стиль белән 21 ноябрьдә) Алла Анасын Храмга алып килү бәйрәме (Введение во Храм Пресвятой Богородицы) билгеләп үтелә.

§ 4. Россиядә православие дине

1. Русь илен чукындыру

Борынгы заманнарда көнчыгыш славяннар Перун, Даждьбог, Велес, Мокошь һәм башка бик күп мәҗүси аллаларга табынганнар. Күпаллалык (политеизм) әле дәүләтләр барлыкка килгәнче үк таралган булган. Киев Русе барлыкка килгәннән соң, мәҗүсилек инде яңа шартларны канәгатьләндерә алмый башлый. Европа илләре белән сәяси, мәдәни һәм сәүдә буенча мөнәсәбәткә керү Киев Русенда христианлык таралуга китергән. IX гасырның 60 нчы елларында христиан динен кабул иткән Болгария һәм Византия белән элемтәләр аеруча көчәйгән. Константинопольдән җибәрелгән христиан миссионерлары, беренче славян мәгърифәтчеләре Кирилл һәм Мефодий славян язуын, ягъни хоруфатын (кириллица) төзегәннәр һәм Библияне иске славян телләренә тәрҗемә итә башлаганнар.

Киевта X гасыр башында беренче христианнар күренә башлый. X гасырның 40 һәм 50 нче елларында кенәз Игорьның тол калган хатыны Ольга христианлык кабул итә. Ләкин аның Русь илендә христиан динен таратырга тырышуы уңышсыз тәмамлана. Ольганың улы Святослав гомеренең соңгы көннәренәчә мәҗүси булып кала, ә менә Ольганың оныгы — Киев кенәзе Владимир — кенәзлек итүенең беренче елларында ук славян мәҗүсилеген дәүләт диненә әверелдерергә омтыла, ләкин аның да бу омтылышы уңышсыз булып чыга. «Повесть временных лет» дигән беренче рус елъязмасында X гасырның 80 нче еллары уртасында Владимир «диннәргә сынау» үткәрә диелә. Аның янына Идел буе Болгар дәүләтеннән мөселманнар, Хәзәр җиреннән яһүдиләр, Германиядән христианнар, ниһаять, грек философы килә. Алар барысы да Владимирны үз диннәренең хаклыгына ышандырырга тырышалар. Шуннан соң Владимир, кемнең дине яхшырак икәнен белер өчен, күрше илләргә илчеләр җибәрә. Илчеләрнең барысы да грек православиесенең өстенлеген мактый. Елъязмадагы хикәят, күрәсең, легендадыр. Әмма ул X гасыр азагындагы Киев Русеның хәлен һәм тарихи юл чатында торуын күрсәтә.

988 елда кенәз Владимир тарафыннан Византия христианлыгының кабул ителүе (Русьны чукындыру) рус тарихында мөһим вакыйга булып, Россиянең

киләчәк язмышын да билгеле. Шул заманнан башлап Россия Европа христиан дине агымына кушылып яши башлый.

Христиан дине Русьта тиз генә урнаша алмый. Әле озак вакытлар буе халыкның күпчелек өлеше мәҗүси ышанулар белән яшәвен дәвам итә. Христианлык нигездә тыныч юл белән тарала. Рус халкы аны дөньяга карашының бер өлеше итеп кабул итә. XIV гасырның икенче яртысыннан төп халык сыйныфы вәкилләрен *крестьяннар*, ягъни христианнар дип атап йөртә башлыйлар. Православие рус халык диненә әверелә. Изге Русь идеалы барлыкка килә, барлык рус православие христианнары да шуңа омтыла, хәер, изгелек, берсүзсез, бик сирәк кешегә генә хас сыйфат була. «Святые Древней Руси» китабы авторы, рус философы Георгий Федотов Русьның дин тормышында изгеләргә табынуның роле турында болай дип яза: «Рус изгеләренә, без мөкатдәс һәм гөнаһлы Россиянең күктәге яклаучылары булганнары өчен генә табынмыйбыз, без алардан үзебезнең киләчәккә барыр юлыбызда хаклык эзлибез. Без һәр халыкның үз дини омтылышлары булуына ышанабыз һәм, әлбәттә, ул омтылышлар дини даһилар тарафыннан тулырак тормышка ашырыла».

2. Христианлык һәм рус мәдәнияте формалашу

Русьны христианлаштыру прогрессив характерда булып, рус халкын меңьеллык христианлык, Библия һәм, Византия аша, антик заманнар традицияләре белән тоташтыра. XI гасырда ук инде Болгариядән Руська христиан китапларының славян теленә тәрҗемәләре килеп керә, Русьның үзендә дә яңа тәрҗемәләр пәйда була һәм, иң мөһиме, үзенчәлекле рус христиан әдәби теле барлыкка килә. Митрополит Иларион язган «Слово о законе и благодати», Кирилл Туровский язган «Сказание о Борисе и Глебе», «Житие Феодосия Печерского», «Киево-Печерский патерик» әсәрләре аның гүзәл үрнәкләре булып торалар. Русь җирендә чиркәүләр һәм храмнар төзелә, аларның күпчелеге бүген дә дөнья архитектурасы җәүһәрләре рәтенә керәләр. Болар — Киевтагы София соборы (XI гасыр), Новгородтагы София соборы (XI гасыр), Новгородта Нередицадагы Спас чиркәве (XII гасыр), Успение һәм Дмитриевский соборлары (Владимир шәһәре, XII гасыр), Владимир янындагы Нерльдә Покров чиркәве (XII гасыр) һ. б.

XIII гасырда булган монгол-татар һөҗүмнәре Русь өчен авыр афәт була. Ул рус чиркәүләренә дә кагыла. Милли яңарыш процессы нибары XIV гасырда — таркау удел кенәзлекләренең Мәскәү тирәсенә туплану чорында гына башлана. Русьны берләштерүдә Православие чиркәвенең прогрессив ролен дә әйтеп үтәргә кирәк.

3. Христиан мәдәниятенең чәчәк ату чоры

XIV гасыр уртасыннан XV гасыр уртасына кадәрге чорны рус христиан мәдәнияте чәчәк аткан чор дип атарга мөмкин. Русь ул чорда Византия *исихазмы* — кешенең Алла белән берләшүгә булган юлы турындагы мистик-аскетик тәгълиматның уңай йогынтысын кичерә.

Бу чор күп кенә данлыклы исемнәр белән хәтердә кала: бөек рус изгесе, рус монахлыгы хәрәкәтен җитәкләүче, Троице-Сергий лаврасына[1] нигез салучы (бу храм соңыннан аның исеме белән атала), Дмитрий Донскойны Мамай хан белән көрәшкә илһамландыручы Сергий Радонежский (монах булганчыга кадәр Варфоломей исемен йөртә); коми-пермяклар арасында мәгърифәт таратып, пермяк алфавитын төзүче Стефан Пермский; күренекле икона язучылар: Византия икона язучыларының бөек традицияләрен дәвам итүче рус остасы Феофан Грек; христиан рухын бөтен тирәнлеге белән чагылдырган «Троица» дигән иконаның авторы Андрей Рублев; рус икона осталары арасында иң мәшһүре, тирән фикерле Дионисий; «Житие Сергия и Стефания» китабы авторы Епифаний Премудрый; Пахомий Серб (Логофет). Бу исемлекне әле дәвам итәргә дә мөмкин булыр иде.

---

[1] **Лавра** (грекча — laura) православие динендә турыдан-туры патриархка буйсынган ирләр монастырьларының атамасы.

XV гасыр урталарыннан Рус православие чиркәве бәйсезлек яулый (моңарчы аның башлыгы булган митрополит Константинополь патриархы тарафыннан билгеләнгән була). 1453 елда православие үзәге булган Константинопольне төрекләр яулап ала, Византия империясе яшәүдән туктый. Болгария һәм Сербия элегрәк үк төрекләр кулына төшкәнлектән, Мәскәү Русе, 1480 елда монгол-татар изүеннән тәмам котылгач, бердәнбер диярлек бәйсез христиан дәүләте булып кала һәм барлык православие христианнарының яклаучысына әйләнә («диярлек» дибез, чөнки әле төрекләр басымына бирешмәгән Грузия һәм Дунай буе кенәзлекләре Молдова һәм Валахия бәйсезлекләрен югалтмыйлар). Шулай итеп, Русь Византиянең варисы булып кала. 1589 елда Рус православие чиркәве тарихында зур вакыйга була: шул елдан башлап Рус чиркәвендә *патриархлык* кертелә һәм Рус чиркәве башлыгы, Константинопольдәгечә, патриарх исемен йөртә башлый.

4. Нестяжательләр һәм иосифляннар

Чиркәү башында торучыларның югары катлаулар белән тыгыз бәйләнештә булуы, чиркәүнең җир биләмәләре арта бару, руханиларның әхлакый яктан түбән төшүе ересьләр килеп чыгуга сәбәп була. *Стригольник ересьләре* (Псков һәм Новгород, XIV гасыр ахыры — XV гасыр башы) һәм яһүдилеккә кереп китүчеләр (Новгород һәм Мәскәү, XV гасырның икенче яртысы — XVI гасыр башы) урта гасырлардагы иң зур рус ересьләре булалар. Һәм 1503 елда Рус православие чиркәвенең Поместный соборында, Көнбатыш цивилизациясе үрнәгендә еретикларны, ягъни ересь тарафдарларын, үлем җәзасына тартырга ярыймы, юкмы, дигән сорауга җавап эзлиләр.

Монда ике юнәлеш күзгә ташлана. Беренчесе — Сергий Радонежский мөритләреннән булган аскет-подвижник Нил Сорский (1433—1507) җитәкләгән юнәлеш. Алар еретикларга миһербанлы булу ягында. Икенче юнәлеш башында Волоколамск монастыреның кырыс холыклы рухание Иосиф Волоцкий (1439—1515) тора. Бу юнәлеш тарафдарлары еретикларга карата иң каты чаралар күрүне яклыйлар. Ләкин бәхәсләр бу турыда гына бармый. Нилга иярүчеләре — «*нестяжательләр*» дип аталганнары — чиркәүнең күп җир биләвенә кискен каршы чыгалар. Алар фикеренә каршы килүчеләр — «*иосифляннар*» — чиркәү-монастырьларның җир биләмәләре булырга тиешлеген яклап чыгалар. Шушы ике агым XVI гасырның беренче яртысында өзлексез бәхәс алып бара, һәм җиңү иосифляннар ягында була. Нестяжательләр җиңеләләр, ә бу үз чиратында чиркәүдә кризис күренешләре китереп чыгара: ритуализм (төрле йолаларны үтәүгә кирәгеннән артык әһәмият бирелә) көчәя, руханилар дәүләт хакимнәренә буйсынырга мәҗбүр булалар. Ләкин бу әле бөтен чиркәү эше таркала дигән сүз түгел. XVI һәм XVII гасырларда Явыз Иван террорына кискен каршы чыккан һәм патша әмере белән опричниклар тарафыннан үтерелгән Мәскәү митрополиты Филипп Колычев һәм поляк-швед интервенциясе елларында халыкны патриот булырга, батырлыкка чакырган патриарх Гермоген кебек каһарманнар пәйда була.

5. Рус православие чиркәвендә реформалар. Иске йолачылык

XVII гасырда Рус чиркәве үз тарихындагы иң авыр кризисларның берсен кичерә. Гасыр урталарына таба укымышлы кешеләрнең күбесе чиркәү реформаларының зарурлыгын тоялар. Әмма кайберәүләр чын рус традицияләрен саклап калырга омтылсалар, икенчеләре чиркәү тормышын грек кануннары буенча үзгәртеп коруны кирәк дип табалар. 1650 елларның башында патриарх Никон реформа уздырырга тырышып карый: ул Рус чиркәве йолаларын грекныкына яраклаштыруга кайтып кала. Бу искелек өчен көрәшүчеләрнең кискен каршылыгын китереп чыгара, алар Никонның реформаларын православиедән тайпылу дип карыйлар. Патша Алексей Михайлович (Тишайший) ярдәме белән реформалар көчләп үткәрелә, бу исә чиркәүдә расколга, иске йола тарафдарларының — староверларның — чиркәүдән аерылуына китерә. Иске дин өчен көрәшүчеләр арасында иң күренеклесе, рус әдәбияты ядкяре «Житие» әсәренең авторы протопоп Аввакум Петров була. «Житие»да ул үзенең тормышын һәм көрәш юлын сурәтли. Иске йолачылык көчле эзәрлекләүләргә дучар була. 1682 елда Аввакумны үзенең тарафдарлары белән бергә бура эчендә яндырып үтерәләр. Староверларга каршы репрессияләр XVIII—XIX гасырларда да дәвам итә. Әмма, шуңа да карамастан, иске йолачылык яшәп кала һәм аның вәкилләре рус мәдәниятенә үзләреннән шактый зур өлеш кертә.

XVIII гасыр башларында ук иске йолачылык *толклар*, яисә *согласиеләр* дип аталган берничә агымга таркала. Бүгенге көндә иске йолачылар ике зур юнәлешкә бүленәләр: *поплылар* (руханиларны танучылар) һәм *попсызлар* (руханиларны танымаучылар). Поплылар ягыннан ике чиркәү чыгыш ясый. Беренчесе — Рус православие иске йола чиркәве (старообрядческая церковь). Бу чиркәү башында Мәскәү һәм бөтен Русь чиркәве митрополиты тора. Икенчесе — борынгы православие христианнар чиркәве. Бу чиркәү тарафдарларын Новозыбково, Мәскәү һәм бөтен Русь архиепискобы җитәкли (архиепископның резиденциясе Брянск өлкәсе Новозыбково шәһәрендә урнашкан). Помор согласиесе агымы исә попсызларның иң зур юнәлешен тәшкил итә.

6. Синод чоры

Петр I патшалык иткәндә реформалар нәтиҗәсендә чиркәү тулысынча дәүләткә буйсына. Чиркәү тарихында 1917 елга кадәр дәвам иткән синод чоры дип аталган дәвер башлана. Патриархлык юкка чыгарыла, ә чиркәү башына күмәк орган — *Изге Синод* куела. Бу Изге Синодка рәис итеп дөньяви белемле чиновник (*обер-прокурор*) билгеләнә. Күп кенә дин әһелләре асылда дәүләт хезмәтендәге чиновникларга әвереләләр. Чиркәү административ-полиция системасының бер өлешенә әверелә. Кайбер аерым үзсүзле руханиларның каршылык күрсәтүе рәхимсез бастырыла. Болар җәмгыятьнең француз мәгърифәтчелеге идеяләре белән мавыккан белемле өлешендә дә һәм иске йолачылык һәм төрле секталарның йогынтысы үсә барган гади халык арасында да чиркәүнең абруе төшүгә китерә.

7. XIX—XX гасырларда Рус чиркәве һәм рус мәдәнияте

XIX гасырның буеннан-буена чиркәү белән җәмгыять арасында да, һәм рәсми православие белән чын православие арасында да бәйләнеш булмый. Соңгысын Оптина Пустынь монахлары һәм Русь иленең иң бөек каһарманнарының берсе Серафим Саровский чагылдыра.

Шуның белән бергә, бөек рус язучылары Н. В. Гоголь, Ф. М. Достоевский һәм синодаль чиркәүне каты тәнкыйть утына тоткан Л. Н. Толстой иҗатлары да христиан идеяләре белән сугарылган. XIX—XX гасырларда рус һәм дөнья мәдәниятенең иң югары казанышларыннан берсе — рус дини философиясе үсә. Рус христиан фикер ияләре В. С. Соловьев (1853—1900), С. Н. Трубецкой (1862—1905), аның энесе Е. Н. Трубецкой (1863—1920), С. Н. Булгаков (1871—1944), П. А. Флоренский (1882—1937), Н. А. Бердяев (1874—1948), И. А. Ильин (1883—1954), Л. П. Карсавин

(1882—1952) рус дини философиясенең иң күренекле вәкилләреннән саналалар.

XX гасыр башында христиан дине белән кызыксыну яңадан көчәя. Әмма революция дин каршына киртә булып баса. Шулай да Февраль революциясеннән соң Поместный соборын чакыру һәм патриархлыкны торгызу мөмкинлеге туа. Ике йөз ел вакыт аралыгыннан соң Мәскәү һәм бөтен Русь патриархы итеп Тихон (Белавин) сайлана.

Совет чорының буеннан-буена диярлек чиркәү я ачыктан-ачык эзәрлекләүләргә, я теге яисә бу чикләүләргә дучар ителә. Православиегә каршы рәхимсез репрессияләр гражданнар сугышы елларында ук башлана, нэп чорында дәвам иттерелә һәм 20 нче еллар ахыры — 30 нчы еллар башында тагы да көчәя. Чиркәүләр ябыла һәм җимерелә, руханиларны, хәтта гади дингә ышанучыларны да сөргеннәргә, лагерьларга җибәрәләр, үтерәләр.

Бөек Ватан сугышы башланганда, Рус православие чиркәве асылда юкка чыгарылган була. Әмма 1943 елда Сталин чиркәүне торгызырга карар кыла һәм патриарх сайларга рөхсәт итә. Патриарх булып митрополит Сергий (Страгородский) сайлана. Әмма Рус чиркәве, шушындый яшәү мөмкинлеге тудырган өчен, дәүләткә тулысынча буйсынырга һәм Сталинга дан җырларга тиеш була. Соңгы тапкыр чиркәүләрне күпләп 60 нчы еллар башында ябалар.

Ләкин репрессияләр һәм эзәрлекләүләр дин тотучыларның ихтыярын сындыра алмый. 80 нче еллар ахырында илдә динне торгызу процессы башланды. Чиркәү белән дәүләт арасындагы мөнәсәбәтләр яхшырды. Чиркәүгә мөстәкыйль яшәү мөмкинлеге бирелде. Соңгы елларда дингә ышанучыларның саны арта, храмнар ачыла, җәмгыять тормышында чиркәү көннән-көн активрак катнаша. Шуның белән бергә тыю, чикләүләр салынган еллар да эзсез генә үтмәгән. Хәтта кризис хәлләре дә күзәтелә, Мәскәү патриархиясе белән (1990 елдан Мәскәү һәм бөтен Русь патриархы булып

Алексий II тора) чит илләрдәге Рус чиркәве арасында раскол бара. Чит илләрдәге Рус чиркәве 20 нче елларда ук эмиграциядә барлыкка килгән һәм Мәскәү патриархиясе большевикларга хезмәт итә дип санаган, ә хәзер Россиядә тамыр җәяргә омтыла. Чиркәүнең дөньяга, башка христиан диннәренә мөнәсәбәте хакында кызу бәхәсләр бара. Рус православие чиркәве хәзерге Россия җәмгыятендә үз урынын эзли.

§ 5. Католицизм

1. Православие һәм католик чиркәүләр арасындагы аермалар

Католицизм белән православие арасында уртаклыклар бик күп: Изге Язмага һәм Изге Риваятькә таяну; Мария һәм изгеләр культы; изге әйберләргә, сурәтләргә, шулай ук җәсәдләргә табыну; христиан бәйрәмнәре һәм монахлык. Ә хәзер төп аермаларга тукталыйк. Рим католик чиркәве грек чиркәү атакайларын ихтирам итсә дә, аның тәгълиматы күпчелектә латин атакайларының әсәрләренә, мәсәлән, Изге Августинның (354—430; дөнья тарихын христиан тәгълиматы күзлегеннән аңлаткан «О граде Божием» һәм ихлас «Исповеди» хезмәтләренең авторы) әсәрләренә нигезләнә. Католикларның Изге Риваятенең иң мөһим өлешен Рим папаларының карарлары тәшкил итә. Рим папасы католик чиркәүнең иң югары рухани дәрәҗәсе санала. Католиклар папаны Бөтендөнья чиркәвенең башлыгы һәм Христосның җирдәге илчесе дип исәплиләр. Ул Рим католик чиркәвенең иерархия структурасы башында тора. Католик чиркәү үз соборларын да Бөтендөнья соборлары дип атый. Ә Православие чиркәве нибары беренче җиде соборны гына ихтирам итә (алар чиркәүләр бүленгәнче чакырылган) һәм яңадан Бөтендөнья соборын барлык чиркәүләр берләшкәннән соң гына чакырырга мөмкин дип уйлый. Епископаттан тыш Рим католик чиркәвендә папа тарафыннан билгеләнә торган кардиналлар коллегиясе дә бар. Папаны нәкъ менә шул коллегия *(конклав)* сайлап куя.

Барлык католик руханилар да *целибат* (никахсызлык) саклыйлар, аларга гаилә корырга ярамый. Бу аларны гади халыктан аерып тора. Бу бүленешне (II Ватикан соборына кадәр; 1962—1965) руханиларның икмәк һәм шәраб белән причащение үтүе дә көчәйтә, ә гади халыкка икмәктән файдалану гына рөхсәт ителә (православие динендә руханилар да, гади халык та тигез хокуклы — икмәк һәм шәраб белән причащение үтәләр). Католикларда причащение өчен төче икмәк *(облатка)* кенә кулланыла, ә православие динендәгеләргә әче камырдан пешерелгән *(просфора)* икмәк рөхсәт ителә. Католик чиркәүләрдә гыйбадәт, кагыйдә буларак, орган музыкасы астында бара. Озак вакытлар бары тик латин телендә генә гыйбадәт кылу рөхсәт ителә, XX гасырның 60 нчы елларыннан гына милли телләрдә дә гыйбадәт кылырга ярый башлый. Төп бәйрәмнәре православие динендәге кебек үк, ләкин католик чиркәү ел исәбен григориан календаре (яңа стиль) буенча алып бара.

Католик монахлар аерым оешмаларга — үз уставы һәм гореф-гадәтләре булган *орденнарга* (бенедикт, доминикан, францискан, иезуитлар җәмгыяте һ. б.) бүленәләр.

2. Көнбатыш Европа тарихында һәм мәдәниятендә католик чиркәүнең роле

Рим католик чиркәвенең үзенчәлекләре, күбесенчә, аның Көнбатыш Европа тарихыннан һәм Европа цивилизациясе кыйммәтләреннән аерылгысыз тарихка ия булуы белән аңлатыла. V гасыр азагында Көнбатыш Рим империясе җимерелгәннән соң, Көнбатыш Европада чиркәү бердәнбер берләштерүче көчкә әверелә. Ул чакта Көнбатыш Европа эреле-ваклы дәүләтләр җитәкчеләренең үзара көрәш мәйданына әйләнгән була. Папалык үзенең икътисади һәм сәяси куәтен арттыра.

XI—XIII гасырларда католик чиркәү Көнчыгышка *тәре походларының* оештыручысы һәм әйдәүчесе була. Бу походларда Изге җирне (Фәластыйнны) мөселманнардан азат итү максаты куела. Урта гасырлар католиклыгы үтә килешмәүчәнлеге белән тарихка керә һәм һәртөрле «ересь»не эзәрлекли. Еретиклар белән көрәшү өчен махсус орган — *инквизиция* кертелә. Ул үз юлын коточкыч, канлы җинаятьләр белән (аеруча Испаниядә) үтә. XV—XVI гасырларда Яңа Дөнья ачылганнан соң, католик чиркәү Европаны колониаль яулап алуларга рухландыра.

Шуның белән бергә, Көнбатышның урта гасырларын үҗәтләнеп хакыйкать эзләү, каһарманлыкка омтылу, кешеләргә һәм Аллага риясыз хезмәт итү омтылышы бизи. Бу эзләнүләр дини тәгълиматлар өлкәсендә дә (тирән философик проблемалар, мантыйк эзләү), XIII гасырда барлыкка килгән хәерчелектә яшәүче *доминикан* һәм *францискан* орденнары эшчәнлегендә дә күренә.

Доминиканнар орденына Европаның иң зур философы һәм католик дине тәгълиматы өлкәсендә актив эшләгән галим Фома Аквинский (1225—1274) да керә. Ул динне акыл белән, Христосны Аристотель белән килештерергә омтыла. Ә францисканнар орденына бөек изге зат Франциск Ассизский (1182—1226) нигез сала. Францискан схоластикасының (дини философиянең) төп вәкиле Иоанн Дунс Скот (1266—1308) була. Ул, Фома Аквинский тәгълиматына каршы килеп, Аллага ышану көченең интеллекттан өстенлеген раслый. «Илаһи комедия»нең авторы итальян шагыйре Данте (1265—1321) да бөек католиклардан була.

Гомумевропа христиан мирасын формалаштыруда аеруча зур һәм төп рольне латин теле уйный. Ул Рим католик чиркәвенең рәсми теле санала. Бу тел язучылар һәм философларның, гыйлем ияләре һәм университетта укучы яшьләрнең теле була. Шулай булгач, Рим католик чиркәвенең Көнбатыш христианлыктагы латин традицияләрен дәвам итүе турында сүз алып барырга мөмкин.

Яңарыш чорын папалыкның абруе төшү, Рим католик чиркәвенең җимерелә баруы һәм чиркәүне үзгәртеп коруга юнәлдерелгән төрле еретик агымнарның киң таралу чоры диярга була. XVI гасырда килеп чыккан Реформация күренеше Көнбатыш чиркәвен икегә аера (бу турыда алдагы параграфта сөйләнер). XVI—XVII гасырлар Римның Реформациягә каршы көрәше белән үтә. Моның өчен *Иисус (иезуитлар) җәмгыяте* дип аталган яңа орден төзелә. Бу җәмгыять папалык мәнфәгатьләрен кайгыртып көрәш алып баруы белән генә түгел, үз әгъзаларының гаять зур интеллектуаль һәм оештыру сәләте, дипломатия һәм католик мәгърифәте юнәлешендә шактый уңышлы эшчәнлеге белән дә дан казана.

XVIII—XIX гасырларда барган иҗтимагый-сәяси көрәштә католик чиркәү консерватив көчләр ягында тора. 1870 елдагы I Ватикан соборында Рим папасының дин һәм әхлак мәсьәләләренә кагылышлы рәсми чыгышлары *дөрес һәм бәхәссез* булуы хакында декрет кабул ителә, шулай ук барлык яңа прогрессив социаль сәяси агымнарны да гаепләп чыгалар. Католиклык Яңа заман идеяләре белән бик авырдан гына килешеп бара.

3. Хәзерге заманда католик чиркәү

Папа Лев XIII һәм XX гасыр католик фикер ияләреннән Ж. Маритен, Э. Жильсон, Г. Марсель, Т. де Шарден кебек зыялыларның тырышлыгы белән, XIX гасыр ахырында ситуация үзгәрә. Аеруча кискен үзгәрешләр папа Иоанн XXIII (1958—1963) идарә иткән чорда һәм II Ватикан соборыннан (1962—1965) соң була.

Хәзерге Рим папасы Иоанн Павел II (милләте буенча поляк) Ватиканның дөньяда йогынтысын үстерү һәм тоткан ролен көчәйтү өчен бик күп көч куя. Бүгенге көндә католиклык, традицияләргә тугрылыклы булуы белән бергә, заман сулышын да тоеп яшәүче христиан дине юнәлеше булып тора.

Күпчелек дингә ышанучы французлар, ирландиялеләр, итальяннар, испаннар, португалиялеләр, австралиялеләр, поляклар, хорватлар, словаклар, словеннар, чехлар, литвалылар, Латин Америкасы һәм Филиппин халкы католик традицияләргә тугры калалар. Католиклык өлешчә немецлар, голландиялеләр, швейцариялеләр, венгрлар, чехлар, латышлар, украиннар, белоруслар, әрмәннәр һәм АКШ, Канада халыклары арасында киң таралган. Азия һәм Африка илләрендә католик чиркәүнең позицияләре шактый көчле, аеруча Африкада XX гасырның икенче яртысында католик диненә күчүчеләрнең саны кызу темплар белән үсә бара.

§ 6. Протестантлык

1. Мартин Лютер һәм аның идеяләре

Реформацияне оештыручы немец католигы монах Мартин Лютер (1483—1546) була. Бик тә диндар, гаҗәеп талантлы бу кеше чиркәүнең яман эшләренә һәм руханилар арасындагы әхлакый түбәнлеккә түзеп тора алмый. 1517 елда ул католик чиркәү вәкилләренең *индульгенцияләр* — гөнаһларны ярлыкау турындагы махсус грамоталар — сатып йөрүләренә каршы кискен чыгышлар ясый. Аның бу кыю адымнары турындагы хәбәрләр тиздән бөтен Германиягә, аннан Европага тарала. Лютерны чиркәү судына тартмакчы булалар. Бу хәлләрдән соң Лютер һәм аның иярченнәре Рим католик чиркәве белән араларын өзәләр.

Лютер идеяләренең асылы нәрсәдә соң? Лютер папа хакимиятенең бөтен чиркәү өстеннән идарә итү хокукын кире кага. Һәм фәкать Изге Язманы гына христиан дине тәгълиматы чыганагы дип таный. Бу, үз чиратында, Изге Риваятьнең абруен кире кагуга, иконаларга һәм башка изге сурәтләргә табынудан баш тартуга китерә. Протестант догматларын төзүдә нигез булып күбесенчә апостол Павел Язмалары хезмәт итә. Яңа Васыятьтәге коткарылу концепциясендә Лютер дингә *ышану аркылы* гөнаһлардан арыну турындагы доктринаны күрә. Бу доктринаның асылы, Лютер фикеренчә, түбәндәгедән гыйбарәт: кешенең, мөстәкыйль рәвештә, дин кануннарын *үтәп кенә* гөнаһлардан арынуга омтылуы — мәгънәсезлек; алай гына да түгел, бу — гөнаһ, чөнки кеше Алла ярдәме белән генә ирешеп була алган максатка үз көче белән ирешергә тели, шул рәвешле үзен Алла югарылыгына куймакчы була. Дини кануннар, ди Лютер, кешеләрне яхшы адымнар ясауга этәрергә генә сәләтле, ләкин аларны тормышка ашыру кешеләрнең хәленнән килми. Кеше шуны аңлаганнан соң гына рәхим-шәфкатьле Алла ярдәмгә килә. Канунны *үтәп булмый икән*, димәк, дип нәтиҗә ясый Лютер, кеше фәкать *дингә ышанып кына* гөнаһлардан арына ала.

Чиркәүгә караш тамырдан үзгәрә. Ул инде коткаручы, гөнаһлардан арындыручы мистик организм түгел (католиклыкта да, православиедә дә чиркәү үзүзенә нәкъ менә шундый аңлатма бирә), нибары дин тотучыларның берлеге генә икән. Руханилар да тылсымлы йолаларны (таинства) үтәү һәм гөнаһлардан арындыру хокукы бирелгән кешеләр булудан туктыйлар. Аларның төп вазифасы вәгазь укуга һәм гыйбадәт кылуга кайтып кала. Һәрбер дингә ышанучы кеше, руханиларны читләтеп узып та, Аллага турыдан-туры мөрәҗәгать итү хокукын ала.

2. Ж. Кальвинның әхлакый-дини принциплары

Реформатор Жан Кальвинның (1509—1564) карашлары тагын да радикальрәк була. Ул руханилар дәрәҗәтын бетерә һәм һәрбер дини общинаның тулы мөстәкыйльлеген раслый. Кальвин чиркәүгә демократик идарә кертә: дингә ышанучыларның бәйсез общиналары (*конгрегацияләр*) белән *консисторияләр* (пастор, диакон һәм дин тотучылар тарафыннан гади халык арасыннан сайлап куелган аксакаллар — пресвитерлар) идарә итә. Провинцияләрдәге консисторияләрдән җибәрелгән делегатлар *провинциаль синодны* тәшкил итәләр. Ул ел саен чакырыла.

Кальвин язмышның *абсолют алдан билгеләнү тәгълиматын* эшли. Аның фикеренчә, барлык кешеләр дә сайлап алынган һәм хөкем ителгәннәргә бүленәләр. Үзенең дини ышанулары белән дә, чиркәү тарафыннан билгеләнгән «изге эшләр» белән дә кеше берничек тә үз язмышын үзгәртә алмый. Кальвин дөньялыкның яңа әхлакый принципларын эшли: ул дингә ышанган кешене руханилар тарафыннан билгеләнгән махсус «изге эшләр»не, дини йолаларны башкарудан азат итә. Шуның урынына ул аларның көндәлек эшчәнлекләрен изгеләштерә. Хезмәт Аллага хезмәт итүнең бер формасы, кешенең рухи омтылышы дип игълан ителә, ә аның хезмәттәге уңышлары Алла тарафыннан да сайланганлыкны раслый. Капиталистик мөнәсәбәтләр үскәндә, капитал уңышларның объектив күрсәткече булып тора, шуңа күрә дә эшкуарлык, акча туплау изгеләштерелә, ә эшсезлек һәм вакытны бушка уздыру гаепләнә. Тупланган капитал Алладан бүләк дип кабул ителә, ләкин аны әйләнешкә кертү зарурлыгы ассызыклап әйтелә; шәхси кирәк-яракка тоту гөнаһ санала. Тәкъдим ителгән әхлакый-дини принциплар, кырыс һәм гади булулары, аскетлыкны яклаулары белән аерылып торсалар да, капиталистик мөнәсәбәтләр үсешенә стимул булып торалар.

Кальвинистлар чиркәве кешеләрнең дини һәм әхлакый тәртибен күзәтергә, ә дөньяви хакимият чиркәү тарафыннан куелган һәм канун көчен алган күрсәтмәләрне үтәргә тиеш була. Бу догмачылыкка һәм чиркәүнең идея һәм сәяси дошманнары белән мөнәсәбәтләрнең бик нык кискенләшүенә китерә.

Реформация идеяләре бөтен Европага тарала. Лютер, Кальвин һәм башка реформаторларның тәгълиматларына таянган бәйсез чиркәүләр барлыкка килә. Лютеранлык һәм кальвинизм белән беррәттән англиканлык та протестантлыкның өченче шактый әһәмиятле юнәлеше булып тора. Бу юнәлеш инглиз короле Генрих VIII Ватикан белән арасын өзгәннән соң барлыкка килә.

Оештыру структурасы һәм дини тәгълиматы белән англиканнар чиркәве башка протестантлык чиркәүләре белән чагыштырганда католицизмга якынрак тора.

3. Протестантлыкның мәдәният үсешендәге роле

Реформация идеологлары һәрбер христианның Библияне дикъкать белән өйрәнүен таләп итә. Бу, беренчедән, Библиянең төп Европа телләренә тәрҗемә ителүенә китерә (немец теленә классик тәрҗемәне Лютер үзе эшли; католик чиркәү Библиянең латин телендәге текстын гына таный); икенчедән, аң-белем таратуга һәм милли мәдәниятләрнең үсешенә ярдәм итә. Һәр дин тотучының Библияне мөстәкыйль рәвештә өйрәнүе аның чиркәү догмалары белән кысылмаган төрле-төрле аңлатмалары тууга китерә, бу хәл Библияне аңлатуда субъективизм куркынычы тудырса да, мөстәкыйль фикер йөртергә дә өйрәтә.

Протестантлык Нидерланд һәм Анлия революцияләренең байрагына әверелә, аның кысаларындагы дини ирек сәяси ирек идеяләре тууга булышлык итә, Европада һәм Төньяк Америкада хокукый дәүләтләрне торгызуда гаять зур роль уйный. Географик яктан таралышын исәпкә алып, протестантлыкны Көнбатыш христианлыкның төньяк традициясе дип атап булыр иде.

4. Протестантлык культының үзенчәлекләре

Протестантлык монахлык дәрәҗатын, Мадонна (Алла Анасы), изгеләр, фәрештәләр культын, иконага табынуны кире кагып, кешенең хезмәт эшчәнлеген изгеләштерә. Яңа чиркәүләрнең төзелеше һәм алар белән идарә итү демократлаша, гыйбадәт һәм культ артык гадиләштерелә һәм үз дәрәҗәсен югалта. Җиде тылсымлы йоладан протестантлар бары тик икесен генә — чукындыру белән причащениене генә таныйлар.

Католиклыктан аермалы буларак, протестантлык бер генә үзәктән (Ватиканнан) идарә ителә торган бердәм иерархик төзелешкә ия түгел, һәм деноминацияләр буенча (ягъни теге яисә бу чиркәү тарафыннан рәсми рәвештә кабул ителгән дини документларда бәян ителгән принципларга тугрылыклылык) берләштерелгән күп санлы автономияле чиркәүләре булу белән характерлана. Лютеран, кальвинист һәм англикан чиркәүләреннән тыш, протестантлыктагы инҗилче, баптист, методист, меннонит, адвентист, иллечеләр, квакерлар чиркәүләре дә киң танылган чиркәүләрдән саналалар. Бөтендөнья күләмендә яхшы оештырылган христиан җәмгыятьләре системасы аша протестантлар гаять зур агарту һәм миссионерлык эше алып баралар.

Бүгенге көндә инглизләрнең, шотландиялеләр, немецлар, датчаннар, шведлар, норвегиялеләр, исландиялеләр, финнарның һәм төньяк америкалыларның күпчелеге протестантлыкның төрле юнәлешләренә карыйлар. Протестантлык Австралиядә, Нидерландта, Швейцариядә таралган. Африка, Азия, Латин Америкасы илләрендә дә протестант чиркәүләре эшли. Лютеранлык эстоннар һәм латышларның күпчелеге арасында, кальвинизм исә Көнбатыш Украинада киң таралган. Россия һәм Украина халкының бер өлеше протестантлыкның баптизм юнәлешенә карыйлар. Баптизмда (грекча *баптиздо* — чукындырам) христиан динен аңлы рәвештә кабул итәргә сәләтле өлкән кешеләрне генә чукындыру кулланыла. Бу халыклар шулай ук иллечеләр, адвентизм һәм кайбер башка юнәлешләрдә дә торалар.

Йомгак.

Кризисмы, әллә яңарышмы?

Христианлык яңадан — инде ничәнче мәртәбә — кризис кичерә. Бу кризис хәзерге заманның җитди каршылыклары белән бәйләнгән. Шуның белән бергә, христианлык, тулаем алганда, атеистик тоталитар режим эзәрлекләүләрен намус белән күтәрсә дә һәм XX гасырның тоталитар идеологияләренә — нацизмга һәм коммунизмга — каршы тора алса да (хәер, чиркәүләр кешелексез режимнарга һәм идеологияләргә яраклашырга да тырышып карамадылар, дип әйтеп булмый), ул бүгенге дөньядагы төрлелеккә начар яраклашкан булып чыкты. Бер яктан, без христианлыкның бөтен дөнья буйлап таралуын күрәбез, ә икенче яктан, христианлыкның тарихи терәге булган Көнбатыш илләрендә халыкның шактый зур өлеше традицион чиркәүләрдән читкә тайпылды. Европада һәм Америкада христианлыкка Шәрык диннәре һәм яңа дини хәрәкәтләр белән ярышырга туры килә. Бер генә җирдә дә диярлек христианлык бүген дәүләткә таяна алмый. Тулаем алганда, дөнья күпмедер дәрәҗәдә динсезгә әйләнеп бара.

Христиан чиркәүләре, хәзерге заманга яраклашу өчен, күп көч куялар. Шул ук вакытта, үз принципларын саклаган хәлдә, үзләрендәге фикер каршылыкларын да җиңәргә омтылалар. Булдыра алырлармы? Бу сорауга җавапны XXI гасыр вакыйгалары бирер.

«Христианлык» бүлегенә карата сораулар

Христианлыкның асылын ничек аңлавыгызны тикшерегез. Бүлекне тулаем укып чыгып, түбәндәге сорауларга җаваплар табыгыз:

1. «Изге хәбәр» төшенчәсенең мәгънәсе нәрсәдә? Ни өчен Инҗилләр изге хәбәр җиткерүчеләр дип аталалар?

2. Явызлык белән яхшылык арасындагы мөнәсәбәт христиан динендә ничек аңлатыла?

3. Ни сәбәпле апостол Павел иудаизм, ягъни яһүд дине белән араны өзә? Павел тарафыннан нигезләнгән христиан ирегенең мәгънәсен ачып бирегез.

4. Ни өчен христиан дине Рим империясенең нигезләренә куркыныч тудыра? Җавабыгызны христианлык кыйммәтләрен Рим империясенең рәсми идеологиясе белән чагыштырып дәлилләгез.

5. IV гасырда христианлыкны хакимлек итүче дингә әверелдергән сәбәпләрне билгеләгез.

6. Христианлыкның төп догматларын санап чыгыгыз.

7. Христиан чиркәвендә ни өчен раскол була?

8. Христиан динен кабул итү Русь өчен нинди әһәмияткә ия? (Бу сорауга җавап биргәндә, Россия тарихы буенча дәреслекләрдәге материалларны да файдаланыгыз.)

9. Нестяжательләр белән иосифляннар арасындагы бәхәснең асылы нидән гыйбарәт була? Сезгә кемнәрнең позициясе якынрак? Үз фикерегезне дәлилләгез.

10. Ни өчен Рус православие чиркәвендә реформалар уздырыла? Аларның мәгънәсен аңлатыгыз. Чиркәүнең абруенда алар ничек чагыла, ни өчен?

11. Совет хакимияте елларында Православие чиркәвенең эзәрлекләнүен сез ничек аңлата аласыз?

12. Католик чиркәү Православие чиркәвеннән нәрсәсе белән аерыла?

13. Урта гасырларда Көнбатыш Европада католик чиркәү нинди роль уйный? Көнбатыш Европа дәүләтләре тормышында ул ни өчен шундый урын ала?

14. Бүгенге көндә Азия, Африка илләрендә католиклыкның тиз таралуын ничек аңлатып була?

15. XVI гасырда Европада Реформация идеяләренең ни өчен киң таралуын аңлатыгыз.

16. Протестантлыкка нинди үзенчәлекләр хас, аның демократизмы нәрсәләрдә чагылыш таба?

IV бүлек

Ислам

Кереш

Ислам төшенчәсе

Нәрсә ул ислам? Бу сорауга без, ислам — иң элек дин ул, дип җавап бирербез (соңрак без аның дингә генә кайтып калмавы, бу сүзнең мәгънәсе бик киң булуы хакында да белербез). Өстәвенә, ислам — *дөньякүләм таралган дин*, ягъни аны дөньяның төрле илләрендә яшәүче төрле халыклар тота. Бүгенге көндә 900 млн. чамасы кеше үзен мөселман дип исәпли. Ислам, иудаизм һәм христианлык кебек үк, күп санлы аллаларга түгел, ә рәхимле һәм шәфкатьле бердәнбер Аллага табына. Мөселманнар, хәтта рус телендә сөйләшүчеләре дә, әлеге Илаһи затны *Аллаһы* (гарәп телендә «Алла бу» дигәнне аңлата, шул ук вакытта Алланың исеме дә) дип атыйлар.

Бу — бердәнбер Алла — бөтен Галәмне, күкне, җирне бар итүче. Алай гына да түгел, ул — бөтен дөнья белән идарә итүче дә. Аннан башка дөнья бер генә мизгел дә яши алмас иде. Ул — Галәмнең бердәнбер һәм чын хуҗасы, бар кешенең язмышы һәм дөньядагы бөтен нәрсә бары тик аңа гына бәйле. Моннан тыш, ул — Кыямәт көнендә кешеләрдән бердәнбер хисап алучы да. Кайчан да булса яшәгән һәрбер кешенең алдагы язмышын бу көнне бары тик ул гына белгели: Алла үлгәннәрне яңадан терелтә һәм диндарларны оҗмахка, гөнаһ кылганнарны тәмугка озата.

Икенче төрле әйткәндә, ислам *Алланың берлеген* яисә бер генә Аллага ышануны таный. *«Ислам»* сүзе гарәп телендә *үзеңне Аллаһыга тапшыру* мәгънәсен аңлата (кайвакыт *буйсыну* дип дөрес тәрҗемә итмиләр). Безгә яңгырашлары буенча бер-берсенә охшамаган кебек тоелган «мөселман» һәм «ислам» сүзләре гарәп телендә бер үк фигыльдән ясалалар, һәм «мөселман» сүзе *үзен бердәнбер Аллаһыга тапшырган,* аның берлегенә ышанган дигәнне аңлата.

Исламны Ибраһим дине дип тә атыйлар, чөнки Ибраһим (христианнар аны Авраам дип йөртәләр) Алланың берлегенә ышанган, язмышын аңа тапшырган һәм шуның белән бары тик әлеге Аллага гына табынырга омтылганнарга үрнәк булган беренче кеше була. Яһүдиләр (иудейлар) һәм христианнар да Ибраһимга нәкъ менә шуның өчен хөрмәт белән карыйлар.

Иудаизм һәм христианлык кебек үк, ислам да ихлас дин, *Вәхи дин,* ягъни Изге китаплы дин санала. Бу китап аша Алла кешеләр белән сөйләшә, аларга үзе турында хәбәр бирә. Ислам динендә *Коръән* әнә шундый китап булып тора.

Шул рәвешле, ислам — дөнья халыклары дине, Аллаһының берлегенә ышанучы дин, Ибраһим дине, Изге китаплы дин.

§ 1. Мөхәммәд — ислам диненә һәм мөселман өммәтенә нигез салучы

Ислам диненә *Мөхәммәд* пәйгамбәр нигез сала. Барлык мөселманнар да аны аеруча ихтирам итәләр һәм, исемен әйткәндә, «Рәсүлүлла салләлаһу галәйһи вә сәлләм», ягъни «Аллаһы Тәгалә аңа хәер-догасын һәм сәламен юлласын» дип тә өстиләр.

1. VI гасырда Мәккәи Мөкәррәмә

Мөхәммәд Мәккә шәһәрендә дөньяга килә. Бу шәһәр Гарәбстан ярымутравының таулы Хиҗаз дип аталган көнбатыш өлешендә урнашкан. Мөхәммәд заманында Мәккә зур сәүдә һәм дин үзәге була. Африкадан һәм Йәмәннән Фәләстыйн белән Месопотамиягә баручы иң мөһим кәрван юллары шушы шәһәр аша уза. Шул рәвешле, кечкенә генә Мәккә шәһәре төньяк-көнчыгыштагы көчле Византия империясен һәм Сасанидлар Иранын көньяк-көнчыгышның гаять зур Химьярит һәм Аксум патшалыклары белән бәйли.

Мәккә янында ел саен Гарәбстандагы иң зур Указ ярминкәсенә җыела торган булалар. Аңа барлык гарәп кабиләләреннән сәүдәгәрләр килә. Гарәп кабиләләре өзлексез үзара сугышып яшәсәләр дә, ярминкә буласы айда вакытлыча тынычлык урнаша.

Бу ай сәүдә ае гына түгел, ә Гарәбстанның иң изге урыны Кәгъбәгә хаҗ кылу вакыты да булып торган. Бу дүртпочмаклы корылманың көнчыгыш почмагына метеорит булган кара таш кертеп урнаштырылган. Күктән җибәрелгән әлеге серле бүләккә бөтен гарәпләр табынган. Ул заманнарда аларның күпчелеге мәҗүсиләр була һәм күп санлы аллаларга табына. Ләкин шул ук вакытта һәр кабиләнең үзенең баш алласы — яклаучысы була.

Мәккәдә Кубалны — яшенле яңгырлар иясен — төп алла дип исәпләп йөртәләр, шуңа күрә дә аның кулы, сынгач, алтын кул белән алыштырылган, ахактан эшләнгән сыны, кара таш кебек үк, Кәгъбә эченә урнаштырылган була. Аның тирәсендә башка гарәп аллаларының сыннары (төрле формадагы гади ташлар) урнаша. Һәр кабилә үз потына — үз алласына баш алла итеп табына.

Кәгъбә бай һәм йогынты көченә ия булган Корәеш кабиләсенә карый. Кабиләләр ыругларга бүленәләр. Корәеш кабиләсе ыругларының берсендә — Һашимиләр кавемендә — киләчәктә пәйгамбәр булачак Мөхәммәд туа. Аның туган елы төгәл билгеле түгел — 570—573 еллар аралыгында. Мөселманнар аны 570 елда, Фил елында дөньяга килгән дип исәплиләр.

2. Мөхәммәднең тууы

Шундый бер легенда яши, янәсе, шул елда Аксум патшасы үз союзнигына — христианнар Византиясенә ярдәмгә куәтле гаскәр туплап бирә. Византия исә ул вакытта үзенең гомерлек дошманы зороастра[1] Ираны белән сугыша. Ә бу ярдәмгә җибәрелгән гаскәрнең Йәмәннән алып фарсы чикләренә кадәр үтәсе юлы, һичшиксез, Хиҗаз аша китә, димәк, Мәккәне дә урап уза алмый.

Аксум гаскәре тиз арада шәһәрне камап ала. Бәлки алар аны бик тиз кулга да төшерә алган булырлар иде. Чөнки аксумлылар сан ягыннан да күбрәк һәм яхшырак коралланган да булалар, шуның өстенә аларның сугышчан филләре (шуңа күрә дә Фил елы дип аталган) гарәпләрнең котын ала. Ләкин камалышның беренче төнендә үк аксумлылар арасында моңарчы күрелмәгән коточкыч авыру тарала (бүген галимнәр, мөгаен, чәчәк авыруы булгандыр дип фаразлыйлар). Сугышчыларның күбесе һәлак була, исән калганнары котлары очып качалар.

Иран шаһы тантана итә алган булыр иде. Ләкин шул ук төндә галәмәт бер хәл була. Аның сараендагы барлык изге савытлар ватылып бетә, ә иң югары алланы гәүдәләндерүче сүнмәс ут кинәт сүнә.

Нәкъ менә шул төндә Мәккәдәге гаиләләрнең берсендә угыл дөньяга килә. Аңа Мөхәммәд дип исем кушалар. Һәм ул киләчәктә яңа дингә — исламга — нигез салырга тиеш була. Әлеге дин җирлегендә барлыкка килгән кечкенә генә мөселман дәүләте гаҗәеп кыска тарихи вакыт аралыгында көчле империягә — Иранны һәм Аксум патшалыгын үзенә буйсындырган, Византия (Рум) биләмәләренең зур өлешен үзенә тартып алган хәлифәлеккә әверелә.

Мөхәммәднең әтисе улы туганчы ук, әнисе улы туып берничә ел үтүгә вафат булалар. Кечкенә малай бабасы һәм агасы йортында тәрбияләнә. Яшьтән үк ул кәрван сәүдәсе белән таныш була. Мөхәммәд бай тол хатын Хәдичәгә сәүдә хезмәтенә яллана һәм 25 яшендә аңа өйләнә. Хәдичә исән вакытта, гарәп йолалары рөхсәт итсә дә, ул башка хатын алмый.

---

[1] Зороастра — борынгы заманда һәм урта гасырлар башында Иранда, Әфганстанда, Азәрбайҗанда, Якын һәм Урта Көнчыгыш илләрендә таралган дин, утка табынудан гыйбарәт. *(Ред.)*

Сәүдә эше белән шөгыльләнеп кәрван юлларында йөргәндә, Мөхәммәд христианнарның һәм яһүдиләрнең сөйләгәннәрен кызыксынып тыңлый. Ул, ялгыз калып, дини уйларга бирелергә ярата, еш кына берүзе Мәккә янындагы тауларга китеп югала. Һәм көннәрдән бер көнне, Хира тавында ялгыз калып, мәгарәдә йоклап ятканда (Мөхәммәдкә 40 яшь тулган була), ниндидер бер ят тавыш аңа: «Укыгыл!» — дип боера. — «Мин укый белмим», — дип җавап кайтара ул. Ләкин әлеге тавыш тагын ике тапкыр «Укыгыл!» дип кабатлый. Ниндидер таныш булмаган зат аны буарга тотына. Тормышының куркыныч астына куелуын аңлаган хәлдә, Мөхәммәд: «Мин нәрсә укырга тиеш соң?» — дип сорый. Һәм шул вакыт Коръәннең беренче сүзләре яңгырый:

Укыгыл! Кешене оешкан каннан яраткан Аллаһы Тәгалә хакына.

Укыгыл! Ул — Аллаһ каләм белән язарга өйрәтте. Кешегә белмәгән нәрсәләрен өйрәтте.

Мөхәммәд шушы сүзләрне кабатлаута уянып китә. Ул мәгарәдән чыга һәм яңадан аваз ишетә: «Мөхәммәд! Син —Аллаһының илчесе, ә мин — Җәбраил!» Мөхәммәд башын күтәреп карый һәм офык чигендә кеше кыяфәтле фәрештә басып торуын күрә. Ул борылмакчы була, ләкин кайда гына караса да, аның каршында шул фәрештә пәйда була.

Мөхәммәднең пәйгамбәрлек эшчәнлеге менә шулай башлана. Дөрес, ул шунда ук үзенең Аллаһы илчесе булуын тулысынча аңлап бетерә алмый. Күпмедер вакыт шикләнеп яши, әмма берничә юллык кыска-кыска сүз-кәлимәләр һәм гыйбарәләр берөзлексез кабатланып торалар. Һәм тиздән Мөхәммәд үзенең пәйгамбәр һәм Аллаһы илчесе булуына тәмам ышана. Бу эштә аңа тугрылыклы дусты һәм хатыны Хәдичәнең дә ярдәме зур була.

3. Пәйгамбәрнең дин тарату эшчәнлеге

610 елларда Мөхәммәд үзенең кабиләдәшләрен ислам диненә өнди башлый. Аның беренче вәгазьләре бик гади була. Ул Алланың бердәнбер булуы, аннан бүтән аллаларның юклыгы, Алланың балалары булмавы һәм бары тик аңа гына табынырга кирәклеге турында сөйли. Ул күкне, йолдызларны һәм тауларны, хайваннарны һәм кешене бар итүче кодрәтле Алла булуы турында аңлата. Дөньяда бөтен нәрсә Алла кушуы буенча эшләнә, барысы да аның хөкемендә, ул бөтенесен дә күрә һәм бернәрсәне дә аннан яшереп калып булмый. Аллаһы Тәгалә рәхимле вә шәфкатьле, ул үзенә табынганнарны һәм изге гамәл кылучыларны юмарт бүләкли. Ләкин үзенә ышанмаган һәм яманлык кылган бәндәләргә карата кырыс та була белә. Аларны коточкыч газаплар көтә.

Мөхәммәд кеше гомеренең ахыры гына түгел, бөтен кешелек дөньясының да җирдә яшәүдән туктау көне киләчәк дип әйтә. Бу көннең кайчан җитәчәген бер Алла үзе генә белә, ләкин ул һичшиксез җитәчәк. Бу Кыямәт көне булачак, ул вакытта Алла Адәмнән башлап барлык кешеләрне яңадан терелтәчәк һәм барысын бергә җыячак, кылган эшләре өчен берәм-берәм хисап алачак. Турылыклы, гадел һәм изгеләрне оҗмах рәхәтләре, эсседә күләгәсе белән җанны рәхәтләндерә торган агачлар, сихәтле һава көтә. Бозык һәм явызларны тәмуг газаплары, ут-ялкын һәм суык көтә.

Гаять мөһим бер нәрсәне дөрес аңларга кирәк. Мөхәммәд берөзлексез түбәндәгеләрне тәкрарлап тора: халыкка аның тарафыннан җиткерелгән сүзләрнең берсе дә аның үз сүзләре түгел, ә Аллаһы Тәгаләнеке, ә ул, Мөхәммәд, әлеге сүзләрне тапшыручы гына.

Әлеге фикерне раслау өчен, Мөхәммәд башка халыкларга аңа кадәр Алла тарафыннан җибәрелгән пәйгамбәрләрне һәм илчеләрне атый. Адәм, Нух, Лут, Ибраһим, Муса, Дауд, Сөләйман, Гайсә һәм башкалар — барысы да Коръәндә пәйгамбәр һәм илче дип аталганнар. Алар үз халыкларына Алла сүзләрен җиткерүчеләр булалар. Үз пәйгамбәрләрен тыңлаган халыкларга Алла иминлек һәм муллык иңдергән. Ә үз пәйгамбәрләре артыннан бармаган халыкларны ул каты җәзага тарткан, аларга күп санлы бәла-казалар җибәргән яисә тулысынча юк иткән. Мөхәммәд кавеменең дә язмышы аның үз пәйгамбәренә нинди мөнәсәбәттә торуына бәйле була.

Әмма Мөхәммәднең кабиләдәшләре Мөхәммәдне Алланың илчесе итеп күрергә теләмиләр. Үзләренең күп санлы потларына табынуларын дәвам итәләр, Аллаһы Тәгаләнең ачуы төшүгә ышанмыйлар, теге дөньяда көтәчәк җәзалардан курыкмыйлар. Ул гына да түгел, алар аны шашкан Иблискә санап мыскыл итә һәм көлә башлыйлар. Мөхәммәд бу гаепләүләрне кире кагып: «Сезнең дустыгыз шашмаган... Бу Иблис сүзләре түгел... Изге илче сүзләре бу!» — ди.

Тиздән кайбер мәккәлеләр Мөхәммәднең вәгазенә колак сала башлыйлар, һәм ул әкренләп үзенең беренче тарафдарларын таба. Башта алар бик аз булалар. Ләкин инде шушы хәл үк аның дошманнарын сагаерга мәҗбүр итә, һәм алар, көлүдән туктап, беренче мөселманнарны куркытырга һәм эзәрлекләргә тотыналар. Мөхәммәднең үзенә куркыныч янамый. Чөнки аны Һашимиләр ыругы башлыгы, атасы белән бертуган Әбү Талиб үз канаты астына ала. Әмма Мөхәммәд тарафдарларының күбесенә христианнар Хәбәшстанында (хәзерге Эфиопиядә) сыену урыны эзләргә туры килә.

4. Ислам чоры башланганда

Әбү Талибның вафатыннан соң, Мөхәммәдкә Мәккәдә калу авырлаша. Туган шәһәрен бөтенләй ташлап киткәнче үк ул Хиҗазның башка шәһәр һәм авылларында дингә өндәп йөри башлый. Ләкин тынычлыклары бушка гына була. Таиф шәһәрендә, мәсәлән, ачулы халык төркеменең үч алуыннан ул көч-хәл белән котыла. Ләкин барыбер ислам дине һәм Коръән турында хәбәрдар булган кешеләрнең саны Мәккәдән читтә дә артканнан-арта бара. Мөхәммәд әкренләп Йәсриб шәһәрендә яшәүче кайбер кешеләр белән аралаша башлый. Дөрес, алар ислам динен шунда ук кабул итмиләр, ләкин аны таратучыга хөрмәт күрсәтәләр.

Йәсрибтә бер-берсе белән дошманлашкан һәм берничек тә килешә алмаучы ике кабилә яши. Бу очракта, гореф-гадәт буенча, тынычлык урнаштыручы казый роленә зур хөрмәт казанган кешене читтән чакырып була. Һәм әлеге рольгә Мөхәммәдне сайлыйлар. Йәсриб халкы аны пәйгамбәр, Аллаһы Тәгалә илчесе һәм шәһәр башлыгы итеп танырга ризалаша. Мөхәммәд үзенең сәхабәләре белән Мәккәне бөтенләйгә ташлап китә һәм Йәсрибтә яши башлый.

Мөхәммәднең Мәккәдән Йәсрибкә күченүе (*һиҗрәт*) 622 елның 20 сентябренә туры килә. Мөселманнар өчен бу күченү — иң әһәмиятле тарихи вакыйгаларның берсе. Ул ислам чорына башлангыч бирә, мөселманнарның ай календаре буенча һиҗри ел исәбе шуннан башлана. Тиздән шәһәр яңа исем белән Мәдинәи-ән-нәби (ягъни пәйгамбәр шәһәре) дип атала башлый, соңрак аны бары Мәдинә (шәһәр) генә дип йөртәләр. Мөхәммәд күчеп килгәннән соң бер ел үтүгә, Мәдинәдә *Пәйгамбәр мәчете* — мөселманнар өчен иң изге урыннарның берсе төзелә.

622 елда Мөхәммәд пәйгамбәр Мәккәдән үзенең 150 сәхабәсе белән чыгып китә. Ә инде 8 елдан соң ун мең кешедән торган мөселман гаскәре башында Мәдинәдән Мәккәгә юнәлә. Мәҗүси Мәккә сугышсыз бирелә. Мәккәлеләрнең күпчелеге шул ук елны ислам динен кабул итә. Мөхәммәд мәҗүсиләрнең изге урыны саналган Кәгъбәне потлардан арындыра һәм гыйбадәт кыла, Кәгъбәдә бары тик кара таш кына кала. Шул көннән башлап бу таш бердәнбер Алла кодрәтен чагылдыручы һәйкәлгә әверелә. Һәм Кәгъбә мөселманнар-

ның төп изге йортына әйләнә. Соңрак аның тирәсендә Изге мәчет торгызыла.

Мөхәммәд кабат Мәдинәгә кайта һәм шунда яшәвен дәвам итә, бары 632 елда гына Мәккәгә соңгы тапкыр хаҗ кылырга бара. Бу вакытта гарәп кабиләләренең инде күбесе ислам динен кабул иткән була. Мөхәммәд Гарәбстаннан читтә дә ислам хакимлеген киңәйтү планнары төзи, Сүриягә, Византия чикләренә хәрби экспедицияләр оештыру турында уйлый. Аның бу планнарын варислары тормышка ашыра. 632 елда Мөхәммәд үлә.

Нәкъ менә Мәдинә шәһәрендә иң беренче мөселманнар өммәте барлыкка килә башлый, ә Мөхәммәднең тормышы әкренләп тулаем үзгәреш кичерә. Туктаусыз эзәрлекләнгән дингә өндәүчедән ул мөселман *общинасының — өммәтенең* —абруйлы, дәрәҗәле җитәкчесенә әверелә бара. Ул дин башлыгы гына түгел, ә мөселман өммәте кануннарын билгеләүче, аларның үтәлешен күзәтүче сәяси, хәрби юлбашчы, баш казый да булып тора.

Хәзер инде үзенең вәгазьләрендә Мөхәммәд бердәнбер Аллаһыга табыну, Кыямәт көне һәм элеккеге пәйгамбәрләр турында гына түгел, ә ни рәвешле гыйбадәт кылу, мөселманның үз өммәтендә һәм гаиләсендә нинди кануннар буенча яшәргә тиешлеге, кайсы ризыкларны ашарга ярый, кайсыларын ярамый, христианнарга һәм яһүдиләргә нинди мөнәсәбәттә булу, хәрби табышны ничек бүлү турында да сөйли.

Мөхәммәд дини эшчәнлекне дәүләт эшчәнлегеннән аерып карамый. Мөселман өммәте кануннары һәм кагыйдәләренең аннан түгел, ә Алладан булуына ул үзе дә һәм барлык мөселманнар да нык ышана. Һәм өммәт үзе дә бер үк вакытта һәм дини, һәм сәяси оешма була. Ислам динендә христиан җәмгыятендәге кебек чиркәүгә һәм дәүләткә бүлгәләнү юк. Мөселман җәмгыяте бер үк вакытта дини бергәлек тә һәм дәүләт тә булып тора.

§ 2. Коръән — Аллаһы сүзе, мөселманнарның изге китабы

1. Коръән — Аллаһы иңдергән китап

Мөхәммәднең һәм барлык мөселманнарның ышануынча, Аллаһы Тәгалә үзенең вәхиен — дини ышануларны, үз-үзеңне тоту кагыйдәләрен һәм кануннарын — Коръәндә бәян итә. Коръән,— христианнарның Библиясе кебек үк, мөселманнарның дини тәгълиматында *беренче һәм иң әһәмиятле чыганак* булып торучы изге китап. Чынбарлыкта мөселманнарның Коръәнне аңлавы, христианнарның Библияне аңлавыннан шактый нык аерыла.

Библия (Иске һәм Яңа Васыять тә) — Алла тарафыннан сайланган һәм Изге Рух тарафыннан рухландырылган кешеләрнең төрле чорларда иҗат иткән китаплар тупланмасы ул. Христианнар ул китапларны язарга Алла илһам биреп торган дип ышаналар. Алар Алла сайлаган аерым кешеләр тарафыннан язылалар. Әмма бу сайланган кешеләр дә кеше булып калалар һәм аларның күзаллаулары, мөмкинлекләре шул чор һәм үз мәдәниятләре белән билгеләнә. Башкача әйтсәк, Библия Алла белән кешенең уртак хезмәт җимеше булып тора.

Мөселманнар өчен Коръән — Аллаһының Җәбраил фәрештә аша Мөхәммәдкә җиткергән сүзләре ул. Мөхәммәд исә Аллаһының барлык әйткәннәрен, үзеннән бернәрсә дә өстәмичә, башта үзенең мәҗүси кабиләдәшләренә, соңрак мөселман тарафдарларына, аның эшен дәвам итүчеләргә тапшыра. «Коръән» сүзе гарәп телендә *кычкырып яттан уку* мәгънәсен белдерә. Без инде Аллаһының Мөхәммәдкә иң беренче тапкыр мөрәҗәгать итүендә үк *укырга* кушуы турында беләбез. Ә Мөхәммәд, Аллаһы аңа үзе кычкырып укырга тотынмый торып, үзенең нәрсә укырга тиешлеген белми. Аллаһы сөйләгәннәрне хәтерендә калдырып, Мөхәммәд аларны кешеләргә җиткерә. Христианнар өчен Алла

Иисус Христоста гәүдәләнеш тапса, мөселманнарда ул изге китап — Коръән аша ачыла.

Хәзерге мөселман галимнәренең берсе үз диненең әлеге үзенчәлекле ягын истә тотып: «Мин үземнең христиан дусларыма еш кына, Алла сезнең өчен җисми гәүдәләнештә күзалланса, безнең өчен Аллаһы китапка әйләнде дип әйтә киләм», — ди. Әгәр дә мөселман кешесе, Мөхәммәд Коръәндә тегеләй яки болай дип әйткән, дигән сүзләр ишетсә, бу аның өчен мыскыллау булып яңгырый. Чөнки ул Коръәндә Мөхәммәд түгел, ә Аллаһы үзе әйтүенә ышана.

Аллаһы Мөхәммәдкә Коръәнне өлешләп-өлешләп, егерме өч ел дәвамында — 13 ел Мәккәдә һәм 10 ел Мәдинәдә ача. Коръәндә Аллаһы берлек һәм күплек санда белдерелгән беренче зат, ягъни *Мин* яисә *Без* исеменнән сөйли, Мөхәммәднең яки фәрештәләрнең сүзләре бик сирәк яңгырый. Күбесенчә Аллаһы үз пәйгамбәренә «Әйт» сүзе белән мөрәҗәгать итә, ә алга таба Мөхәммәднең Аллаһы Тәгалә исеменнән кешеләргә җиткерәсе сүзләре килә.

Аллаһы Мөхәммәдкә Коръәндә *Өммелкитаб (Китап Анасы)* дип аталган аерым бер Күк китабыннан укый. Ул Мөхәммәдкә кадәр яшәгән башка пәйгамбәрләрне дә шул Китап буенча өйрәтә торган булган. Коръәндә барлык кешеләр дә бер дингә (Аллаһы Тәгалә Адәмгә өйрәткән дингә) ышаналар, дигән фикер берничә мәртәбә кабатлана. Бу диннең асылы күкне, җирне бар итүче кодрәтле Алланың берлегенә, аның Хуҗа һәм Хаким булуына ышанудан гыйбарәт. Һәм, тарих дәвамында шул дин турында әледән-әле искә төшереп тору өчен, Аллаһы төрле халыкларга үзенең пәйгамбәрләрен җибәреп тора. Әмма кешеләр аларны тыңламыйлар, тыңласалар да, үҗәт булганга күрә, пәйгамбәрләрнең өйрәтмәләрен бик тиз оныталар яисә бозалар. Һәм шунда миһербанлы, шәфкатьле Алла яңа халыкка яңа пәйгамбәр җибәрә. Мөхәммәд тә чыгарма булмый. Ул ниндидер бер аерым пәйгамбәр түгел. Коръәндә бары тик аның кешелек тарихында *соңгы* *пәйгамбәр* булуы хакында гына әйтелә. Ягъни аннан соң яңа пәйгамбәрләр инде булмаячак. Мөхәммәд яңа дин кертүче түгел — ул Аллаһы тарафыннан хак динне кешеләрнең исләренә төшерү, аны яңадан торгызу өчен җибәрелгән.

Аллаһының Мөхәммәдкә *гарәп телендә* укуы турында Коръәндә ике тапкыр әйтелә. Теләсә кайсы мөселман кешесе, бигрәк тә гарәпләр өчен әлеге сүзләр гаять зур әһәмияткә ия. Аның өчен гарәп теле ул — Аллаһының үз теле, ә Аллаһының теле — мәңгелек, ул барлыкка китерелмәгән. Мөселманнарның зур күпчелеге һәрбер гарәп сүзе, хәтта Коръәннең бер генә хәрефе дә барлыкка китерелмәгән дип исәпли. Ул гына да түгел, күп кенә дини рисаләләрдә (трактатларда) кеше тарафыннан кабатланган Коръән сүзенең дә барлыкка китерелмәгәнлеге турында фикерне очратып була. Һәм теләсә нинди халәттә дә: телдән кабатлаганда яисә хәтердә саклаганда да, язганда яисә ишеткәндә дә, ул сүз барлыкка китерелми, дип санала. Коръәнне гарәп телендә уку яки тыңлау мөселманнар өчен Алланың сүзенә колак салуны аңлата. Мөселман кешесе өчен аның һәр сүзенең нинди әһәмиятле һәм бөек булуын хәзер инде күз алдына китереп була.

Нәкъ менә шуңа күрә дә, ислам тарихының буеннан-буена, безнең гасырга килеп җиткәнче, мөселманнарның күпчелегенә Коръәнне нинди дә булса башка бер телгә тәрҗемә итү уе динне мәсхәрәләү булып тоела. Дөрес, бүген мөселманнар Коръәнне башка телгә тәрҗемә кылуны рөхсәт итәләр һәм хәтта үзләре дә бу эш белән шөгыльләнәләр. Әмма бу тәрҗемәләрне алар, гарәп телен белмәүче кешеләргә Коръән тәгълиматы турында мөмкин кадәр күбрәк җиткерү өчен кирәкле тәфсир-аңлатмалар, дип кенә саныйлар. Теләсә кайсы мөселман дәүләтендә, кешеләр нинди генә телләрдә сөйләшмәсеннәр — төрек яисә Индонезия телендәме, фарсы яисә үзбәк телендәме — гыйбадәт вакытында Коръән бары тик мөселманнар бердәнбер һәм алыштыргысыз дип санаган гарәп телендә генә укыла.

Мөхәммәд пәйгамбәр Аллаһының әйткәннәрен язып бармый. Ул бөтенләй укый-яза белмәгән дигән фараз да бар. Мөселманнар үзләре дә шулай дип раслыйлар. Мөхәммәд исән вакытта аның якын фикердәшләре (мөселманнар аларны *пәйгамбәрнең сәхабәләре* дип атыйлар), шулай ук, Коръәннең тулы текстын түгел, хәтта аерым өлешләрен дә язып бармыйлар. Ул хәтердә калдырылып, телдән таратылган. Хәтта аерым яттан укучылар да булдырылган. Алар, текстны яхшырак хәтердә калдыру өчен, пальма ботакларына, бәрәннең калак сөякләренә аерым урыннарны теркәп бара торган булганнар.

Мөхәммәд үлгәннән соң, аның сәхабәләре Коръән текстын бары тик язуга күчереп кенә саклап калып булачагын аңлыйлар. Иң яхшы Коръән укучылар (Коръән-хафизлар) аның аерым өлешләрен күчереп язуга керешәләр, төрле сүрәләрдән бербөтен текст тупларга омтылалар, нәтиҗәдә, Коръәннең теге яисә бу урында бер-берсеннән шактый аерылып торган төрле версияләре барлыкка килә. Өченче мөселман хәлифәсе Госман (644—656), мондый төрлелекне булдырмау һәм мөселманнарның бердәмлеген тәэмин итү максатында, Коръәннең бердәм җыентыгын төзергә боера. 654 елда, ягъни Мөхәммәд үлеп 22 ел узганнан соң, җентекләп эшләнгән яңа җыентык әзер була һәм бердәнбер дөрес нөсхә дип игълан ителә. Бүгенге көндә дә шушы текст яши. Мөгаен, барлык башка вариантларны Госман юкка чыгаргандыр. Һәрхәлдә, безгә аларның берсе дә килеп җитмәгән. Аларда ниләр сөйләнүе турында без өзек-өзек һәм бик үк аңлаешлы булмаган мәгълүматлар аша гына чамалый алабыз.

2. Коръәннең төзелеше

Госман хәлифә заманында бердәнбер китапка әверелгән һәм бүген безгә килеп җиткән Коръәннең төзелеше нинди соң? Иң элек Коръән 114 өлешкә бүленгән. Европалылар бу өлешләрне еш кына бүлекләр дип, ә мөселманнар үзләре *сүрәләр* дип атыйлар. Гарәп телендә «сүрә» сүзе рәт, рангны белдерсә, Коръәннең үзендә *иң мөһим, иң әһәмиятле* дигән мәгънәгә ия. Үз чиратында, һәр сүрә аятьләрдән тора (гарәпчә «айә» сүзе билге, могҗиза дигәнне аңлата). Сүрәләр, яисә Коръәннең бүлекләре күләм ягыннан бер төрле түгел. Иң кечкенә сүрә өч аятьтән тора, ә иң зурысы 286 аятьне үз эченә ала. Аятьләр үзләре дә күләм ягыннан төрле: иң кыскалары бер сүздән генә торса, иң озынында сүзләр саны 68 гә җитә. Галимнәр исәпләвенчә, Коръәндә барлыгы 77 934 сүз һәм 323 621 хәреф, ул Яңа Васыятьнең биштән дүрт өлеше кадәр дигән сүз. Коръән буеннан-буена диярлек аерым бер рифмалы проза белән язылган.

Һәр сүрәнең үз исеме бар. Мәсәлән, Коръәннең иң зур, 2 нче сүрәсе «Сыер сүрәсе» дип, 24 нче сүрә — «Нур сүрәсе», 35 нче сүрә — «Фәрештәләр сүрәсе», өч аятьтән торган 110 нчы сүрә «Ярдәм сүрәсе» дип атала. Кагыйдә буларак, сүрәнең исеме аның эчтәлеген чагылдырмый, ләкин ул еш кына сүрәдәге иң ачык, истә кала торган юллар яисә тема белән бәйле була. Сүрәнең исеменнән соң: «Бисмил-ләһир-рахманир-рахим» («Рәхимле вә шәфкатьле Аллаһы исеме белән») дигән гыйбарә килә, һәм ул 9 нчы сүрәдән кала барлык сүрәләрне дә башлап җибәрә. Мөселман кешесе өчен ул гаять зур әһәмияткә һәм мәгънәгә ия. Теләсә нинди эшне башлаганда, ул әлеге сүзләрне кабатлый, ислам динендә теләсә кайсы дини йола шул сүзләр белән башланып китә.

Теге яки бу сүрәнең эчтәлеге бербөтенне тәшкил итми (бөтенлек бик сирәк очрый), ә аерым өзекләрдән, хикәятләрдән, сюжетлардан тора. Алар, үз чиратында, сүрәдән сүрәгә үзгәртелә һәм баетыла баралар. Аерым гыйбарәләрнең, сюжет һәм вәгазьләрнең әледән-әле кабатланып баруы — Коръәннең иң әһәмиятле үзенчәлекләреннән берсе.

Коръәндә бер-берсенә каршы килә торган аятьләр дә шактый очрый. Бер очракта мондый каршылыклар сурәтләнгән күренешнең яисә вакыйганың катлаулы һәм күпмәгънәлелегенә басым ясый. Икенчесендә исә, конкрет күрсәтмәләр турында (мәсәлән, намазны ничек укырга) сүз барганда, соңгырак аять, үзеннән алдарак килгәнен алыштыра. Бу турыда Коръәннең үзендә дә әйтелә.

Мөхәммәд исән вакытта Коръәндәге аятьләр сүрәләргә берләшмәгән була әле. Соңыннан, Мөхәммәд тарафыннан бер үк чорда әйтелгән аятьләр аерым сүрәләргә берләштерелә. Әмма Коръәндә сүрәләр хронологик тәртиптә урнашмаган, ягъни яңарак сүрәләр Коръәннең башында, ә иртәрәк әйтелгәннәре ахырдан бирелә. Мәккәдә әле үзенең вәгазьләрен башлаган чорда, Мөхәммәд бик кыска, ачык итеп, берничә аять белән генә чыгыш ясый. Соңрак, Мәдинәдә, аның һәр вәгазе озынрак, аятьләре күбрәк сүзле була бара. Шуңа күрә дә Коръәннең башында озын сүрәләр, ә ахырга таба, киресенчә, кыскалары бирелә.

Һәр сүрәдә аятьләр номерланган. Мөселман кешесе Коръән укыганда, иң элек сүрәнең исемен, ә аннан соң аятьнең тәртип санын әйтә. Коръәнне өйрәнүче Европа галимнәре сүрәләргә дә номер сукканнар, һәм Европа әдәбиятында башта сүрә, аннан аять санын күрсәтү гадәткә кергән. Мәсәлән, мөселман: «Йолдыз сүрәсе, 62», — дип язар, я әйтер, ә европалы: «53:62», — дип кенә күрсәтер. Гыйбадәт кылганда укырга уңайлы булсын өчен, мөселманнар әле дә Коръәнне 30 яки 60 тигез өлешкә бүләләр.

3. Коръән хронологиясе

Мөселманнар сүрәләрне Мәккә (Аллаһы тарафыннан Мөхәммәдкә Мәккәдә яшәгәндә иңдерелгән) һәм Мәдинә сүрәләренә аерып йөртәләр. Европа галимнәре исә Мәккә сүрәләрен тагын өч чорга бүлеп карыйлар. Беренче, башлангыч чорны *шигъри чор* дип атау кабул ителгән. Бу — өшкерү, әфсен уку, ант һәм дошманнарны каргауга охшаган иң кыска сүрәләр чоры. Сүрәләрнең теле ачык, җөмләләре кыска һәм серле, рифмалары гаҗәеп бай. Бу чорның төп темасы — һичшиксез һәр кеше һәм бөтен кешелек дөньясы узачак Кыямәт көне. Бу көн турындагы аятьләр үзләрендәге киеренкелек белән аерылып торалар. Менә Коръәндәге күренешләрнең берсе:

Әгәр җир үзенең селкенүе илә селкендерелсә;

Вә җир үзенең эчендәге үлекләрне, йөкләрне, хәзинәләрне чыгарса,

Һәм кеше әйтсә: «Ни булды бу җиргә?» — дип.

Шул көндә җир үзенең өстендә эшләнгән эшләрдән хәбәр бирер;

Тәхкыйк, җирнең сөйләмәге Раббыңның аңа сөйлә, дип әйтүе беләндер.

Ул көндә кешеләр, дөньяда кылган гамәлләренең җәзасын күрмәк өчен каберләреннән кубарылып, хисап җиренә барырлар.

Берәү тузан бөртеге хәтле генә яхшылык кылган булса да, аны күрер;

Берәү тузан бөртеге хәтле генә гөнаһ эшләсә дә, аны күрер (Коръән тәфсире. Зүллзиләт (Җир селкенмәк) сүрәсе 99:1—8)[1].

Эш шунда ки, мәҗүси гарәпләрнең теге дөньядагы тормыш турында күзаллаулары бик гади була. Алар кеше, үлгәннән соң, бик тирән йокыга китә дип исәплиләр. Мөхәммәднең әлеге темага вәгазьләре мәҗүсиләрдә гаять көчле ярсу, хәтта ачу тудыра. Бу вәгазьләр Коръәннең һәр сүрәсендә диярлек очрыйлар.

Икенче чор сүрәләрен *рахмәни сүрәләр* дип йөртү кабул ителгән. Чөнки аларда Аллаһы еш кына *әр-рахмән* (шәфкатьле) дип исемләнә. Бу чор аятьләре озынрак, чагыштырмача тыныч һәм төпле. Кыямәт көне темасы икенче планга күчерелә. Алланың берлеге, аңа ышанмый торып, газаплардан котылуның юклыгы, мәҗүсиләрдәге күпаллалыкны хөкем итү иң төп темаларга әверелә. Бу сүрәләрдә беренче мәртәбә Мөхәммәд пәйгамбәрнең Аллаһы хәбәр иткәннәрне генә кешеләр арасында таратуы турында әйтелә.

---

[1] Коръән сүрәләре «Коръән тәфсире» китабыннан (Татар. кит. нәшр., 1996) алынды һәм бераз редакцион төзәтмәләр кертелде.

Өченче чор сүрәләре *рәсүли сүрәләр* дип атала. Аларда Мөхәммәдкә кадәр Аллаһы тарафыннан төрле халыкларга җибәрелгән пәйгамбәрләр турындагы күп санлы хикәятләр урын ала. Бу хикәятләрдә иң төп темаларның берсе — халыклар танырга теләмәгән, хурланган һәм куылган Аллаһы илчеләренең фаҗигале язмышын күрсәтү. Нәкъ менә шул чорда (өченче чор 619—622 елларга туры килә) Мөхәммәдне үзенең кабиләдәшләре аеруча нык эзәрлекли башлыйлар. Шуңа күрә элгәреге пәйгамбәрләр турындагы хикәятләрдә аны, барыннан да элек, танымау һәм читкә кагу мотивлары кызыксындыра да. Әмма мондый халыкларны коточкыч язмыш көтә. Кыямәт көнендә, диелә Коръәндә, пәйгамбәрләр Аллаһының үзе каршында бу халыкларга каршы шаһитлык кылачаклар.

Бу чор Коръән хикәятләрендә гарәп халык легендаларындагы каһарманнардан тыш, Библиядән (Иске Васыятьтән дә, Яңа Васыятьтән дә) безгә яхшы таныш күп санлы пәйгамбәрләр һәм тәкъвалар белән очрашабыз. Алар турында хикәятләр урыны-урыны белән Библиягә тәңгәл килә, урыны-урыны белән аннан бик нык аерыла.

Гомумән, Коръән — яһүди, христиан һәм гарәп дини традицияләренең үзенчәлекле кушылмасы ул. Әмма Мөхәммәд күп нәрсәне турыдан-туры яһүдиләрдән һәм христианнардан алган дип уйларга ярамый. Алардагы проблема һәм идеяләрне ул үзе аша үткәрә һәм өр-яңадан мәгънәләренә төшенә. Шунысын да әйтергә кирәк иудаизм белән Мөхәммәд Иске Васыять китаплары аша түгел, ә беренче чиратта телдән сөйләнгән Талмуд һәм Мидраш тарихлары буенча таныш була. Ә христианлык турындагы мәгълүматларны ул шулай ук апокрифик[1] әдәбиятның телдән сөйләнелгән, нигездә халык хикәятләреннән, ягъни Яңа Васыятькә кермәгән китаплардан ала. Яһүдиләр һәм христианнарның дини ышанулары турында Мөхәммәднең кайвакыт гадәти булмаган күзаллаулары шуның белән аңлатыла да.

---

[1] Апокрифик — Библиягә кертелмәгән яһүди һәм иртә христиан әдәбияты әсәрләре.

Өч Мәккә чорына 90 сүрә туры килә. Яисә, мөселманнар әйтүенчә, Мөхәммәдкә 90 сүрә иңдерелә. Димәк, соңгы 10 елга сузылган *Мәдинә чорына* 24 сүрә туры килә. Ләкин аларның иң зур сүрәләр булуын да хәтердән чыгарырга ярамый. Мөхәммәд пәйгамбәрнең эзәрлекләнмәвен һәм читкә кагылмавын да искә төшерик. Ул әллә ни зур булмаган, әмма тупланган, бердәм мөселман җәмгыятенең башында тора. Бу факт үзе генә дә аның Мәдинәдәге пәйгамбәрлек эшчәнлегенең бөтенләй башка сурәттә булуы турында сөйли. Вәгазьләрнең стиле дә үзгәрә. Алар салмак була баралар, тыныч хикәяләүгә кайвакытта гына ярсу хисләр кушылып китә. Эчтәлек тә үзгәрә. Сүрәләр канун характерына керә баралар. Бу бигрәк тә мөселман җәмгыятендә социаль тормышны тәртипкә салучы 2, 4 һәм 5 нче сүрәләргә кагыла. Аларда дини йола һәм мәрасимнәр турында, җинаять, хәрби һәм гаилә эшләре буенча күрсәтмәләр тупланган.

Әмма бу һич кенә дә Мәдинә сүрәләре коры һәм юридик характерда гына дигән сүз түгел. Кайбер аятьләр аеруча гүзәл яңгырашлы: мәсәлән, мөселман руханилары аеруча яратып аңлаткан *Нур сүрәсе* шундыйлардан. Тәрҗемә андагы шигъри аһәңне һәм мәгънә тирәнлеген бары өлешчә генә бирә ала:

Аллаһ җирне вә күкләрне яктыртучыдыр. Аллаһ нурының мөэмин күңелендә мисалы эчендә шәм янып торган өйнең тәрәзәсе кебидер, ул шәм пыяла лампа эчендәдер, лампа биш зур йолдызның берсе кебидер. Ул лампа уты зәйтүн агачының мае белән яндырылыр, ул агач көн чыгышында да түгел, көн батышында да түгел — урталыктадыр. Аның мае, ут ирешмәсә дә, яктырырга әзер. Шәм яктылыгы лампа яктылыгы *өстенә яктылыктыр. Ягъни мөэминнең иман нуры өстенә Коръән нуры өстәмә нурдыр. Аллаһ Коръән нурына үзе теләгән кешесен күндерер, вә Аллаһ кешеләр өчен мисал китерәдер, гыйбрәтләнсеннәр өчен. Бит Аллаһ һәрнәрсәне белүче* (Коръән тәфсире. Нур сүрәсе 24:35).

4. Иудаизм, христианлык, ислам

Мәдинә сүрәләрендә Мөхәммәднең, димәк, мөселманнар өммәтенең дә яһүдиләргә һәм христианнарга мөнәсәбәте ачыклана. Мөхәммәд аларны, *Изге Язмага ия булган*, ягъни Аллаһы тарафыннан ярлыкау тапкан кешеләр буларак, күп аллаларга табынучылардан аерып карый. Коръәндә аларның үз диннәре булуы, Ходайдан ярлыкау иңдерелүе турында, шунлыктан, мәҗүсиләрдән аермалы буларак, аларны ислам диненә өндәүнең кирәксез эш икәнлеге хакында берничә тапкыр искәртелә. Коръәндә исламның иудаизм һәм христианлык белән дә ныклы бәйләнештә булуы ачык аңлашыла. Христианнар белән Мөхәммәд яшьтән үк таныш була һәм, күрәсең, алардан күп нәрсәгә өйрәнә дә. Туктаусыз эзәрлекләнгән елларда, үз тарафдарларын һәлакәттән коткару өчен, Мөхәммәд аларның бер өлешен христианнар Эфиопиясенә озата. Аларны анда бик яхшы каршылыйлар.

Мөхәммәд күчеп килгәндә, Мәдинәдә бай һәм күп санлы яһүдиләр общинасы яши. Һәм, гомумән, Гарәбстанда ул дәверләрдә яһүди һәм христиан кавемнәре күп була. Мәдинә чорының башында Мөхәммәд, яһүдиләр һәм христианнар да аның пәйгамбәрлеген таныйрлар дип өметләнеп, алар белән һәм сәяси, һәм дини берлек төзергә тырышып карый, күрәсең. Коръәндәге «диндә мәҗбүр итү юк» дигән сүзләр нәкъ шул чорга карыйлар. Нәкъ шул чорда Мөхәммәд мөселманнарга намаз вакытында, яһүдиләр һәм христианнар кебек үк, йөзләре белән Иерусалимга карап басарга кирәклеген әйтә.

Әмма яһүдиләр дә, христианнар да дини компромисска бармыйлар, ул гына да түгел, Мәдинә шәһәрендәге яһүдиләр Мөхәммәд пәйгамбәрнең дошманнары белән сәяси берлек төзергә омтылып карый. Мөхәммәд яһүдиләр белән араны шундук өзә, ә соңрак, дөрес, андый ук кызулык белән булмаса да, христианнардан да аерыла. Нәтиҗәдә Коръәндә, йөз белән Иерусалимга түгел, ә Мәккәгә карап гыйбадәт кылырга боеручы аятьләр барлыкка килә. Җомга көн барлык мөселманнарның бергәләп җыелып гыйбадәт кылу көне итеп билгеләнә.

Бу ике вакыйга элгәреге ислам тарихында гаять мөһим роль уйный. Шуннан башлап, Мөхәммәд үз вәгазьләренең яһүди һәм христиан диннәре тәгълиматыннан нык аерылуын торган саен ныграк төшенә бара: Алла тарафыннан бирелгән Тәүратны (Библиянең беренче 5 китабы) һәм Инҗилне[1] бозган яһүди һәм христианнарның дини тәгълиматларыннан ислам диненең өстен торуы Коръәндә көннән-көн ачыграк итеп ассызыклана. Яһүдиләрне ул Иисусның анасы Мариянең гыйффәтлелеген танымаган өчен, ә Иисусны Алла илчесе дип танудан баш тартканнары өчен гаепли. Христианнарны исә Коръән Изге Өчлеккә (Троицага) ышануда һәм Иисусны Алла Улы дип исәпләүдә гаепли. Коръәндә Өчлек өч заттан — *Алланың*, *Иисус* (Гайсә) һәм *Мариянең* (Мәрьям) берлегеннән тора дип аңлатыла. Мәрьям Анага багышланган аятьләрдә аның турында тирән ихтирам белән сөйләнә. Гайсәне исә Коръән аерым сайлап алынган пәйгамбәр дип таный.

Коръән беренче мөселман кешесе Ибраһим булган дип раслый. Ул, ди Коръән, яһүди дә, христиан да булмаган, ә Алланың берлегенә беренче булып ышанган, һәм аның ышануы чын, ихлас булган. Коръәндә Ибраһим кавеме белән тәңгәлләштерелгән мөселман кавеме Мөхәммәд пәйгамбәр аша шушы динне кабул итеп ала да.

---

[1] **Инҗил** — Коръәндә Яңа Васыять шушы сүз белән атала. Мөхәммәд һәм аның артыннан барлык мөселманнар да Алла Иисуска бердәнбер, чын Инҗилне иңдергән дип саныйлар. Вакытлар үтү белән бу Инҗил өлешчә бозылган.

Мәккә сүрәләрендә Ибраһим Мөхәммәдкә кадәрге булган пәйгамбәрләрнең берсе буларак кына чыгыш ясый, гарәпләр белән бернинди бәйләнеш турында да әйтелми. Мәдинә сүрәләрендә Ибраһим, улы белән бергә, Мәккәдә мөселманнарның изге урыны саналган Кәгъбәнең диварларын өя. Исламга кадәрге чорда ук гарәпләр үзләренең килеп чыгышлары белән Ибраһимның өлкән улы Исмәгыйльгә барып тоташканнар. Мөхәммәд тә, бу фараз белән ризалашып, мөселманнар белән Ибраһим арасында кан кардәшлеге дә, рухи туганлык та бар дип раслый.

5. Коръән һәм мөселман мәдәнияте

Коръән мөселман мәдәниятенең нигез ташын тәшкил итә һәм аның киләчәк үсешенә гаять зур йогынты ясый. Коръәннең бердәм мәтенен (текстын) булдыру өстендә эшләү, аны уку, аңлату кагыйдәләре керту бердәй гарәп әдәби теле барлыкка килүгә ярдәм итә. Коръәндәге юридик күрсәтмәләр мөселман фикъһесенең[1] нигезенә ята. Ул мөселман әдәбиятындагы күп санлы сюжет һәм образларның чыганагына әверелә. Коръәнне ныклап өйрәнүгә нигезләнеп, исламда дин тәгълиматы һәм мистика да үсеш ала.

Бүгенге көндә Коръәннең Европа телләренә күп санлы тәрҗемәләре бар. Алар арасында бик яхшылары да, түбәнрәк дәрәҗәдәгеләре дә очрый. Рус теленә Г. С. Саблуков, И. Ю. Крачковский, М.-Н. О. Османов, В. М. Порохова тәрҗемәләрен билгеләп үтәргә кирәк. Әмма бик яхшы тәрҗемә булган очракта да, бераз алдан хәзерлегең булмаса, Коръәнне уку бик авыр булачак. Андагы идеяләр һәм рухи дөнья да безнең өчен гадәти түгел, теле дә серле, материалны оештыру һәм бирү юллары да үзенчәлекле. Шуңа күрә, Коръәнне кулга алганчы, иң элек аның турындагы әдәбият белән, әйтик, М. Б. Пиотровскийның җиңел, аңлаешлы тел белән язылган «Коръән кыйссалары» («Коранические сказания».— М., 1991) китабы белән танышып чыгарга кирәк.

---

[1] Фикъһе — ислам дине мәсьәләләре турындагы белем.

§ 3. Сөннә — мөселманнарның Изге Риваяте

1. Сөннә барлыкка килү сәбәпләре

Мөхәммәд вафатыннан соң, мөселман җәмгыятенең башына аның варислары — *хәлифәләр* килә. «Хәлифә» сүзе гарәп телендә урынбасар дигән мәгънәгә ия. Аллаһының илчесен, ягъни Мөхәммәдне алыштырган мөселман җәмгыяте башлыгын хәлифә дип атый башлыйлар. Хәлифәләр инде Аллаһының сүзен ирештермиләр, бары Коръән кануннары һәм Мөхәммәд пәйгамбәр васыятьләренең үтәлешен кайгыртырга бурычлы идарә итүче, хөкемдарлар гына булалар. Мөселман җәмгыяте ихтыяры белән сайланган, Мөхәммәд пәйгамбәрнең иң якын сәхабәләре арасыннан беренче дүрт хәлифәне (Әбү Бәкер, Гомәр, Госман, Гали) *гадел хәлифәләр* дип атый башлыйлар.

Берсе артыннан икенчесе хакимияткә килеп гадел хәлифәләр идарә иткән елларда (632—661), шулай ук аларны алыштырган Өммәвиләр династиясе (661—750) хакимлек иткән чорда мөселман гарәпләр Месопотамияне, Сүрияне, Фәластыйнны, Иранны, Мисырны, Төньяк Африканы, Пиреней ярымутравын, Урта Азияне, Төньяк-Көнбатыш Һиндстанның бер өлешен, Әрмәнстан, Азәрбайҗанны һәм Грузиянең бер өлешен яулап алалар. Әлеге вакыйгаларның нәтиҗәсе буларак гаять зур дәүләт — Гарәп хәлифәлеге барлыкка килә.

Яулап алулар барышында күчмә гарәпләр үзләре белән чагыштырганда нык алга киткән Сүрия, Копт, Византия, Иран, Һиндстан мәдәниятләре белән, катлаулы икътисад, дәүләт төзелеше, социаль мөнәсәбәтләр, хокук системалары белән очрашалар. Һәм, әлбәттә, мондый шартларда мөселманнар Коръәннән җавап табу шактый авыр булган гаять күп санлы проблемалар белән йөзгә-йөз киләләр.

Мондый катлаулы шартларда мөселманнарга дәүләт, милек, гаилә хокук нормалары урнаштырырга кирәк була. Шул ук вакытта теләсә нинди, хәтта кечкенә генә яңалык кертү өчен дә, абруйлы дини нигез таләп ителә. Абсолют хакыйкатькә —Коръәнгә ия булу аңа читтән алынмалар кертүгә, чит авторитетларга мөрәҗәгать итүгә юл куймый.

Коръән мәңгелеккә бирелә, һәм аның бер генә хәрефен дә үзгәртергә ярамый. Исламда әле тагын бер мөҗтәһид мотлак (авторитет) — Аллаһының илчесе — Мөхәммәд пәйгамбәр була. Ул Алла исеменнән генә сөйләп калмый, үзенең варислары, гаилә әгъзалары, күп санлы кешеләр белән үз исеменнән әңгәмә кора. Мөселманнарны борчыган теләсә кайсы мәсьәлә буенча, пәйгамбәр үзенең фикерен, хуплавын яисә хупламавын белдерә ала.

Шул рәвешле, *Аллаһы илчесенең сөннәсе*, яисә *Сөннә*, мөселман җәмгыяте алдында торган барлык мәсьәләләрне хәл итү чыганагы буларак, Мөхәммәд пәйгамбәр тормышыннан мисаллар җыелмасы барлыкка килә. «Сөннә» сүзе турыдан-туры да үрнәк гадәт, йола дигәнне аңлата. Сөннә Мөхәммәд пәйгамбәрнең эшгамәлләрен, фикерләрен һәм хуплауларын тасвирлап бирүдән гыйбарәт. Коръәнне тагын да тулыландыруы һәм аңлатуы белән, Сөннә мөселман дине тәгълиматының икенче чыганагы, үзенә күрә бер Изге Риваять булып тора. Коръәнне өйрәнү белән беррәттән Сөннәгә өйрәтү дә — мөселман дин гыйлеменең иң әһәмиятле өлешләренең берсе.

2. Сөннәнең төзелеше һәм эчтәлеге

Сөннә күп санлы *хәдисләрдән* тора. *Хәдиснең* беренчел мәгънәсе хәбәр, риваять *(гар.)* булса, аерым бер мәгънәсе Мөхәммәд пәйгамбәрнең сүзләре, кылган эш-гамәлләре хакындагы риваятьләр дигәнне аңлата. Хәдис һәрвакыт ике өлештән: теге яки бу мәсьәлә хакында Мөхәммәд пәйгамбәрнең ниләр әйтүе яисә теге яки бу очракта нинди гамәлләр кылуы турында сөйләүче мәтеннән (*гар.* — текст) һәм әлеге хәдисне буыннан буынга ирештерүчеләр турында хәбәр итүче иснадтан (*гар.* — терәк) тора. Барлык хәдисләр дә бертөрле бәя ала алмаган. Тапшыручылар чылбыры өзелмәгән (шул ук вакытта алар абруйлы да булырга тиеш) һәм турыдан-туры Мөхәммәд пәйгамбәргә барып тоташкан хәдис иң ышанычлы саналган.

Иң элек пәйгамбәрнең туганнары, дуслары, яраннары, варислары һәм шәкертләре, кайвакыт чордашлары да хәдисләрне саклаучылар һәм тапшыручылар булып саналганнар. Аннан соң варисларының шәкертләре һәм, ниһаять, шәкертләренең шәкертләре килә.

Хәдиснең төзелеше якынча болайрак: башта, һичшиксез, тапшыручылар санап чыгыла. «А әйтә: миңа Б Вның сүзләреннән сөйләде, ди, ә В га исә Г җиткергән, ә анысына Е Аллаһы илчесенең (Аллаһы Тәгалә аңа хәер-догасын һәм сәламен юлласын) ничек итеп сөйләвен... ишетүе турында хәбәр иткән». Һәм алга таба Мөхәммәд пәйгамбәрнең сүзләре китерелә. Мәсәлән: «Фәкыйрьләрне ярат; һәрвакыт үзеңнән түбәннәргә кара, үзеңнән югарыда торучыларга беркайчан да күтәрелеп карама; беркайчан да беркемнән дә бернәрсә дә сорама; сиңа кайгы-хәсрәт китерсәләр дә, туганнарыңа тугрылык сакла; ничек кенә ачы булмасын, һәрвакыт дөресен сөйлә, үзеңне кимсеттереп, Аллаһы юлыннан яздыруга юл куйма».

Коръәннән аермалы буларак (анда Аллаһы сөйли), хәдисләрдә Мөхәммәд пәйгамбәр үзе сөйли, шул ук вакытта Аллаһы үзе чыгыш ясаган берничә *изге хәдис* тә бар. Башта хәдисләр нигездә дини-юридик эчтәлекле булалар. Аннан соң аларга нигезләнгән хокук һәм йола күрсәтмәләре, мәрасим чисталык кагыйдәләре, ризык турында күрсәтмәләр, көндәлек тормышта үз-үзеңне тоту кагыйдәләре һәм әхлак нормалары барлыкка килә. Коръәндәге кайбер бик үк ачык булмаган кануннарга да хәдисләр ярдәмендә ачыклык кертелә.

Мөхәммәд пәйгамбәрнең үзенең һәм аның сәхабәләренең тормышы турында сөйләүче тарихи хәдисләр дә була. Әлеге хәдисләргә нигезләнеп, пәйгамбәрнең *хәрби яуларын* тасвирлаган «Походлар китабы» һәм мөселман әдәбиятында аерым жанр тәшкил иткән Мөхәммәднең тәрҗемәи хәле турындагы язмалар барлыкка килә. Яңадан-яңа хәдисләрне туплауга, аларны өйрәнүгә, дөреслекләрен тикшереп карауга булган ихтыяҗ риваятьләр турындагы фән тууга сәбәп була. Аның белән шөгыльләнүче кешеләр хәдисләрнең аерым җыентыкларын төзиләр. Мондый җыентыклар ике төрле булалар: беренчеләрендә хәдисләр бу хәбәрне тапшыручыларның исемнәре буенча урнаштырыла, икенчеләре хәдиснең эчтәлегенә, темасына карап төзеләләр. Икенче төргә караган иң мәшһүр җыентыклар алтау. Аларны шулай *«Алты китап»* дип атап йөртү кабул ителгән дә. Алар барысы да IX гасырда төзелгәннәр. Әлеге алты китап арасында әл-Бохари һәм Мөслим төзегән җыентыклар дөнья күләмендә танылган.

Мөселманнар үзләре барлык дөреслеккә туры килгән хәдисләрнең чыннан да Мөхәммәдкә һәм аның сәхабәләренә барып тоташуына ышаналар. Аларның бер өлеше ислам дине туу чорындагы вакыйгаларны чагылдыра һәм кыйммәтле тарихи чыганак булып тора. Әмма хәдисләрнең күбесе соңрак барлыкка килгән. Аларның бурычы исламны шул заманга, мөселман яулап алуларыннан соң, Хәлифәлек барлыкка килгәч туган яңа мәдәни шартларга яраклаштырудан гыйбарәт була.

Урта гасыр мөселман мәдәниятенең характерлы үзенчәлекләреннән берсе — белем эзләп сәяхәт итәргә ярату. Иң киң таралган хәдисләрнең берсендә яңа белем артыннан Кытайга барып җитсәң дә ярый диелә. Мондый сәяхәтләрнең төп максаты да нәкъ менә хәдисләр җыю була. Бу шөгыль Аллаһының теләге белән эшләнгән эш санала. Яңа хәдисләр белән, мөселманнар каршында яңа мәдәни офыклар ачыла.

§ 4. Мөселман догматикасы

1. Алланың берлеген тану

Мөселманнарда гарәп теленнән кергән «дин» сүзе еш кулланыла. Коръәндә бу сүз белән йөз тапкырдан артыграк очрашасың һәм аның мәгънәләре дә күптөрле. Ул — хөкем итү дә (суд), хәер өләшү дә, кешенең шәхсән дини ышанулары да, ул — канун да, йолалар системасы да, ул — кешеләр буйсынырга тиешле Алла кануннары да. Мөселман дине тәгълиматы буенча, дин — дини *ышанулар*, дини *күрсәтмәләр* җыелмасы һәм аларны *чын күңелдән инанып* үтәү ул.

Мөселманнар дини ышануны (иманлы булуны) ничегрәк аңлыйлар соң? Ислам дине белгечләре бу сорауга кистереп кенә җавап бирә алмаганнар. Берәүләр моның өчен Аллаһының берлегенә телдән әйтеп ышану да җитә дип исәплиләр. Икенчеләр исә дингә ышану өч өлештән: Аллаһының берлеген танудан, изге эш-гамәлләрдән һәм игелекле уй-ниятләрдән тора дип уйлыйлар. Әмма аларның барысы да Коръәндә әйтелгән төп *биш нигезне* таныйлар.

Беренче төп нигез — ***Алланың берлеген тану***. Мөселманнарның төп бурычы — Аллаһыга ышану. Мөселманнар арасында аеруча хөрмәт казанган, намаз вакытында еш укыла торган 112 нче сүрә моның ачык мисалы булып тора:

Әйт: әй Мөхәммәд,
«Ул — Аллаһ — һич тиңдәше вә охшашы
булмаган бер генә Аллаһудыр...
Ул һичкемне тудырмады һәм һичкемнән тудырылмады.
Вә һичкем аңа тиң булмады».

Аллаһы — Галәмне бар итүче, бөтен дөнья белән идарә итүче, бердәнбер, тере, югары хаким. Болар — аның төп сыйфатлары. Коръәндә Алла — көчле, кодрәтле, хәтта усал, дәһшәтле, әмма, шул ук вакытта рәхимле һәм шәфкатьле, ярлыкаучы һәм кичерүче дә. Ул кешегә үзенең «муен тамырыннан да якынрак», диелә Коръәндә һәм шунда ук: *«Аны күрү өчен күз күреме генә җитми»*,— дип тә өстәлә. Ягъни Алла үзенең асылы белән яшерен, акыл ирешмәслек. Алла Үзен кешеләргә бары тик Изге сүз һәм исемнәре аша гына ача.

Изге сүз белән, Алла пәйгамбәрләр аша кешеләргә үз канунын җибәрә, аны үтәп алар яхшылыкны явызлыктан аералар. Алла тарафыннан яратылган бөтен дөнья һәрбер күренеш, һәр әйбер, һәр җан иясе — кешеләргә аның бөеклеге һәм кодрәте турында сөйләүче билгеләр алар. Ниһаять, исемнәре аша Алла кешеләргә Үзенә хас сыйфатлар хакында ачыктан-ачык җиткерә. *«Алланың исемнәре гүзәл, Аны шул исемнәр белән атагыз...»* — диелә Коръәндә. Андый исемнәрнең саны — 99. Мәсәлән, Рәхимле, Шәфкатьле, Тугрылыклы — болар илаһи исемнәр. «Аллаһы» сүзен һәм аның исемнәрен еш кабатлаган кешегә мөселманнар хөрмәт белән карыйлар. Әмма Изге сүз, билге һәм исемнәр аша, кеше акылы дөньядагы илаһи күренешнең мәгънәсен өлешчә генә төшенүгә ирешә. Үзе өчен абсолют сер булып калган илаһилыкның асылын кеше аңлый алмый. Әлеге яшерен сергә ышану — мөселман кешесенең бурычы.

2. Фәрештәләр турында өйрәтмә

Һәр мөселман кешесе өчен мәҗбүри саналган ислам диненең икенче нигезе — ул *фәрештәләр* барлыгына ышану. Фәрештәләр — Аллаһының хезмәтчеләре һәм кече илчеләре, аның теләк һәм карарларын үтәүчеләр. Алар ашамыйлар, эчмиләр, аерым бер җенескә карамыйлар. Коръәндә фәрештәләрнең күкләрдә яшәве, оҗмахны саклаулары, Аллаһының тәхетен уратып алып, аңа мәдхия җырлаулары хакында әйтелә. Кешеләрне саклау, аларның кылган гамәлләрен күзәтү һәм һәр эшләрен теркәп бару да аларның вазифасына керә. Аллаһыга якын, аның тәхете янындагы фәрештәләргә (мөкаррәб) Коръәндә аерым игътибар күрсәтелә.

Бу югары төркемгә иң элек Аллаһы белән пәйгамбәрләр арасында төп арадашчы булган *Җәбраил* фәрештә керә. Нәкъ менә ул пәйгамбәрләргә, шул исәптән Мөхәммәдкә дә, Аллаһының хәбәрләрен җиткереп тора. Мөселман риваятьләрендә ул Мөхәммәдне динсезләрнең эзәрлекләүләреннән яклаучы буларак тасвирлана. Җәбраил фәрештә пәйгамбәргә барлык эшләрдә: дин тәгълиматы турындагы бәхәсләрдә һәм хәрби походларда да ярдәм итә. Риваятьләрдә ул аягы җирдә булып, башы болытларга ашкан гаять зур гәүдәле зат итеп сурәтләнә.

Аллаһы янындагы икенче фәрештә — *Микаил*. Коръәндә аның турында бер генә тапкыр искә алына. Риваятьләрдә ул күбрәк Җәбраилнең һәм Мәккәдәге мәҗүсиләргә каршы көрәштә мөселманнарның ярдәмчесе буларак чыгыш ясый. Халык ышануларында ул яңгыр өчен җавап бирә. Аллаһы янында урнашкан тагын ике фәрештә — *Исрафил* һәм *Газраил* турында Коръәндә бөтенләй әйтелми, әмма мөселман риваятьләрендә алар турында күп сөйләнә.

Исрафил изге язмалы тактадан, ягъни Ләүхелмәхфүздән Аллаһының кешеләр һәм дөньяның язмышы хакындагы карарларын укый һәм аларны, җиренә җиткерү өчен, башка фәрештәләргә тапшыра. Бу фәрештә беркайчан да үзенең сурыннан (быргысыннан) аерылмый. Көннәрдән бер көнне ул шул сурны кычкыртып, Аллаһы кушуы буенча, Иерусалимдагы изге кыяга басып, Кыямәт көненең җитүен хәбәр итәчәк. Мөселман әдәбиятында Исрафил гаять зур гәүдәле итеп сурәтләнә. Аның аяклары — җирдә, ә башы — Аллаһы тәхете янында. Аның дүрт канаты бар, ә бөтен тәне чәч, авыз һәм телләр белән капланган. Ул төп оҗмах сакчысы да булып тора һәм, мөгаен, шуңа күрәдер дә, көнгә өч тапкыр һәм төнгә өч тапкыр тәмугка күз салып, гөнаһ ияләрен кызганудан иңрәп-үксеп елый. Тәмугны саклау тупас һәм көчле унтугыз фәрештәгә тапшырылган. Аларны *сакчылар* дип атыйлар. Коръәндә аларның башлыкларының исеме *Мәлик* дип күрсәтелә.

Аллаһы янындагы дүртенче фәрештә — *Газраил* — нур эчендә утыра. Аның дүрт бите һәм дүрт мең канаты бар, ә бөтен тәне җир йөзендә яшәүче кешеләр санынча күзләрдән һәм телләрдән тора. Башта ул Аллаһы янындагы гади фәрештәләрнең берсе генә була. Тәңре, Адәмне бар итәргә уйлагач, баш фәрештәләрне җиргә балчык алырга җибәрә. Җир каршылык күрсәтә, ни Җәбраил, ни Микаил, ни Исрафил бер генә кисәк балчык та алып менә алмыйлар. Моны бары Газраил генә булдыра һәм, көчле дә, кырыс та булуы сәбәпле, үлем фәрештәсе итеп билгеләнә. Һәр кешенең үлеменнән соң ул кырык көн эчендә аның җанын тәненнән аерырга тиеш. Дингә ышанган кешеләрнең җанын ул авырттырмый гына, ә динсезләрнекен тупас итеп һәм авырттырып, күкрәкләреннән суырып ала. Коръәннән соң туган бер риваятьтә тагын ике фәрештә —*Мөнкир* белән *Нәкир* пәйда була. Алар мәеттән кабер эчендә сорау алалар. Дингә ышанып яшәгән мөселманнарны алар борчымыйлар, ә динсезләрне һәм гөнаһ кылучыларны, тәмугка кергәнче үк, авыр җәзаларга тарталар.

Фәрештәләрне Аллаһы кешеләргә кадәр яраткан. Һәм, Коръән буенча, алар Аллаһыга Адәмне барлыкка китерү уенда комачауларга тырышканнар. Әмма Аллаһы Адәмне бар иткән һәм барлык фәрештәләргә аның алдында баш иярга кушкан. Барлык фәрештәләр дә баш игән, *Иблис* кенә тәкәбберләнеп баш имәгән. *«Мин — аңардан артыграк, чөнки мине уттан яраттың, әмма Адәмне балчыктан яраттың»*, — дигән ул (Коръән тәфсире. Пәрдә сүрәсе — 7: 12). Шуның өчен күктән сөрелгән, тәмуг газапларына хөкем ителгән. Әмма Иблис Аллаһыдан Кыямәт көненә кадәр бу карарны тормышка ашыруны кичектереп торуын сорый һәм кешеләргә зыян китерә, аларны аздыра башлый. Күктән сөрелгәч, ул Аллаһыга болай ди:

Мине читләштергәнең өчен, әлбәттә, бәндәләреңнең туры юлы өстендә утырачакмын. Янә аларны аздыру максатында, алларыннан, артларыннан һәм уңларыннан вә сулларыннан килермен. Шуннан соң аларның күбесен шөкер итүчеләр арасыннан тапмассың (Коръән тәфсире. Пәрдә сүрәсе 7: 16—17).

Иблис (Коръәндә икенче исем белән — Шайтан дип тә атала) беренче кешене — Адәмне дә туры юлдан яздыра. Оҗмахка үтеп кереп, ул Адәмне һәм аның хатынын Аллаһыга буйсынмаска һәм тыелган агач җимешләрен авыз итәргә күндерә. Мөхәммәд пәйгамбәргә дә ул берничә мәртәбә гыйбадәт кылырга комачаулый һәм аның дошманнарын рухландырып тора. Иблис үзе тудырырга сәләтле явыз рухларның — шайтаннарның, җеннәрнең — башында тора. Кыямәттән соң Иблис үзе дә һәм барлык аны тыңлаучы затлар да мәңгелеккә тәмугта калачаклар. Мөселманнар еш кына һәр доганы «Әгузү билләһи, минәш-шәйтанирраҗим» — «Таш белән куылган Шайтаннан Аллаһка сыенам», — дип башлыйлар.

Тагын ике куылган фәрештә — *Харут* белән *Марут* бар. Коръәндә аларны сихер осталары буларак телгә алалар. Риваять буенча, Аллаһы кешеләрне көчсез булуларында гаепләгән фәрештәләрне битәрли. Җирдәге вәсвәсәгә сез дә каршы тора алмас идегез, ди. Аллаһы каршында үзләренең ныклыгын расларга теләгән өч фәрештә җиргә төшеп китә. Аларның берсе үзенең дөнья ләззәтләренә бик тиз биреләсен аңлап, кире күккә менә. Харут белән Марут исә, чибәр, әмма бозык хатын йогынтысына эләгеп, әллә нинди гөнаһлар эшлиләр — потларга табынудан башлап, кеше үтерүгә кадәр барып җитәләр. Аллаһы аларга җәза бирелү вакытын үзләренә сайларга тәкъдим итә —бу тормыштамы, әллә киләчәк тормыштамы? Иблистән аермалы буларак, Харут белән Марут җәзаны бу тормышта ук сайлыйлар һәм аларны Вавилондагы зинданга ябалар, алар шунда газаплар эчендә Кыямәт көнен көтәләр.

Фәрештәләр турындагы барлык хикәятләрнең, Коръәндәге һәм мөселман риваятьләрендәге аларга бәйле тарихларның бик тә охшаш, ә кайвакыт үтә якын вариантлары иудей һәм христианнарның традицияләрендә дә очрый. Һәм, гомумән, иудаизмны, христианлыкны һәм исламны Алланың берлегенә ышану берләштерә. Тарих барышында алар еш кына үзара дошманлашып яшәсәләр дә, бер-берсенә йогынты ясашып, күп нәрсәләрне үзләштерәләр дә.

3. Вәхи китаплар

Өченче нигез — *изге китапларга ышанудан* гыйбарәт: һәр мөселман кешесе Аллаһы үзенең илчеләренә илаһи хәбәрләр, вәхи сыйфатында язмалар, китаплар иңдерә дип ышана. Бу китапларда Аллаһы кешеләргә үзенең боерыклары, күрсәтмә һәм тыюлары турында аңлата. Язмалар — Аллаһының вәхие алар, димәк, абсолют хакыйкать. Коръәндә шундый биш язма: Ибраһимга иңдерелгән төргәкләр, Мусага иңдерелгән Тәүрат, Даудка иңдерелгән Зәбур (Псаломнар), Гайсәгә иңдерелгән Инҗил, Мөхәммәдкә иңдерелгән Коръән турында әйтелә. Коръәндә, димәк, биш язма атап күрсәтелә, әмма эчтәлектән аңлашылганча, башка пәйгамбәр-илчеләр дә Аллаһыдан изге китаплар алганнар.

Коръәндә Тәүрат һәм Инҗил турында аеруча күп язылган. Инҗил Тәүратның дөреслеген раслый, бу ике китапның да хаклыгын Коръән раслый. Коръәндә билгеләнгәнчә, Тәүратта да, Инҗилдә дә, яһүди булмаган халыклар арасыннан Әхмәд исемле (Мөхәммәд исеменең икенче формасы) *пәйгамбәрнең* пәйда булачагы турында хәбәр бар. Әмма мөселманнар ике китаптагы текст та яһүдиләр һәм христианнар тарафыннан бозылган һәм бу хәбәр онытылган дип исәплиләр. Шул ук вакытта Коръәндә аның башка изге язмалардан өстенлеге хакында бер сүз дә әйтелми, башка пәйгамбәрләр белән чагыштырганда Мөхәммәдкә тулырак Вәхи иңдерелүе турында да бер фикер дә юк.

Коръәндә бу турыда менә нәрсә диелә:

Ий мөэминнәр: «Аллаһуга һәм үзебезгә иңдерелгән Коръәнгә һәм Ибраһим, Исмәгыйль, Исхак, Ягъкуб пәйгамбәрләргә иңдерелгән вәхигә, аларның балаларына иңдерелгән вәхигә, Мусага һәм Гайсәгә иңдерелгәннәргә һәм дә пәйгамбәрләрнең барчасына бертигез ышанабыз, берсен икенчесеннән аермыйбыз һәм, Аллаһуга итагать итеп, мөселман булабыз», — дип әйтегез (Коръән тәфсире. Сыер сүрәсе 2:136).

Соңрак, мөселман мәдәниятендә Коръән — Аллаһыдан иңдерелгән барлык вәхи китаплардан өстен иң изге һәм бөек китап, дигән фикер урнаша.

4. Пәйгамбәрләр һәм илчеләр

Ислам диненең дүртенче төп нигезе — *Аллаһының пәйгамбәрләренә һәм илчеләренә ышану*. Пәйгамбәрләр һәм илчеләр — Аллаһы белән турыдан-туры аралашучы, Аллаһыдан вәхи алучы аерым кешеләр алар. Ислам тәгълиматы буенча, алар кешеләрнең югары категориясенә керәләр, чөнки башкалар белә алмаган нәрсәләрне дә белү сәләтенә ияләр. Аллаһыга якынлык ягыннан алар нәрсә беләндер фәрештәләрне хәтерләтәләр, хәтта алардан югарырак торалар һәм зуррак хөрмәткә лаеклар. Ләкин шул ук вакытта табигатьләре буенча алар башка кешеләр кебек үк үлемгә дучар булалар. Бу турыда Коръәндә кат-кат әйтелә. Пәйгамбәр белән илче арасында аермалар да бар. Пәйгамбәр Аллаһыдан теге яисә бу юл белән «телдән» хәбәр — Вәхи ала. Илчегә ул хәбәр «язма» формада килә: фәрештәләр аңа Аллаһыдан ул кешеләр арасында таратырга тиешле Язманы алып киләләр.

Адәм — иң беренче, ә Мөхәммәд иң соңгы пәйгамбәр була. Коръәндә аның хакында пәйгамбәрләрнең мөһере булды, диелә, ягъни аннан соң инде бер генә пәйгамбәр дә була алмый. Мөселман әдәбияты буенча, Адәм белән Мөхәммәд арасында йөз меңнән артык пәйгамбәр исәпләнә. Әмма Коръәндә аларның егерме сигезе генә күрсәтелә. Алар арасыннан мөселманнарның зур хөрмәтен казанган нык ихтыярлы тугыз пәйгамбәр бигрәк тә аерылып тора. Алар — Нух, Ибраһим, Ягъкуб, Йосыф, Әюб, Муса, Дауд, Гайсә һәм Мөхәммәд.

Нух — Аллаһы боерыгы белән, үзенең потларга табынучы кабиләдәшләрен бер генә Аллага табынырга өнди башлаган пәйгамбәр һәм илче. Әмма кабиләдәшләре Нухка ышанмыйлар. Аңа хәтта үз хатыны да ышанмый. Аны үтерергә уйлыйлар, һәм шул вакытта ул Аллаһыга ярдәм сорап мөрәҗәгать итә. Аллаһы аңа көймә ясарга куша. Көймә ясалып беткәннән соң, Алла, җир астындагы һәм күктәге суларны коеп, бөтен дөньяны су астында калдыра. Туфанда барлык динсезләр һәлак була, бары Нух, аның якыннары һәм аңа ышанучылар гына исән кала.

Нух пәйгамбәр һәм Туфан (Бөек су басу) тарихы турында Коръәндә, Библия белән чагыштырганда, башкачарак сөйләнә. Библиядәге хикәяттә Алла бөтен кешелек дөньясын, ышанычсыз калып гөнаһка батканы һәм бозыклыкка бирелгәне өчен, су астында калдырып юк итәргә карар кыла. Аллаһы бердәнбер тәкъваны — Нухны таба, гаиләсе белән аның үзен коткара һәм Туфаннан соң туган кешелек дөньясының нәсел башы итеп куя. Ә Коръәндә исә Аллаһыны ярсыткан сәбәп — күпчелек кешеләрнең Аллаһының илчесе Нухка, димәк, Аллаһының үзенә дә ышанмавында диелә. Коръәндә язылганча, Аллаһының ачуы динсезләргә, Нухны тыңламаган кешеләргә генә төшә. Нухка ышанганнарны Аллаһы коткара. Нух турындагы Коръәни хикәя үз пәйгамбәрләрен тыңламаган һәм шуның өчен Аллаһы Тәгаләдән җәза алган халыклар хакында сөйләүче башка тарихларга да гыйбрәтле үрнәк булып тора. Коръәндә Муса турындагы хикәят тә шул ук схемага корылган.

Кечкенә малай вакытында ук *Ибраһим* үзенең кабиләдәшләре табынган потларга ышануның мәгънәсез булуын таный. Ул чын Алланы башта бик озак күк җисемнәре арасыннан эзли, ә аннан соң аның алдында Алланың берлегенә ышану ачыла. Нухка ышанмаган кебек, кабиләдәшләре аңа да ышанмыйлар. Мәҗүсиләр гыйбадәтханәсенә кереп, ул берничә потка зыян сала. Патша Ибраһимны яндырырга куша, әмма Аллаһы аны, Фәластыйнга җибәреп, могҗизалы рәвештә саклап кала. Коръән буенча, Ибраһим пәйгамбәр кешелек дөньясының дин тарихында аерым урын алып тора. Белүебезчә, ул хак дин тота башлаган беренче кеше була. Коръәндә аның хакында, ул яһүди дә, христиан да булмаган, Аллаһының берлегенә ышанган мөселман булган, диелә. Мөхәммәд үзен аның турыдан-туры рухани варисы дип саный.

Коръәндәге *Йосыф* турындагы хикәянең төп идеясе —кешене Аллаһының сынавы. Аллаһы Йосыфны, махсус рәвештә, күп санлы газаплар кичерергә мәҗбүр итә. Шул ук вакытта андагы ышанычны туктаусыз ныгыта барып, бай һәм рәхәт тормышка, уңышка алып чыга. Коръәннең 12 нче сүрәсе тулысы белән Йосыф тарихына багышлана. Бу — иң гүзәл сүрәләрнең берсе. Үзенең идея эчтәлеге белән Йосыф хикәясе тугрылыклы Алла хезмәтчесе *Әюб* пәйгамбәр кыйссасына охшаш. Алланың ризалыгы белән Шайтан китергән сынау һәм кайгыларны кичергәндә, Әюб Алланың ярдәменә ышанудан туктамый, һәм нәтиҗәдә Алла аны ташламый, бүләкли.

Патша һәм пәйгамбәр *Дауд* турындагы хикәяләргә Коръәндә башка мәгънә салынган. Аллаһы Даудны үз канаты астына алган. Ул аны үзенең җирдәге хәлифәсе иткән, һәртөрле зирәклеккә, гыйлемгә өйрәткән (Дауд металл эшкәртә башлаучыларның берсе була), тере һәм тере булмаган табигать өстеннән хакимлек итәргә мөмкинлек биргән (аңа таулар һәм кошлар буйсына), аңа патшалык һәм кешеләргә хөкем чыгаручы казый булу хокукын бүләк иткән. Әмма Дауд акыллы патша, казый һәм оста һөнәрче генә булмый. Аллаһы аны җырларга өйрәтә һәм аңа *Зәбур* иңдерә. Һәм Дауд, кошлар һәм таулар белән бергә, армый-талмый Аллаһыга мәдхия җырлый. Дауднын тарихы — Аллаһы кешеләр белән нәрсә теләсә, шуны эшли алуын күрсәтә. Дауд исә, үз чиратында, Аллаһының ихтыярына буйсына һәм аңа тугрылыклы булып кала.

Коръәндә Гайсәгә — Мөхәммәд алдыннан җибәрелгән соңгы пәйгамбәргә — бөтенләй аерым урын һәм үзгә роль бирелгән. Гайсә Коръәндә төрлечә исемләнә, һәм бу исемнәр үзләре генә дә аның гадәттән тыш сыйфатларга ия булуы турында сөйлиләр. Барыннан да бигрәк, Гайсәне Коръән *Мәрьям Ана Улы* дип әйтә. Аның башка исемнәре: *Алла Колы, Тугрылыклы, Тәңре Сүзе, Хакыйкать Сүзе, Алла Рухы.* Коръән Гайсәне Алла дип һәм Алла Улы дип танымый. Ул — бары кеше, пәйгамбәр, илче. Коръәндә әйтелгәнчә, ул — кешеләр арасында гына түгел, пәйгамбәрләр арасында да гаҗәеп кеше. Аллаһы аңа гадәттән тыш дәрәҗәләр һәм аерым өстенлекләр биргән. Коръән Гайсәне *Аллаһының якын кешесе* дип саный. Пәйгамбәрләр арасында ул — иҗат итәргә, кешеләрне савыктырырга һәм үлгәннән соң яңадан терелтергә сәләтле бердәнбер зат. Коръәндә Гайсәнең балчыктан кош ясавы һәм аңа җан өрүе, сукырларны күзле итүе, үлекләрне тергезүе хакында сөйләнә (карагыз: Коръән тәфсире. Гимран сүрәсе 3:48).

Гайсәне Мәрьям Ана дөньяга китерә. Ул, диелә Коръәндә, Адәм кебек үк. Чөнки аны да Аллаһы үзенең «Бар бул!» дигән боерыгы белән тудыра. Җир йөзендә кайчан да булса яшәгән кешеләр арасында бары тик Гайсәгә һәм аның Анасына гына туганда Шайтан кагылмаган, ягъни Гайсә — гөнаһсыз. Ниһаять, Коръән, христианнар уйлаганча, Гайсә кул-аяклары тәрегә кадакланган хәлдә үлгән, дип расламый. Аллаһ аны исән килеш Күккә күтәрә. Мөселман риваятьләре буенча, Кыямәт көне алдыннан, дәҗҗалны[1] җиңү һәм кырык елга яхшылык һәм гаделлек патшалыгы урнаштыру өчен, Гайсә кабат кайтачак. Бары тик шуннан соң гына ул үләчәк һәм Мәдинә шәһәрендә Мөхәммәд пәйгамбәрнең янәшәсенә күмеләчәк. Кыямәт көнендә алар, динсезләргә каршы дәлилләр китерү өчен, бергәләп кабердән чыгачаклар.

Коръәннең бер аятендә ислам динендәге төп биш нигезнең дүртесе урын алган:

Мухәммәд г-м Раббысыннан иңдерелгән Коръәннең һәр сүзенә ышанды һәм мөэминнәр дә ышандылар, алар һәммәсе ***Аллаһуга****, Аның* ***фәрештәләренә, китапларына, рәсүлләренә*** *ышандылар, һәм: «Рәсүлләрнең берсен икенчесеннән аермыйбыз, барчасына да бертигез ышанабыз», — диделәр* (Коръән тәфсире. Сыер сүрәсе — 2:285).

5. Кыямәт көне һәм тәкъдир

Мөселманнарның төп дини ышануларының бишенче нигезе — *Кыямәт көненә ышану*. Без инде Мөхәммәднең Коръән вәгазьләре әлеге куркыныч көннең котылгысыз рәвештә киләчәген раслаудан башлануы турында беләбез. Коръәндә һәм мөселман риваятьләрендә бу көнне булачак вакыйгалар тәфсилләп сурәтләнә.

---

[1] Дәҗҗал — Кыямәт көне алдыннан чыгачак бер алдакчы зат.

Исрафил фәрештә сур өрәчәк, күктән йолдызлар атылачак, диңгезләр ярсып ташыячак, таулар урыннарыннан кубачак, барлык кешеләр үлеп бетәчәк. Сурны икенче тапкыр кычкыртуга, Адәмнән башлап җир йөзендә кайчан да булса яшәгән барлык кешеләр, яңадан терелеп, бөтенесе бер урынга җыелачак. Алар тиргә батып, газап чигеп бик озак хәрәкәтсез басып торачаклар. Аннан соң Аллаһы алардан кылган гамәлләре турында сорау ала башлаячак, фәрештәләр һәр кешенең барлык яхшы һәм яман эшләре язылган кенәгәләрне алып киләчәкләр. Бу эш-гамәлләр махсус үлчәүгә салып үлчәнәчәк. Зур су янында кешеләрне Мөхәммәд пәйгамбәр каршы алачак. Ул, Аллаһының ризалыгы белән, артык зур гөнаһлары булмаган мөселманнарны яклап чыгачак. Аллаһы тәмуг өстеннән кылдан нечкә, кылычтан үткен күпер сузачак. Сораудан узган барлык кешеләрне шул күпер өстеннән уздырачак. Тәкъвалар аннан «яшен тизлеге белән» узачак, ә гөнаһлылар, күперне кичә алмыйча, тәмуг утына егылып төшәчәк.

Без ислам диненең Коръәндә билгеләнгән биш нигезен карап чыктык. Соңрак мөселман мәдәнияте аларга *тәкъдиргә, язмышка ышану* турындагы тагын бер нигез өсти. Аның мәгънәсе дөньядагы барлык вакыйгалар, яхшылык һәм яманлыклар, шулай ук кешеләр кылган эш-гамәлләр дә бары Аллаһы Тәгалә теләгенә бәйле дигән ышануга нигезләнә.

§ 5. Исламда культ

Ислам дине нигезләреннән тыш, Аллаһы һәр кешегә коткарылу өчен кирәкле дини вазифалар үтәүне дә йөкли. Мондый вазифалар бишәү, мөселманнар аларны *исламның биш баганасы* дип атап йөртәләр. Чөнки алар чыннан да ислам диненең төп, нигез принципларын тәшкил итәләр.

1. Әш-шәһа

Беренче һәм иң әһәмиятле багана — *әш-шәһа* (тану). Аны ислам диненең җыйнак нигезе дип атап була. Исламда дини ышану — иң элек тану ул: мөселман кешесе иң әһәмиятле ике хакыйкатьне — Алланың берлеген һәм Мөхәммәднең Рәсүллеген танырга тиеш. Ул аны «Алладан башка Тәңре юк, Мөхәммәд Аның илчеседер» дигән сүзләрне кабатлау юлы белән башкара.

Исламның башлангыч чорында мөселманнар, әлеге дога сүзләре белән, үзләренең Мөхәммәд өммәтеннән булуларынраслыйлар. Сугыш кырында ул сугышчан чакыру булып яңгырый. Ислам дошманнарына каршы сугышта әш-шәһаны кабатлап һәлак булган, дин өчен башын салган сугышчы мәгънәсендәге *шәһит* сүзе шуннан барлыкка килгән. Әш-шәһа — мөселманнарның гыйбадәт кылганда әйтелә торган иң әһәмиятле гыйбарәсе. Ислам динен кабул итү өчен, аны ике мөселман ир-ат катнашында бер тапкыр кабатлау да җитә.

2. Намаз

Көн саен *намаз* уку — исламның икенче баганасы, яисә мәҗбүри таләпләрнең тагын берсе. Ритуаль гыйбадәт кылу мөселман кешесенең дини ышануларында иң мөһим гамәл булып тора. Риваятьләрнең берсендә Мөхәммәд пәйгамбәр болай ди: «Намаз укымау дингә ышанмау була; кем бу мәсьәләдә ялгышлык җибәрә — ул мөселман була алмый һәм тәүбәгә килеп намаз укый башлаганчы шундый булып кала бирә. Әгәр тәүбәгә килгәнче үлеп китсә, һәм хәтта Аллаһыга сүз белән дәшеп яки эчтән генә ярдәм итүен сораса да, ул кабул булмаячак».

Көндәлек гыйбадәт биш вакыт намаздан тора: иртәнге намаз — таң алдыннан, кояш чыкканчы; өйлә намазы — төштән соң; икенде намазы — кояш баеганчы урта бер арада; ахшам намазы — кояш баегач ук; ясту намазы шәфәкъ кызыллыгы беткәннән башлап, таң яктылыгы җәелгәнче укыла. Көннең кыл уртасында һәм кояш чыккан, баеган вакытларда намаз укырга ярамый. Әлеге мәҗбүри биш вакыт намаздан тыш та үз теләгең белән көненә әллә ничә намаз укырга мөмкин. Намаз алдыннан мөселман кешесе эчтән дә, тыштан да чистарынырга тиеш. Үз гаепләрен танып һәм тәүбә итеп, ул эчтән пакьләнә. Ә тыштан пакьләнү өчен, ул я тулы булмаган, я тулы тәһарәт ала. Тәһарәт алу йоласы су белән башкарыла, әгәр су булмаса, ком белән тәһарәт алу да рөхсәт ителә.

Намазга мөселман я үзе баса, яки мөәзиннең мәчет манарасыннан *азан* әйтүен ишеткәннән соң башлый. Мөселман намазын аяк киемен салып һәм Мәккә тарафына карап укый. Намазның нигезен *рәкәгать* тәшкил итә. Ул баскан килеш, иелеп, тезләнеп, үкчәләргә утырган хәлдә һәм төрле хәрәкәтләр белән бергә әйтелүче догаларга нигезләнә. Намаз гамәлләре һәм догалары махсус билгеләнгән тәртиптә берсе артыннан икенчесе башкарыла. Бу тәртип VIII гасырның икенче яртысында ук кертелә һәм шуннан бирле бер тапкыр да үзгәртелми. Мөселманнар фикеренчә, намаз уку тәртибе Мөхәммәд пәйгамбәрнең гыйбадәт вакытында үз-үзен тотышына һәм ясаган хәрәкәтләренә охшатырга тырышып барлыкка килгән.

Барлык намаз догаларының һәм намазның үзенең гарәп телендә генә укылуы шарт. Һәрбер намаз вакытында мәҗбүри догалардан тыш (мәсәлән, *Аллаһы бөек, минем Бөек Тәңремә дан һәм мактау*) һәрвакыт Коръәннең беренче *Фатихә* сүрәсе укыла:

Рәхимле, шәфкатьле Аллаһ исеме белән башлыйм эшемне.

Чын мактау галәмнәрне, бөтен мәхлукларны тәрбияләүче Аллаһу Тәгаләгә тиешле.

Аллаһу Тәгалә бу дөньяда барча кешеләргә мәрхәмәтле, ягъни мөэминнәргә дә, кяферләргә дә нигъмәт-

ләрен бирә, әмма ахирәттә мөэмин бәндәләренә генә бирәчәк.

Аллаһу Тәгалә гаделлек белән хөкем итүче, ахирәт көненең патшасыдыр.

Ий тәрбиячебез Аллаһ! Без Сиңа гына гыйбадәт кылабыз һәм һәр эшебездә Синнән генә ярдәм сорыйбыз.

Ий тәрбиячебез Аллаһ! Безләрне туры юлга күндер! (Туры юл — Коръән һәм сөннәт юлыдыр.)

Ул юлны Син әүвәлгеләргә ингам итеп бирдең, безләрне Синең ачуың төшкән вә адашкан кешеләрнең бидегәть һәм заләләт юлыннан башка юлга күндер, ягъни Сине ачуландырмаган һәм хак юлдан адашмаган кешеләр юлына күндер! «Амин» (Коръән тәфсире. Фатихә сүрәсе 1:7).

Намазны ялгыз гына да һәм күмәкләшеп тә укырга мөмкин. Әмма җомга көнне өйлә намазын мәчеттә укырга киңәш ителә.

3. Мәчет

Мәчет (*гар.* мәсҗид — сәҗдә кылу урыны) — ислам динендә, иң элек, гыйбадәт кылу йорты. Җамигъ, мәхәллә һәм йорт мәчетләрен аерып йөртәләр. Нигездә, күмәк намаз ритуаль яктан чиста саналган теләсә кайсы бинада яисә хәтта мәйданда да укыла ала. Әмма инде VIII гасыр ахырына таба ук мәчетләрнең үзенчәлекле тышкы күренеше формалаша. Махсус гыйбадәт бинасыннан һәм ишегалдыннан тыш (анда тәһарәт өчен су алу урыны булырга тиеш), күпчелек мәчетләрнең бер яки берничә манарасы да була.

Манарадан мөәзин азан әйтеп намазга чакыра. Манаралар формалары белән күптөрле, чөнки аларга җирле архитектура традицияләренең йогынтысы гаять зур. Алар дүрткел, түгәрәк формасында, сигез кырлы, спираль сыман һәм тәбәнәк яки биек булалар.

Мәчет эчендә, аның Мәккәгә караган ягында *михраб* эшләнә. Ул намаз укучылар карап басарга тиешле тарафны күрсәтеп тора. Җамигъ мәчете михрабының уң ягында вәгазь сөйләүче трибунасы, ягъни *минбәр* урнашкан була. Мәдинә шәһәрендә вәгазь вакытында Мөхәммәд пәйгамбәр утырган беренче минбәр биек гади урындыктан гына гыйбарәт булып, аңа ике баскыч алып менгән. Әлеге беренче һәм бердәнбер минбәрдән беренче өч гадел хәлифә дә файдалана. IX гасырда минбәр югары мәйданчык һәм баскыч өстендә урнашкан, өсте такта белән ябулы, гыйбадәт кылучыларга таба юнәлгән биек трибуна рәвешен ала. Мәчет идәннәренә, кагыйдә буларак, чыпта һәм келәм җәелә. Әлегрәк шәһәрләрдәге үзәк мәчетләрдә, минбәр һәм михраб белән янәшә, рәшәткәдән эшләнгән павильон рәвешендәге аерым бүлеп алынган урын — *максурә* була. Ул хәлифә, патша яисә башка югары дәрәҗәле кешеләрне халык төркеменнән аеру өчен эшләнә. Хәзерге мәчетләрдә максурә очрамый диярлек.

Мәчетнең чиркәүдән төп аермасы шунда: анда сурәтләр һәм сыннар гына түгел, ә берничди кеше һәм тереклек иярәренең дә рәсемнәре куелмый. Мәчет бары махсус язмалар (нигездә Коръән аятьләре) һәм төрле орнаментлар белән бизәлә.

Мөселманнар тормышында мәчет аерым урын алып тора. Ул — гыйбадәтханә генә түгел, ә төрле вазифалар башкаручы җәмәгать йорты да. Исламның башлангыч чорында (барлыкка килүенең беренче гасырларында) мәчетләрдә казна саклана, фәрманнар игълан ителә, хакимнәр һәм хәлифәләр халык алдында чыгыш ясый, казыйлар суд тикшерүе алып баралар һәм шикаять белән килүчеләрне кабул итәләр, махсус мәктәпләр барлыкка килгәнче мәчетләрдә укырга-язарга да өйрәтәләр. Мәчетләр каршында беренче уку йортлары барлыкка килә, читтән килгән кеше бирредә кунып чыга ала. Мәхәллә мәчетләрендә кичләрен үз эшләре турында сөйләшү өчен ирләр җыела. Кыскасы, мәчетләр дини үзәк кенә түгел, ә мәдәни, сәяси, икътисади һәм иҗтимагый тормыш үзәкләренә дә әвереләләр. Бүгенге көндә мәчет бу функцияләрнең күбесен югалткан, ләкин кайберләре (мәсәлән, башлангыч һәм урта белем бирү мәдрәсәләре) әле дә саклана.

Мәчеткә кергәндә, дингә ышанучылар мәҗбүри тәртиптә аяк киемнәрен салалар, намаз укучылар рәтрәт булып басалар. Хатын-кызлар бүлмәнең махсус бүленгән өлешендә яисә әйванда (галереяларда) ирләрдән аерым гыйбадәт кылалар. Әгәр андый урыннар юк икән, ирләрдән соң басалар. Кем дә булса (гадәттә, имам), һәрвакыт башкаларга аркасы белән иң алга басып, намаз белән идарә итә. Калганнар аның хәрәкәтләрен һәм сүзләрен (Коръән укудан кала) кабатлыйлар. *Имам* (алда торучы, башлык) — намаз уку белән җитәкчелек итүче, мөселман өммәтенең рухани җитәкчесе, башлыгы. Көндәлек тормышта мәчеттәге намаз уку белән җитәкчелек итүчене имам яисә мулла дип атап йөртәләр. Мәхәллә һәм авыл мәчетләрендә имам дин гыйлеменнән башлангыч белемгә ия булырга тиеш. Җамигъ мәчете имамының инде югары рухани белеме булу сорала. Аны имам-хатип дип тә атыйлар, чөнки җомга намазы алдыннан ул халыкка мәчет манарасыннан вәгазь (хотбә) укый.

Тарихта беренче мәчет, Мөхәммәд күченеп килүгә, Мәдинәдә, Куба карьясендә төзелә. Икенчесе бер елдан соң (623 ел) Мәдинәнең үзендә, Мөхәммәднең йорты белән янәшәдә торгызыла. Соңрак ул *Пәйгамбәр мәчете* дип атала башлый. Мөселманнар Мәккәне яулап алгач (630 ел), Кәгъбә әйләнәсендәге ак сарай да мәчеткә әверелдерелә һәм *Изге мәчет* дигән исем ала. Мәккәдәге Изге мәчет һәм Мәдинәдәге Пәйгамбәр мәчете — мөселманнар өчен иң изге урыннар. Иерусалим шәһәрендәге *Иң ерак мәчет* тә әһәмиятле изге урыннарның берсе санала; мөселман риваяте буенча, бервакыт төнлә канатлы Бурак өстендә Аллаһы Мөхәммәд пәйгамбәрне Мәккәдән биредәге Мориа тавына күчерә. Монда ул Ибраһим, Муса, Гайсә белән очраша һәм әңгәмә кора, ә аннан соң Җәбраил фәрештә аны могҗизалы рәвештә күккә күтәрә. Җиде кат күкнең һәрберсендә Мөхәммәдне пәйгамбәрләр каршы ала һәм сәламли, иң соңыннан ул Аллаһы каршына килеп баса.

4. Зәкят, ураза һәм хаҗ

Исламның өченче баганасы — *зәкят* — хәлле мөселманнарның үз байлыкларыннан мөселман өммәтендәге ярлылар файдасына бирелергә тиешле бер өлеш. Фәкыйрь һәм көчсезләрнең, үз-үзен туендырырга сәләтсезләрнең, бурычларын түләргә хәле җитмәгән кешеләрнең, өйгә кайтырлык акчалары булмаган юлчыларның; дин өчен көрәшүчеләрнең; ярлы һәм ятимнәрне үз канаты астына алган хәйрия җәмгыятьләренең әлеге хәер-садаканы алырга хакы бар.

Рамазан аенда (мөселман календаренда 9 нчы ай) *ураза тоту* — исламның дүртенче баганасы. Мөселман риваятендә сөйләнгәнчә, рамазан аеның бер көнендә Мөхәммәдкә беренче Вәхи иңдерелә. Ураза тоту Мөхәммәд тарафыннан 624 елда кертелә. Мөселманнарның уразасы христианнарныкыннан шактый үзгә. Ул тәүлекнең якты вакытында кешенең игътибарын тәкъвалыктан читкә юнәлдерүче эш-гамәлләрдән тыелып торудан гыйбарәт. Кояш баегач та, үз вакытыңны уйларга бирелеп, әңгәмә корып, Коръән укып, яхшы эшләр кылып, хәер-садака өләшеп уздырырга киңәш ителә.

Ураза тоту — мөселманнарга фарыз гамәл. Нигезле сәбәп (ерак юлга чыкканда, сугышта, әсирлектә булу, авыру) булганда гына, ураза тотмаска рөхсәт ителә. Картлар-карчыклар, йөкле һәм бала имезүче хатын-кызлар да уразадан азат ителәләр. Ләкин вакытлыча азат ителгән кешеләр дә аны яңадан, үзләренә уңайлы вакытта, көнгә-көн тотарга тиешләр. Ураза тоту, иң элек, һәркемнең үз эше. Әмма уразаны ачыктан-ачык санламау яисә бозу мыскыллы җинаять итеп санала һәм аның өчен һәр аерым мөселман дәүләтендәге кануннар нигезендә җавапка тарту каралган. Өстәмә ураза тоту мактала, әмма ул мәҗбүри түгел.

Исламның бишенче баганасы — *Мәккәгә хаҗ кылу*. Физик һәм матди яктан мөмкинлеге булган һәр мөселман гомерендә бер тапкыр хаҗга барырга тиеш. Кемнең хәленнән килми, ул кеше үз исеменнән башка берәүне җибәрә ала. Хаҗ кылып кайткан мөселман хаҗи исеме һәм яшел чалма кию хокукы ала. Хаҗга мөселман календаре буенча зөлхиҗҗә аенда баралар, һәм ул аерым йолаларны үз эченә ала. Аллаһы Тәгалә каршында булуны символлаштырып, Гарәфәт тавы итәгендә басып тору һәм Кәгъбәне әйләнеп чыгу мәҗбүри йолалардан санала.

5. Исламның иң изге урыны

Кәгъбә — исламның изге йорты — Мәккәдәге Изге мәчетнең түрендә урнашкан, озынлыгы 12, иңе 10, биеклеге 15 метр булган таш бина ул. Кәгъбәнең почмаклары дөньяның төрле кисәкләренә карап тора, аның көнчыгышка караган почмагында якынча 1,5 метр биеклектә Аллаһының көч-кодрәтен символлаштыручы төп табыну предметы булган көмеш кысалы кара таш кертеп урнаштырылган. Хәзерге көндә ул үзара бергә тоташкан караңгы кызыл төстәге өч кисәктән тора. Кәгъбә хаҗ кылу турындагы һәм Кәгъбәгә кагылышлы Коръән сүрәләре чигелгән кара тукымалар белән капланган. Ул тукымалар үзара тегеп ялганган һәм чигешләре алтын җепләр белән эшләнгән. Ишеге төньяк-көнчыгыш диварга урнаштырылган Кәгъбәне таш түшәлгән сукмак уратып алган. Аның буйлап узганда хаҗ кылучылар йола гамәлләре үтиләр. Ишек каршында зур булмаган корылма урнашкан, аның эчендә *«Ибраһим ташы»* бар. Мөселманнар бу таш өстендә, Кәгъбәне торгызганда, Ибраһим пәйгамбәр басып торган дип ышаналар.

Кара таш каршысында ук диярлек изге *Зәмзәм* коесы урнашкан. Ибраһим калдырып киткән Һаҗәрнең улы Исмәгыйль белән чүл буйлап каңгырып йөрүе турындагы легенда әлеге кое белән бәйләнгән. Су эзләп, Һаҗәр Сафа һәм Мәрвә таулары арасын җиде тапкыр йөгереп уза (хаҗ кылучылар да бу вакыйгаларны истә тотып, әлеге араны узалар). Улы янына килсә, аның янында Аллаһы боерыгы белән Җәбраил тарафыннан ачылган чишмәнең бәреп чыгуын күрә. Зәмзәм суы белән пакьләнү һәм аның суын эчү (ул мең төрле авыруга шифа, диләр) хаҗ кылуның иң әһәмиятле бер өлешен тәшкил итә.

Кәгъбәдәге *кара таш*, мөселман риваятьләре буенча, башта оҗмахтан китерелгән ак якут булган. Ул Адәмгә Аллаһы тарафыннан оҗмахтан куылып Мәккәгә килеп җиткәч бирелгән була. Кешеләрнең гаять зур гөнаһлар кылуы аркасында, ак якут каралган. Адәм аның өстенә беренче бинаны кора, әмма су басу вакытында ул җимерелә. Ибраһим пәйгамбәр үзенең улы Исмәгыйльне Мәккәгә күчергәннән соң, Аллаһы аңа Кәгъбәне торгызырга куша (бу турыда Коръәндә дә язылган). Ибраһим аның бу боерыгын тормышка ашыра һәм барлык дин тотучыларга анда килеп хаҗ кылуларын васыять итеп калдыра. Кәгъбәне кяферләрдән азат итү һәм пот-санәмнәрдән арындыру башта Ибраһим пәйгамбәрнең бурычы булса, соңрак инде Мөхәммәдкә күчә.

Мәккәгә хаҗга бару (анда ел саен бөтен дөньядан мөселманнар җыела),— барыннан да элек, бернинди милли һәм мәдәни аермаларны танымаган мөселманнар өммәтенең бердәмлеге билгесе.

6. Ислам дине бәйрәмнәре

Хаҗ кылу тәмамлануга, иң зур мөселман бәйрәмнәренең берсе өч көн дәвам итүче *Корбан бәйрәме* (корбан чалына торган бәйрәм) башлана, хаҗ кылучылар Ибраһим пәйгамбәрнең корбанга улын бирергә риза булуы истәлегенә берәр йорт терлеген (кагыйдә буларак, бәрән яисә дөя) корбан итеп чалалар. Итнең өчтән ике өлешен фәкыйрьләргә өләшү кабул ителгән. Бу бәйрәм көннәрендә мөселманнар ата-бабаларының һәм туганнарының каберләренә баралар, яңа киемнәр киеп, дуслары белән күрешәләр, бүләкләр бирешәләр.

Ураза бәйрәме әһәмияте ягыннан икенче урында тора. Ул рамазан аенда ураза бетү хөрмәтенә уздырыла. Ул шулай ук өч көн дәвам итә, беренче көнне махсус җамигъ намаз укыла, аннан бәйрәм табыны оештырыла.

Башка мөселман бәйрәмнәре: *Мәүлид* — Мөхәммәд пәйгамбәрнең туган көне; *Мигъраҗ* — Мөхәммәднең могҗизалы рәвештә Мәккәдән Бәйтелмөкатдәскә (Иерусалимга) килүен, ә аннан Аллаһының күктәге тәхете янына ашуын искә алып уздырыла торган бәйрәм; *Ләйләтел-кадер* (Кадер кичәсе) — тәкъдир билгеләнү көне. Мөселман традициясе буенча, нәкъ менә шул төндә, рамазан аеның 27 сендә, Мөхәммәдкә Коръәннең беренче сүрәләре иңә. Ел саен бу төндә Аллаһы кешенең киләчәк язмышы турында, аның гыйбадәт вакытында әйтелгән теләк һәм үтенечләрен искә алып, карар кабул итә. Бу төнне мәчеттә Коръән укып уздыру мәслихәт.

Мөселманнарның төп һәм мәҗбүри дини ышанулары һәм дини бурычлары турында бик кыска итеп Коръәннең бер аятендә әйтеп бирелгән:

Ий мөшрикләр, кояш чыга торган якка һәм кояш бата торган якка юнәлеп табынуларыгыз Аллаһу хозурында изгелек түгел. Ләкин бераү, Аллаһуга, ахирәт көненә, фәрештәләргә, китапларга һәм пәйгамбәрләргә иман китереп, үзенә кадерле малыннан мохтаҗ булган якын кардәшләренә, ятимнәргә, мескеннәргә, мөсафирләргә, мохтаҗлыктан ярдәм сораучыларга һәм колларны азат иту юлына садакалар бирсә, шулай ук зәкят, гошер садакаларын бирсә, намазларын вакытында үтәсә, янә Аллаһуга биргән гадһен, кешеләргә биргән вәгъдәсен үтәсә, янә ярлы вакытта, нинди булса да бәла-каза ирешкәндә, *ачлык яки сугыш килгәндә сабыр итсә, Аллаһуга чыдамлылык күрсәтсә, әнә шул эшләр изгелекләр. Шул эшләрне эшләүче мөэминнәр иманда һәм диндә дөрес эш кыйлучылар һәм алар Аллаһудан куркучы тәкъва кешеләрдер* (Коръән тәфсире. Сыер сүрәсе 2:177).

7. Исламда дини-әхлакый кануннар

Тагын шунысын да төшенү әһәмиятле: Коръәндә кодрәтле бердәнбер Аллаһыга ышану чынбарлыктан читләшкән, бары теоретик характердагы гомуми ышану түгел. Иудаизм һәм христиан динендәге кебек үк, исламда да Аллаһы, барыннан да элек, *тере*, гадел, шәфкатьле һәм изге, кешеләр белән сөйләшүче һәм дин тоту мәсьәләсендә генә түгел, ә аның күңеленә хуш килә торган эшләрдә дә алардан җавап көтүче. Мөхәммәд пәйгамбәр беркайчан да дини ышануларны дин эшләреннән аерып карамый. Бернинди изге эшләрдә дә чагылыш тапмаган дини ышанулар турында Коръәндә хәтта әйтелми дә. Чөнки бу инде бернинди ышану-табыну да була алмый. Икенче төрле әйткәндә, Коръәндә *дини* һәм *әхлакый* башлангычлар бер-берсеннән аерылгысыз, анда, аермачык итеп, илаһи табигатьнең әхлакый характерда булуы раслана. Һәм Аллаһы тарафыннан аңа ышанучыларга бирелгән дини кануннар да иң элек әхлакый. Ә дингә ышанмаучылык әхлак нормаларын үтәмәү дип бәяләнә:

...ул әлбәттә олуг булган Аллаһуга ышанмый иде, дәхи ул үзен вә әһлен мескенне ашатырга кызыктырмый иде (Коръән тәфсире. Хаккат сүрәсе — 69:33—34).

Юк, кешенең Аллаһ каршында хөрмәте дөнья байлыгы белән түгел, бәлки чын иман, хак дин һәм изге гамәлләр беләндер. Хур булуы да ярлылык белән түгел, бәлки имансыз, динсез булу белән һәм нәфескә ияреп азгынлык кылу беләндер. Бәлки сез ятимнәрне хөрмәтләмисез. Бай булсагыз, фәкыйрьләрне ашатырга, аларга мал бирергә кызыкмыйсыз һәм башкаларны да кызыктырмыйсыз. Һәм мирас малын ... хәрам икә *нен тикшермәстән ашый бирәсез. Вә дөнья малын бик нык сөю белән сөясез* (Коръән тәфсире. Таң сүрәсе 89:17—21).

Һәм шул ук вакытта:

Иман китереп, изге гамәлләр кылучы, намазларын укып, зәкятләрен бирүче мөэминнәрнең әҗере Раббылары хозурында. Аларга ахирәттә курку һәм көенү дә булмас, — диелә (Коръән тәфсире. Сыер сүрәсе 2:277).

Соңгы сүрәдән күренгәнчә, Коръән дингә ышануны өч аерылгысыз яссылыкта карый: ул кешенең Аллаһыга мөнәсәбәтендә, кешеләргә яки якыннарына мөнәсәбәтендә һәм кешенең үз-үзенә мөнәсәбәтендә чагыла. Дингә ышанучының Аллаһыга мөнәсәбәтендә төп эше — намаз, якыннарга мөнәсәбәтендә — хәер-садака, үз-үзенә мөнәсәбәтендә — ураза.

Әлеге өч дини-әхлакый кануннар арасында икенчесе кешеләр өчен иң әһәмиятлеләрдән санала. Хәер-садака бирүне тышкы формаль гамәл дип кенә түгел, ә якыннарыңа гадел һәм шәфкатьле мөнәсәбәт дип аңларга кирәк:

Ул бөек таулар юлын сиңа нәрсә белдерде? Ул юл — кол азат итмәктер. Яки ачлык көннәрендә аш бирмәктер, якын кардәш булган ятимгә. Яки гаять фәкыйрь булган мескенгә аш бирмәктер (Коръән тәфсире. Шәһәр сүрәсе 90:12—16).

Коръән Аллаһының шәфкатьле, гадел һәм әхлаклы булуын җиткерә. Шундый ук сыйфатларны Ул кешеләрдән дә көтә.

«Ислам» бүлеге буенча сораулар

«Ислам» төшенчәсен ничек аңлавыгызны тикшереп карагыз. Бүлекне тулаем укып чыгып, тексттан түбәндәге сорауларга җаваплар табыгыз:

1. Коръәннең мөселман мәдәниятенә йогынтысы нинди?

2. Монотеистик диннәргә хас уртак сыйфатларны һәм алар арасындагы аермаларны санап чыгыгыз.

3. Мөхәммәднең иудаизмга һәм христианлыкка мөнәсәбәте нинди булган? Ул ничек үзгәргән һәм ни өчен?

4. Коръәндә ислам диненең өстенлекләре ничек дәлилләнә?

5. Сөннәнең бурычы нәрсәдә? Ул ни өчен төзелә?

6. «Иман нигезләре», «исламның биш баганасы» кебек төшенчәләрнең асылын ачыклагыз. Мөселманнар «дин» төшенчәсен ничек аңлыйлар?

7. Коръәндәге төп пәйгамбәрләрне санап чыгыгыз. Пәйгамбәрләр кешеләрдән нинди сыйфатлары белән аерыла? Илчеләр белән пәйгамбәрләр арасындагы аермалар нидән гыйбарәт?

8. Пәйгамбәрләр турындагы риваятьләрдә Аллаһының бөеклеге һәм кодрәте ничек ачыла?

9. Мөселман кешесенең тормышында мәчет нинди урын тота?

10. Мәчет ничек төзелгән?

11. Мөселманнар нинди изге урынга хаҗ кылырга барырга тиеш? Ул нинди урын?

12. Исламның төп дини-әхлакый кануннары хакында сөйләгез.

«Дөньякүләм таралган диннәр» курсына карата сораулар

Менә сез дәреслек белән танышып чыктыгыз, бүгенге көннең кайбер дини системалары турында мәгълүмат алдыгыз, сездә дини проблемаларга карата ниндидер фикерләр туды һәм билгеле бер күзаллау барлыкка килде. Сез бу турыда сыйныфыгызда һәм дусларыгыз белән фикер алышу оештырыгыз. Моның өчен, түбәндәге сорауларга җавап табарга киңәш итәбез:

1. Сез «дин» төшенчәсенең берничә билгеләмәсе белән таныштыгыз. Сез алар белән килешәсезме? Җавабыгызны дәлилләгез.

2. «Сәнгать», «дин», «әхлак» кебек төшенчәләр арасында нинди уртаклык бар? Аермаларын да табарга тырышып карагыз.

3. «Чиркәү» төшенчәсенең сезгә билгеле мәгънәләрен ачып бирегез.

4. Төрле дини системаларның әхлак принципларында нинди уртак һәм аермалы яклар бар?

5. Төрле дини конфессияләрнең кешене, аның идеалларын, тормыштагы максатларын аңлауда уртаклыкларын һәм аермалыкларын күрсәтегез.

6. Дүртенче һәм бишенче сорауларга җавап биргәннән соң, дини системалар арасындагы аермаларның ни дәрәҗәдә булуы хакында уйлагыз. Дини каршылыкка нигез бармы? Әгәр булса, аны ничек җиңеп була? Әгәр юк икән, ни өчен ул барыбер яши? Аңлатып карагыз.

7. Һәрбер дини конфессиянең тарихында дин тәгълиматын тормыш белән килештерү юлларын эзләү чорлары була. Мондый каршылыкларның барлыкка килү сәбәпләрен ачыклап карагыз. Бүгенге көндә әлеге мөнәсәбәтләр нинди? Җавабыгызны дәлилләгез.

8. Ни өчен иудаизм, башка дини системалардан аермалы буларак, еврейләрдән тыш, башка халыклар арасында да киң таралмый?

9. Ни өчен христиан һәм ислам диннәренең тарафдарлары күп? Аңлатыгыз.

10. Төрле дини системаларда нинди коткарылу юллары тәкъдим ителә? Алар арасында нинди уртаклык бар?

11. Шәхси камиллеккә, бәхеткә ирешү өчен, кешегә Аллага ышану кирәкме? Сез ничек уйлыйсыз? Үзенә АЛЛА кебек идеал тудырмый торып, әхлакый яктан камилләшү һәм бәхетле булу мөмкинме?

ЭЧТӘЛЕК

Кереш 3

I бүлек. Көньяк һәм Көнчыгыш Азия диннәре

Кереш 7

§ 1. Брахманизм 13

1. Ведалар — һиндләрнең изге китабы 14
2. Брахманның «эчке корбаны» 27
3. «Брахман» төшенчәсе 30
4. Брахманизм философиясе 33
5. Кеше тормышының бурыч һәм кануннары 39

§ 2. Буддизм 42

1. Буддизм — башка мәдәният тудырган дин 43
2. Кешенең тормыш проблемалары һәм аларның буддизмда хәл ителеше 47
3. Буддизм философиясе 52
4. Буддизм расколчылары 62
5. Шакья-Муни мирасының язмышы 77

§ 3. Индуизм 85

1. Брахманизмның яңадан торгызылуы 85
2. Дөньяга бер генә мәртәбә туучылар дине. Индуизмның изге китаплары 86
3. Азатлыкка илтүче өч юл 89
4. Индуизм «өчлеге» 91
5. Вишну һәм аның аватаралары 92
6. Шива һәм Кали 96

Йомгак. Төрлелектәге бердәмлек 99

«Көньяк һәм Көнчыгыш Азия диннәре» бүлегенә карата сораулар 101

II бүлек. Иудаизм

§ 1. Борынгы еврейләр дине. Библия ... 103
  1. Бишкитап ... 106
  2. Пәйгамбәрләр һәм Язмалар ... 109

§ 2. Раввини иудаизм ... 113
  1. Раввини әдәбият ... 117
  2. Еврейләр мистикасы ... 126

§ 3. Синагога ... 127

§ 4. Бәйрәмнәр ... 130

§ 5. Иудаизм агымнары ... 133

§ 6. Еврейләр дине һәм Холокост ... 136

«Иудаизм» бүлегенә сораулар ... 138

III бүлек. Христианлык

Кереш. Христианлык барлыкка килүнең тарихи алшартлары ... 139

§ 1. Христиан дине барлыкка килү. Яңа Васыять ... 141
  1. Иисус хакында изге хәбәр — Инҗил (Евангелие) ... 141
  2. Христос вәгазе ... 143
  3. Христиан дине тәгълиматы үзенчәлекләре ... 146
  4. Апостоллар — Иисус Христосның шәкертләре .. 148

§ 2. Христиан чиркәве үзенең I меңьеллыгында ... 151
  1. Христианлык — яңа дин ... 151
  2. Христианлык — Рим империясендә хакимлек итүче дин ... 152
  3. Беренче расколлар ... 154
  4. Христиан чиркәвендә бөек раскол ... 155

§ 3. Православие ... 155
  1. Православие тәгълиматын рәсмиләштерү ... 155
  2. Православие чиркәве ... 156
  3. Христиан руханилары ... 157
  4. Православие храмнары һәм тылсымлы йолалар ... 158
  5. Православие бәйрәмнәре ... 161

§ 4. Россиядә православие дине 164
  1. Русь илен чукындыру 164
  2. Христианлык һәм рус мәдәнияте формалашу ... 166
  3. Христиан мәдәниятенең чәчәк ату чоры 167
  4. Нестяжательләр һәм иосифляннар 168
  5. Рус православие чиркәвендә реформалар. Иске йолачылык 169
  6. Синод чоры 171
  7. XIX—XX гасырларда Рус чиркәве һәм рус мәдәнияте 171

§ 5. Католицизм 173
  1. Православие һәм католик чиркәүләр арасындагы аермалар 173
  2. Көнбатыш Европа тарихында һәм мәдәниятендә католик чиркәүнең роле 174
  3. Хәзерге заманда католик чиркәү 176

§ 6. Протестантлык 177
  1. Мартин Лютер һәм аның идеяләре 177
  2. Ж. Кальвинның әхлакый-дини принциплары .. 178
  3. Протестантлыкның мәдәният үсешендәге роле . 180
  4. Протестантлык культының үзенчәлекләре 180

Йомгак. Кризисмы, әллә яңарышмы? 182
«Христианлык» бүлегенә карата сораулар 182

IV бүлек. Ислам

Кереш. «Ислам» төшенчәсе 184

§ 1. Мөхәммәд — ислам диненә һәм мөселман өммәтенә нигез салучы 185
  1. VI гасырда Мәккәи Мөкәррәмә 185
  2. Мөхәммәднең тууы 186
  3. Пәйгамбәрнең дин тарату эшчәнлеге 189
  4. Ислам чоры башланганда 190

§ 2. Коръән — Аллаһы сүзе, мөселманнарның изге китабы 193
  1. Коръән — Аллаһы иңдергән китап 193
  2. Коръәннең төзелеше 196

3. Коръән хронологиясе 198
4. Иудаизм, христианлык, ислам 202
5. Коръән һәм мөселман мәдәнияте 204

§ 3. Сөннә — мөселманнарның Изге Риваяте 205

1. Сөннә барлыкка килү сәбәпләре 205
2. Сөннәнең төзелеше һәм эчтәлеге 207

§ 4. Мөселман догматикасы 209

1. Алланың берлеген тану 209
2. Фәрештәләр турында өйрәтмә 211
3. Вәхи китаплар 214
4. Пәйгамбәрләр һәм илчеләр 215
5. Кыямәт көне һәм тәкъдир 219

§ 5. Исламда культ 220

1. Әш-шәһа 221
2. Намаз 221
3. Мәчет 223
4. Зәкят, ураза һәм хаҗ 226
5. Исламның иң изге урыны 227
6. Ислам дине бәйрәмнәре 228
7. Исламда дини-әхлакый кануннар 230

«Ислам» бүлеге буенча сораулар 231
«Дөньякүләм таралган диннәр» курсына карата
сораулар 232

Д97 **Дөньякүләм** таралган диннәр: Татар урта гомуми белем мәкт. 10—11 нче с-флары өчен д-лек/ Л. Г. Жукова, А. В. Журавский, А. В. Пименов, Н. В. Шабуров. Русчадан Л. Г. Шәрифуллина тәрж. — Казан: Мәгариф, 2002. — 240 б.: рәс. б-н.

ISBN 5—7761—0631—1

Дәреслектә кешелек дөньясының иң борынгы чорларыннан алып бүгенге көнгә кадәр яшәүче индуизм, буддизм, иудаизм, христианлык һәм ислам кебек дини тәгълиматларның туу һәм үсеш тарихы бәян ителә. Китап, аңлаешлы тел белән, әлеге дини ышануларның нигезләре, кайбер диннәрнең драматик язмышлары турында хәбәр итә.

БЗ —5(65)—60—1999/2000

Учебное издание

Руководитель авторского коллектива
Николай Витальевич Шабуров

РЕЛИГИИ МИРА

Пособие для учащихся 10–11 классов
татарской средней общеобразовательной
школы

(перевод с русского на татарский язык)

Редакция мөдире *Л. Г. Шәрифуллина*
Редакторы *И. И. Кадыйрова*
Бизәлеш редакторы *Р. А. Сәйфуллина*
Техник редакторы *Ә. С. Трофимова*
Компьютерда биткә салучысы *Р. Ф. Гатауллина*
Корректоры *Р. Ә. Фәйзуллина*

Нәшриятка 183 нче номерлы лицензия 1997 елның 7 апрелендә бирелгән. Оригинал-макеттан басарга кул куелды 24.10.2001. Форматы $84\times108^1/_{32}$. Офсет кәгазе № 1. «Школьная» гарнитурасы. Офсет басма. Басма табагы 10,5+рәс.2,0. Нәшер-хисап табагы 10,78+рәс.1,85. Тиражы 24 400 д.

Изд. лиц. № 061622 от 07.10.97.
ООО «Дрофа». 127018, Москва, Сущевский вал, 49.

«Мәгариф» нәшрияты. 420111. Казан, Бауман урамы, 19.
Издательство «Магариф». 420111. Казань, ул. Баумана, 19.
Тел./факс (8432) 92-57-48.
Http://magarif.kazan.ru/
E-mail:magarif@mail.ru

Заказ № 5186.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов в Тульской типографии.
300600, г. Тула, пр. Ленина, 109.

Дәреслекнең саклану дәрәҗәсе

№	Укучының исеме һәм фамилиясе	Уку елы	Дәреслекнең торышы	
			ел башында	ел азагында
1				
2				
3				
4				

Буддизм

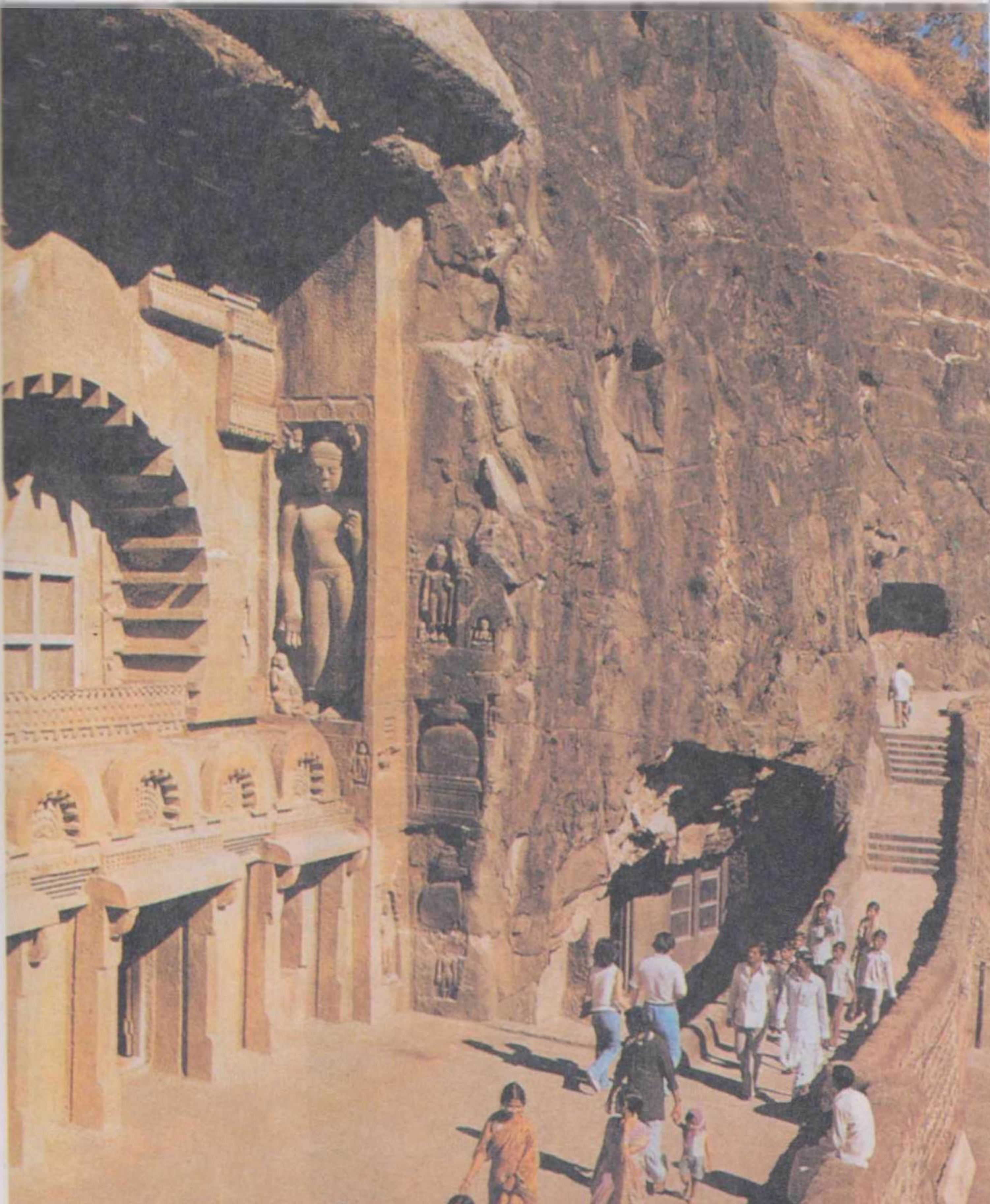

Аджанта шәһәрендәге тау куышы храмы.
Һиндстан, Махараштра штаты.

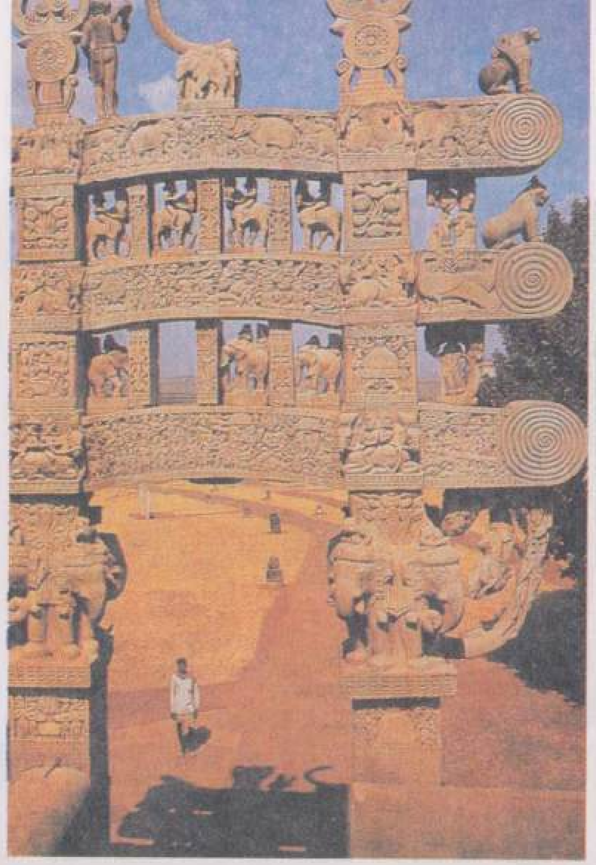

Санчи шәһәрендәге Олы Ступаның төньяк капкалары. Һиндстан, Мадхья-Прадеш штаты.

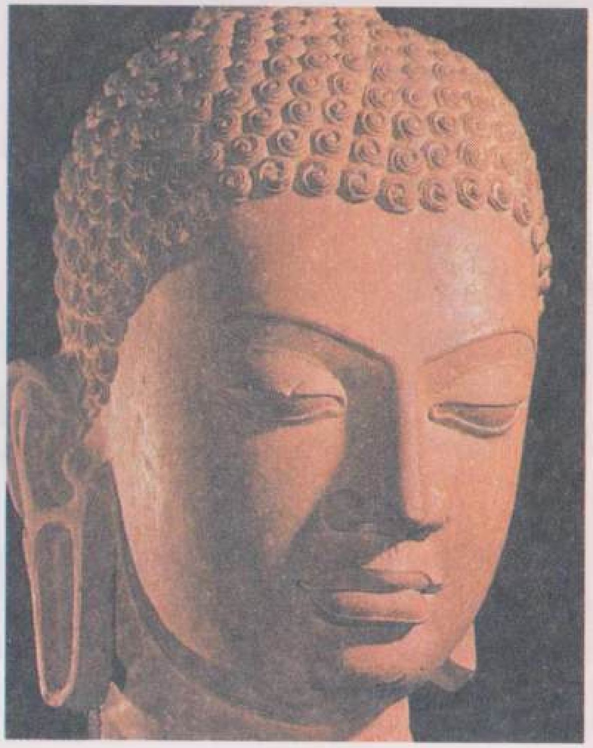

Будда башы. Һиндстан. Гуптлар чоры.

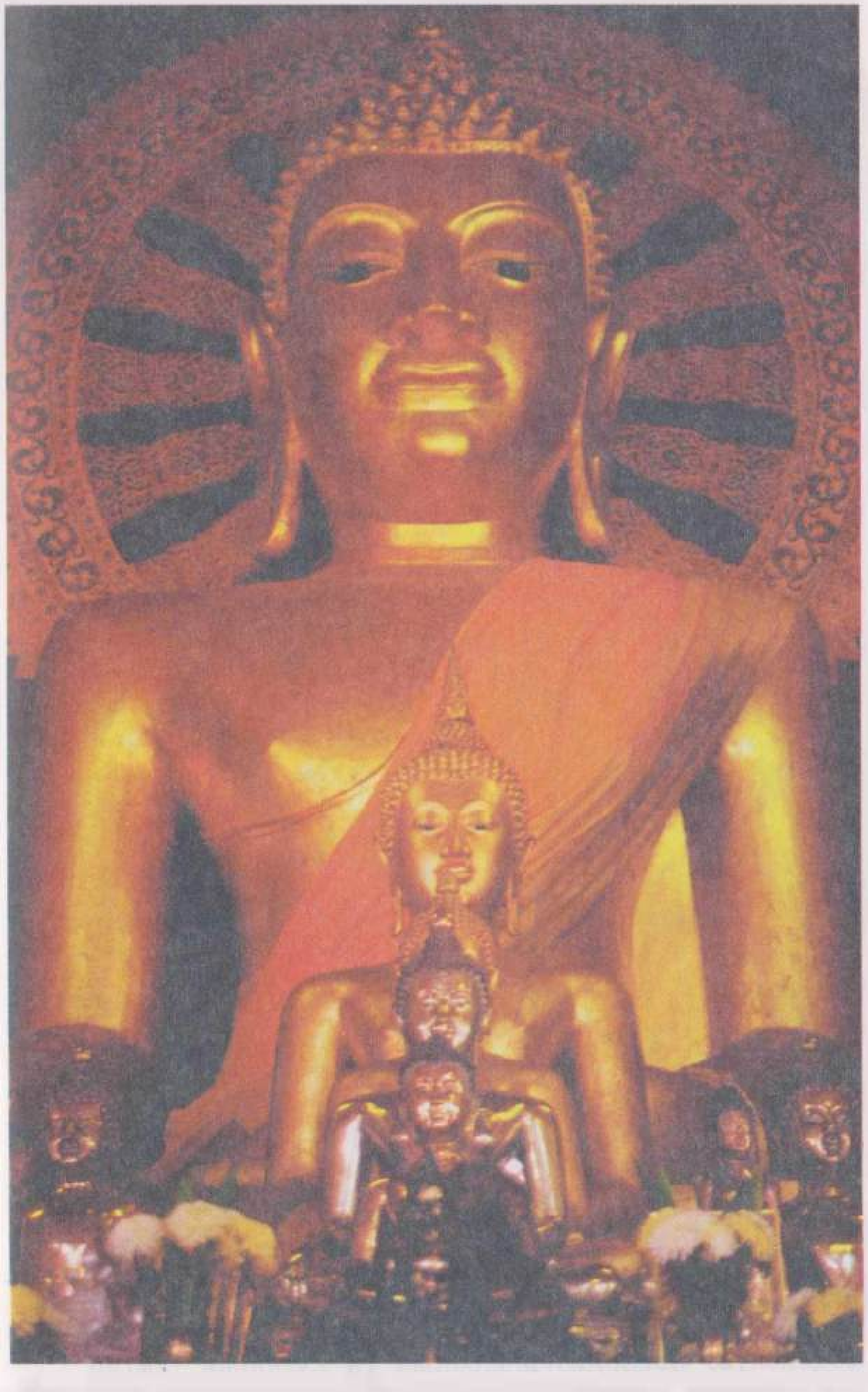

Будданың храмдагы гәүдәләнеше.

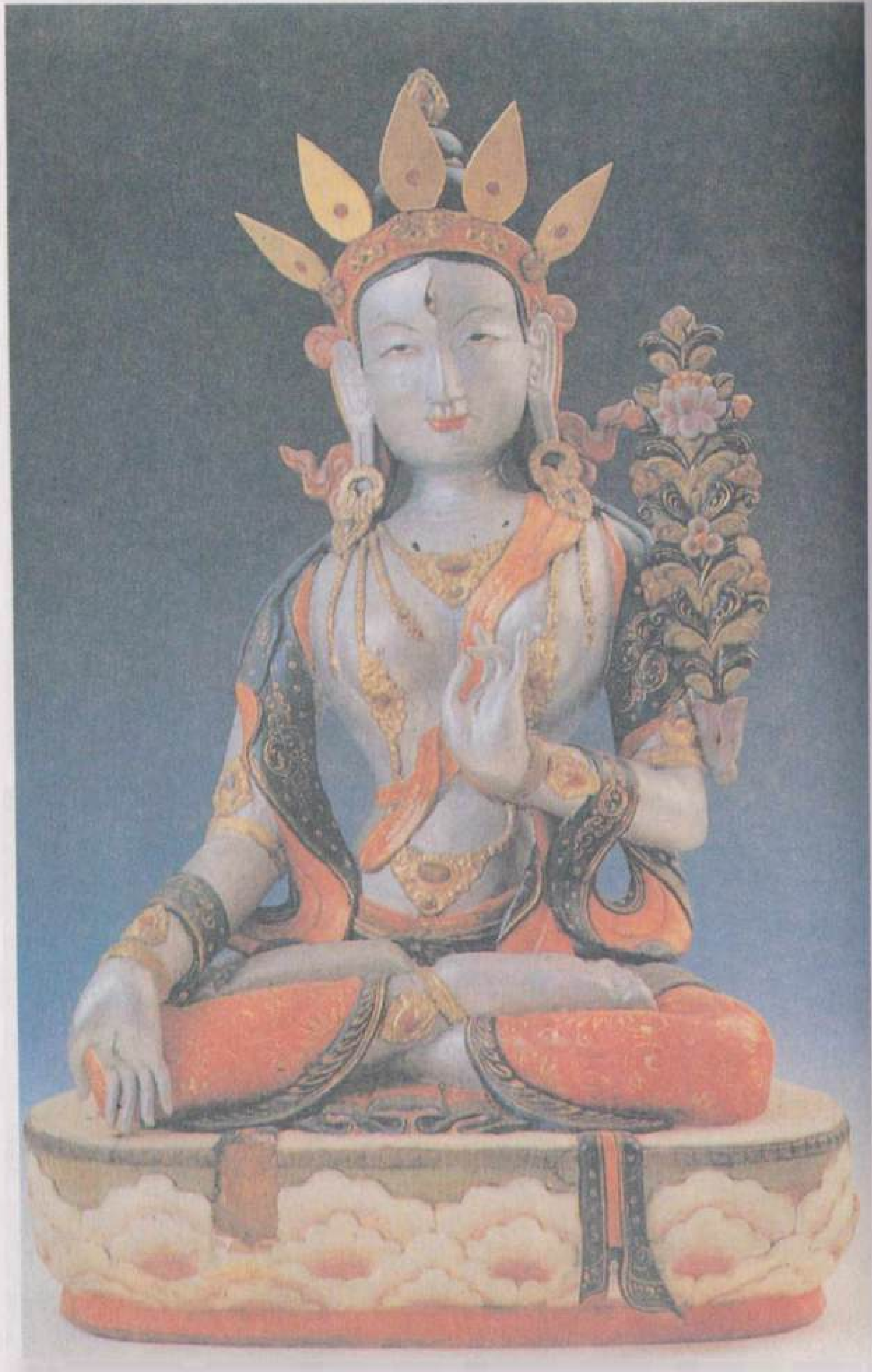

Бодхисатва Авалокитешвараның уң күзеннән тамган
күз яшеннән туган Ак Тара.
Бурятия. XIX гасырның беренче яртысы.

Индуизм

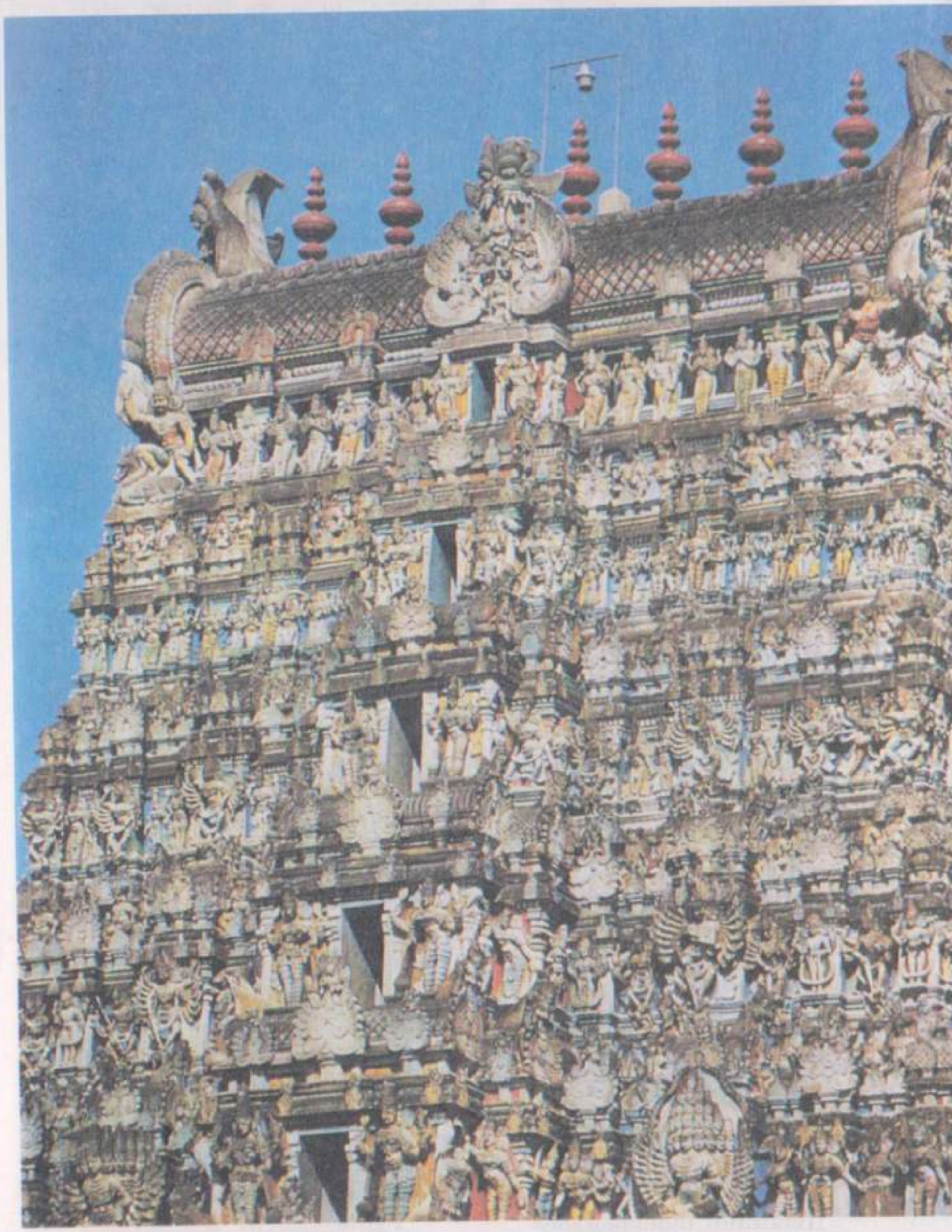

Мадурай шәһәрендәге Минакши храмы.
Һиндстан, Тамилнад штаты. XII–XVII гасырлар.

Элеккеге Махараджа храмы. Һиндстан, Раджастхан штаты.

Джайпур шәһәрендәге храмның ишеге һәм порталы. Һиндстан, Раджастхан штаты.

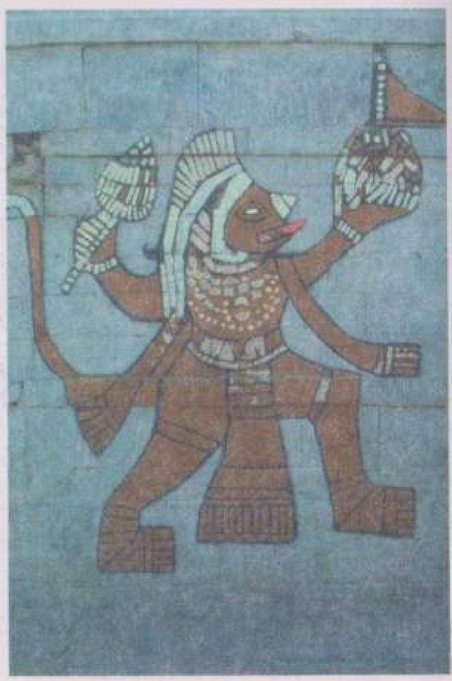

Хануманның дивардагы сурәте. Һиндстан, Раджастхан штаты.

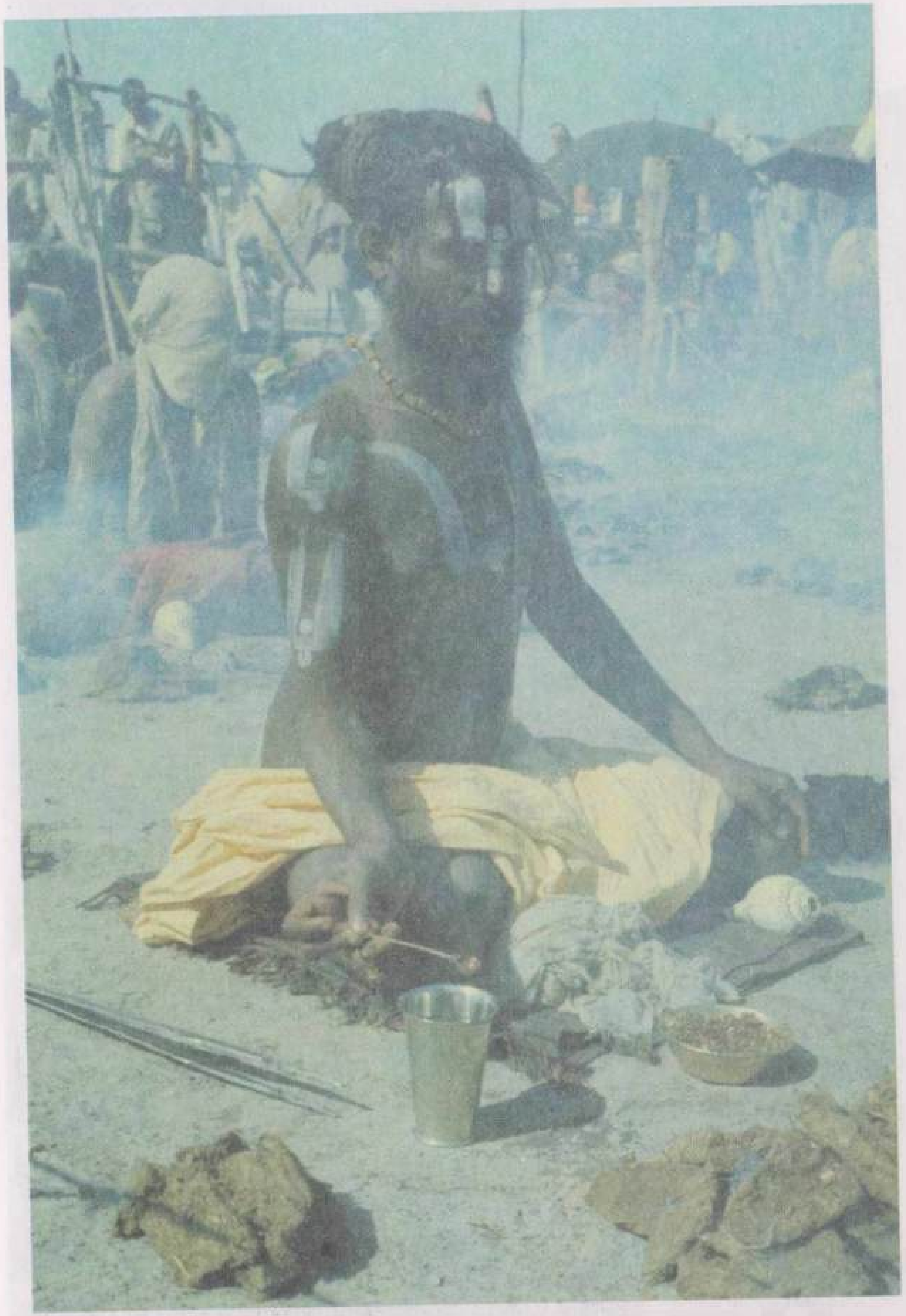

Садху (дәрвиш). Һиндстан, Уттар-Прадеш штаты.

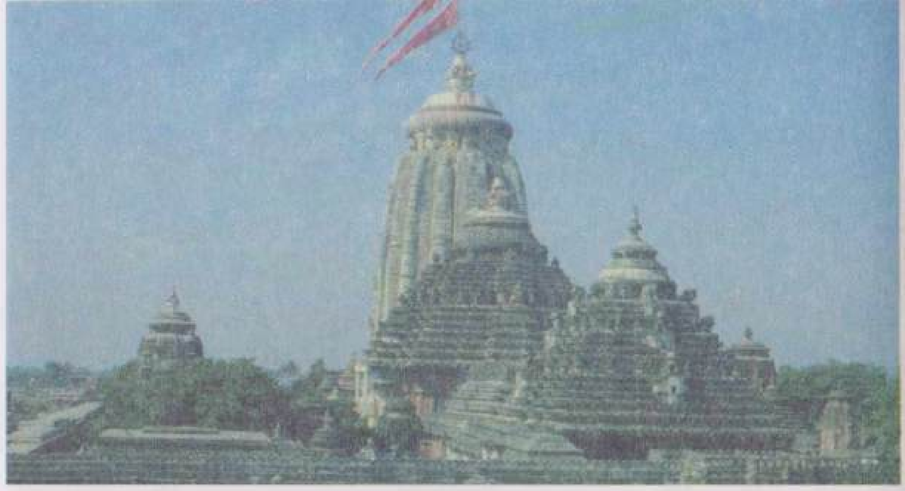

Пури шәһәрендәге Джаганпахта храмы. Һиндстан, Орисса штаты.

Бхубанешварада Муктешвара храмы. Һиндстан, Орисса штаты.

Иудаизм

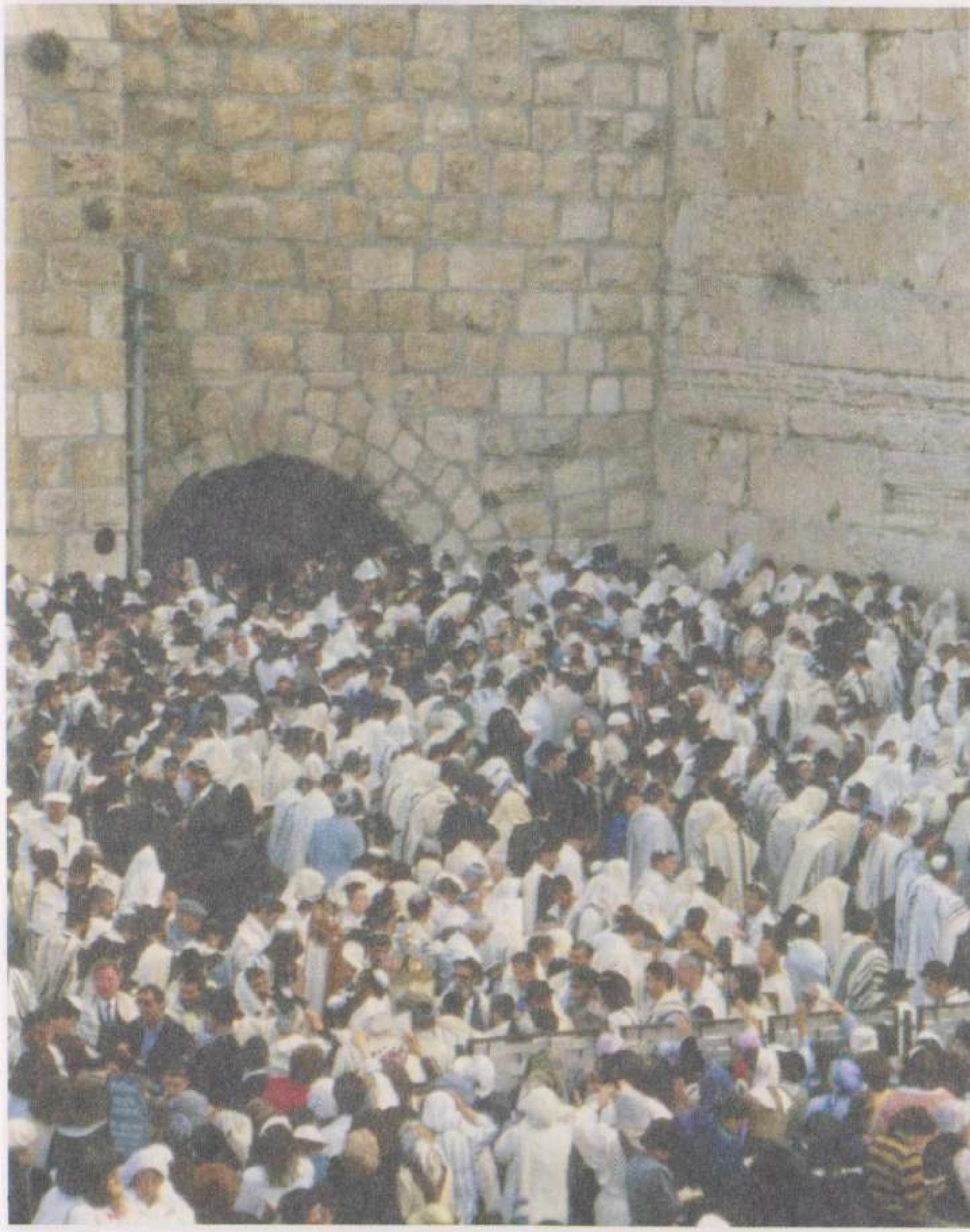

Гыйбадәт кылучылар Симхат Тора бәйрәме вакытында Храмның Көнбатыш дивары тирәсендә. Иерусалим.

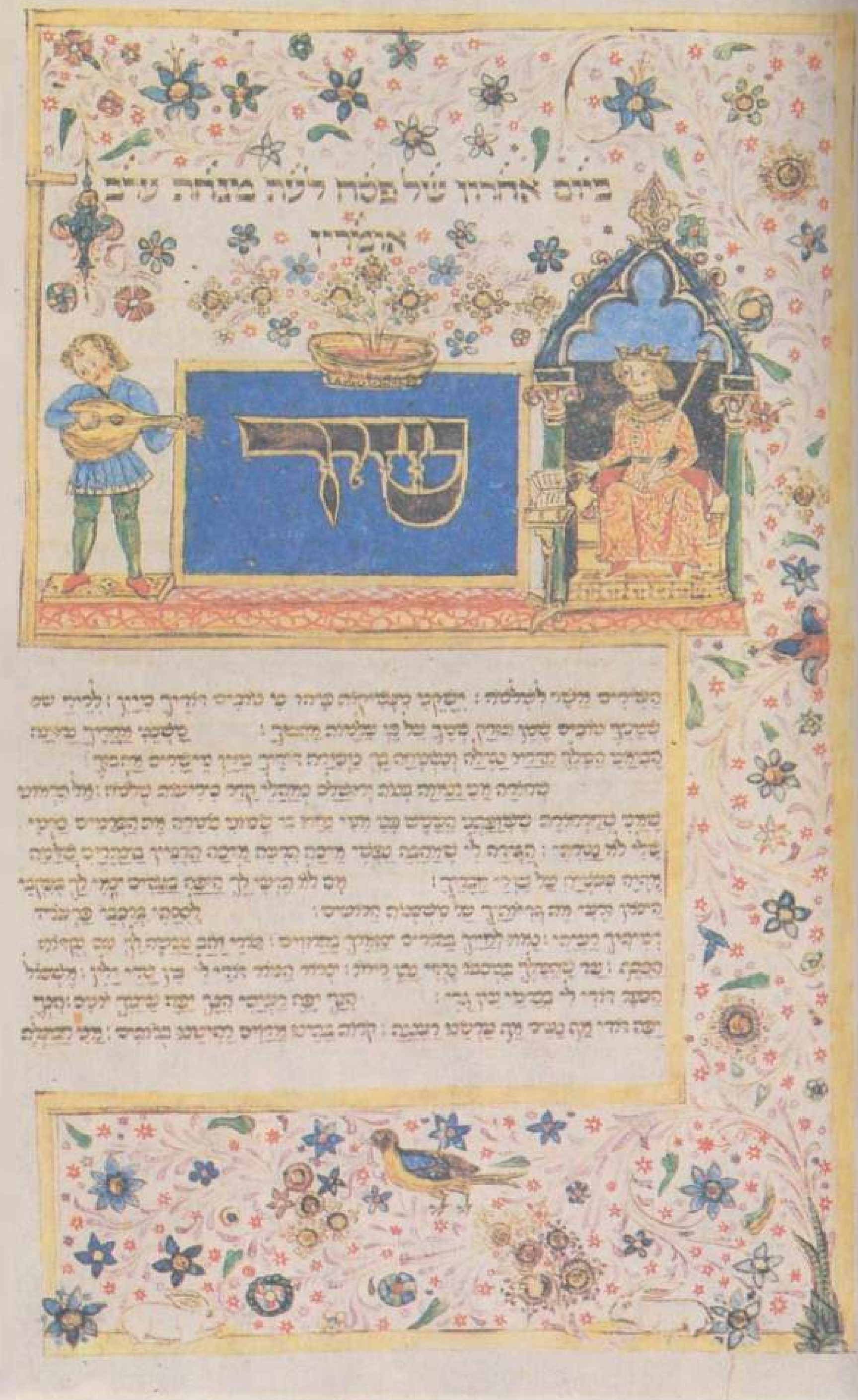

Соломон патша һәм җырчы. Кулъязма догалыкның бер бите. Флоренция. 1492 ел.

Христианлык

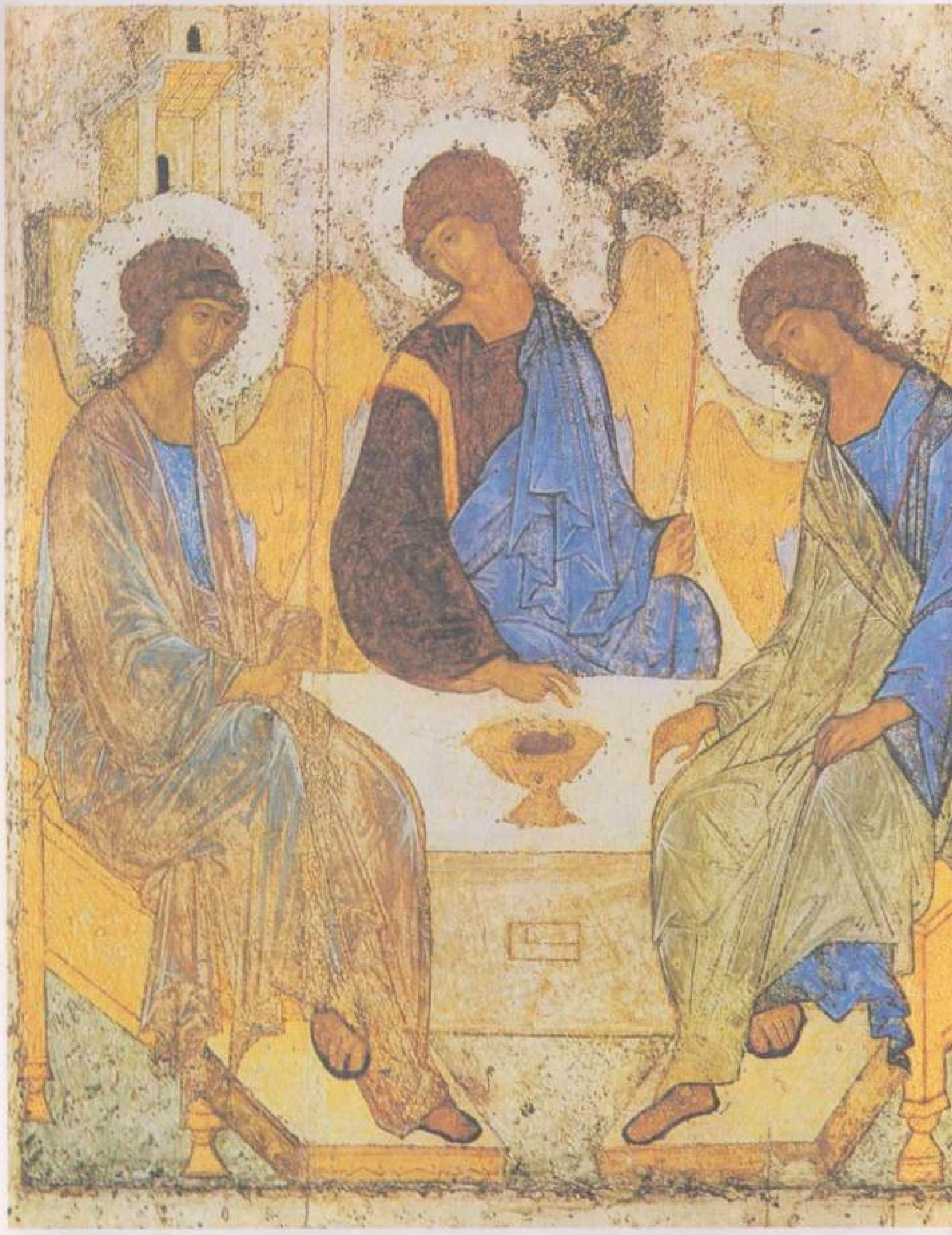

Андрей Рублев.
Троица. Икона. 1411 ел тирәсе.

Барлык халыкларның католик чиркәве. Эчке күренеше. Иерусалим, 1920 нче еллар.

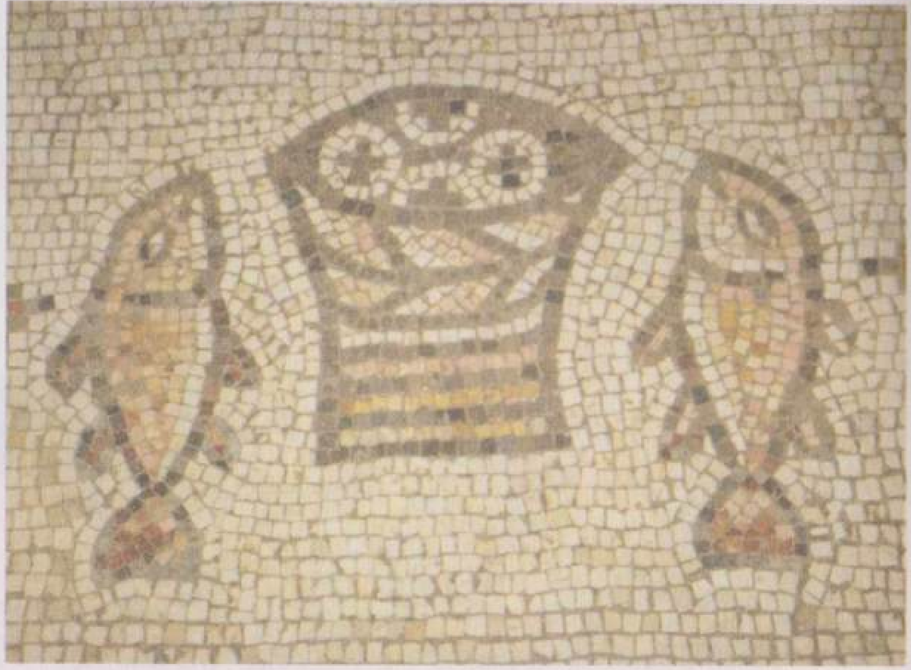

Биш меңне туендыру хакындагы Инҗил легендасының символик сурәте. Эт-табагхадагы (Генисарет күле янында) чиркәүнең мозаика төшерелгән идәне. V гасыр.

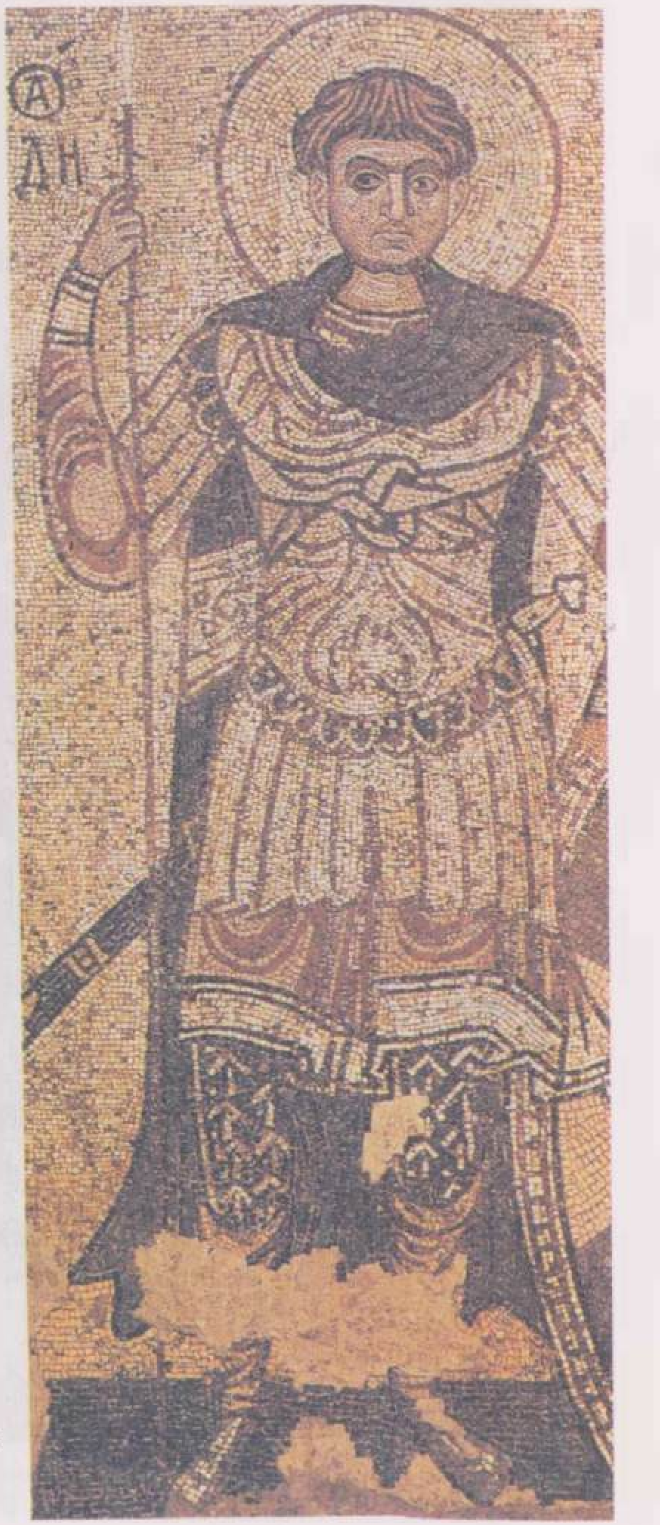

Дмитрий Солунский. Киевта Михайловский соборындагы мозаика. 1113 ел тирәсе.

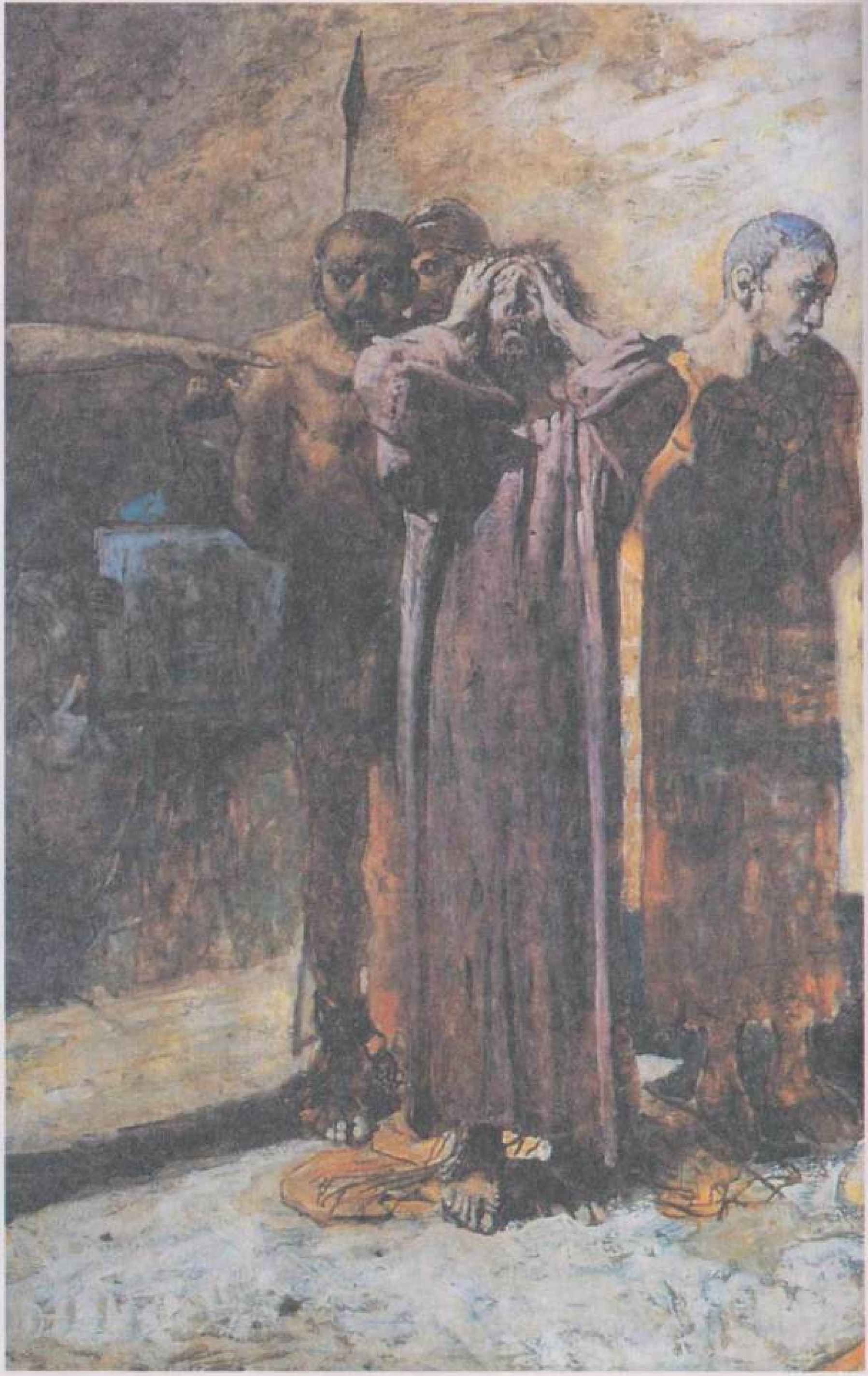

Н. Н. Ге.
Голгофа. 1893 ел.

Бет-лехем (Вифлеем).
Хәзерге күренеше.

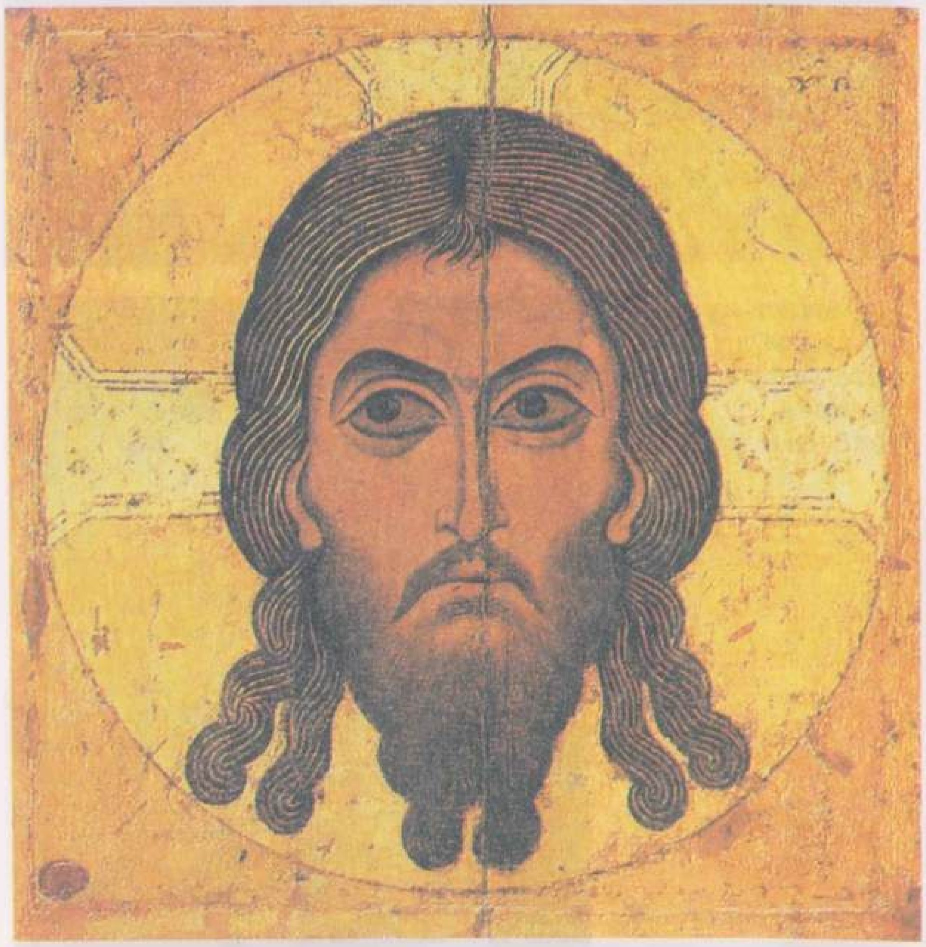

Спас Нерукотворный. Икона.
XII гасыр ахыры — XIII гасыр башы.

Генисарет күле
буендагы
Изге Петр католик
чиркәве.
1940 нчы еллар.

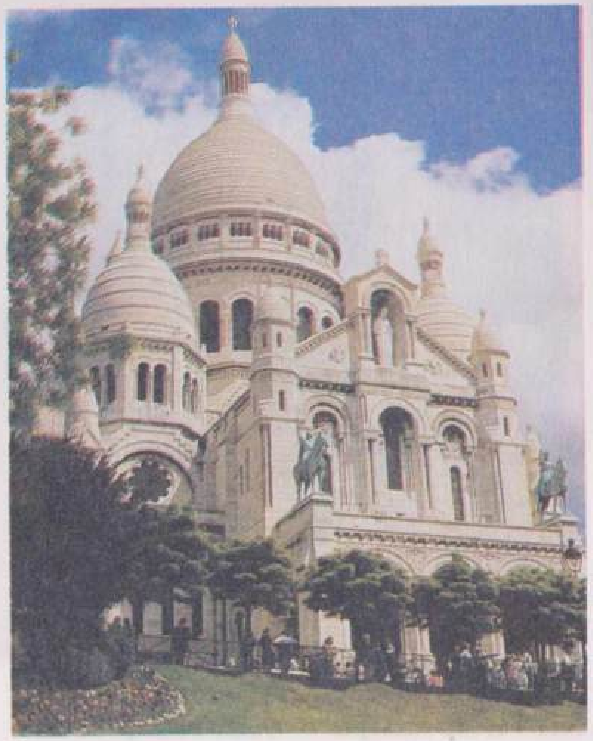

Сакре-Кёр католик
чиркәве.
Париж (Франция).
1876–1914 еллар.

Солт-Лейк Ситида
Мормоннар
храмы. АКШ.

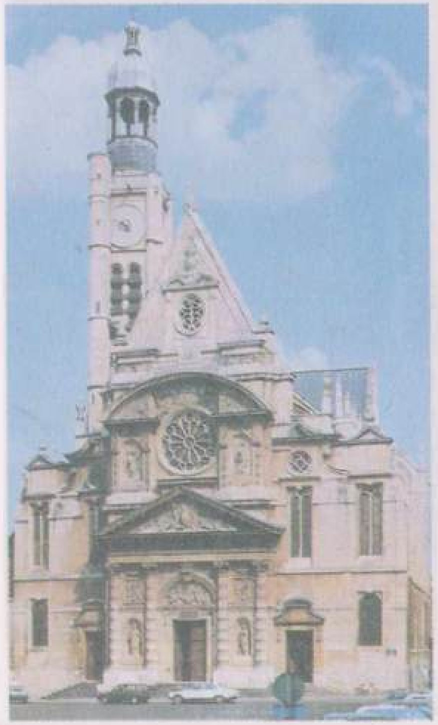

Сент-Этьен-дю-Мон.
Франция.
XV—XVII гасырлар.

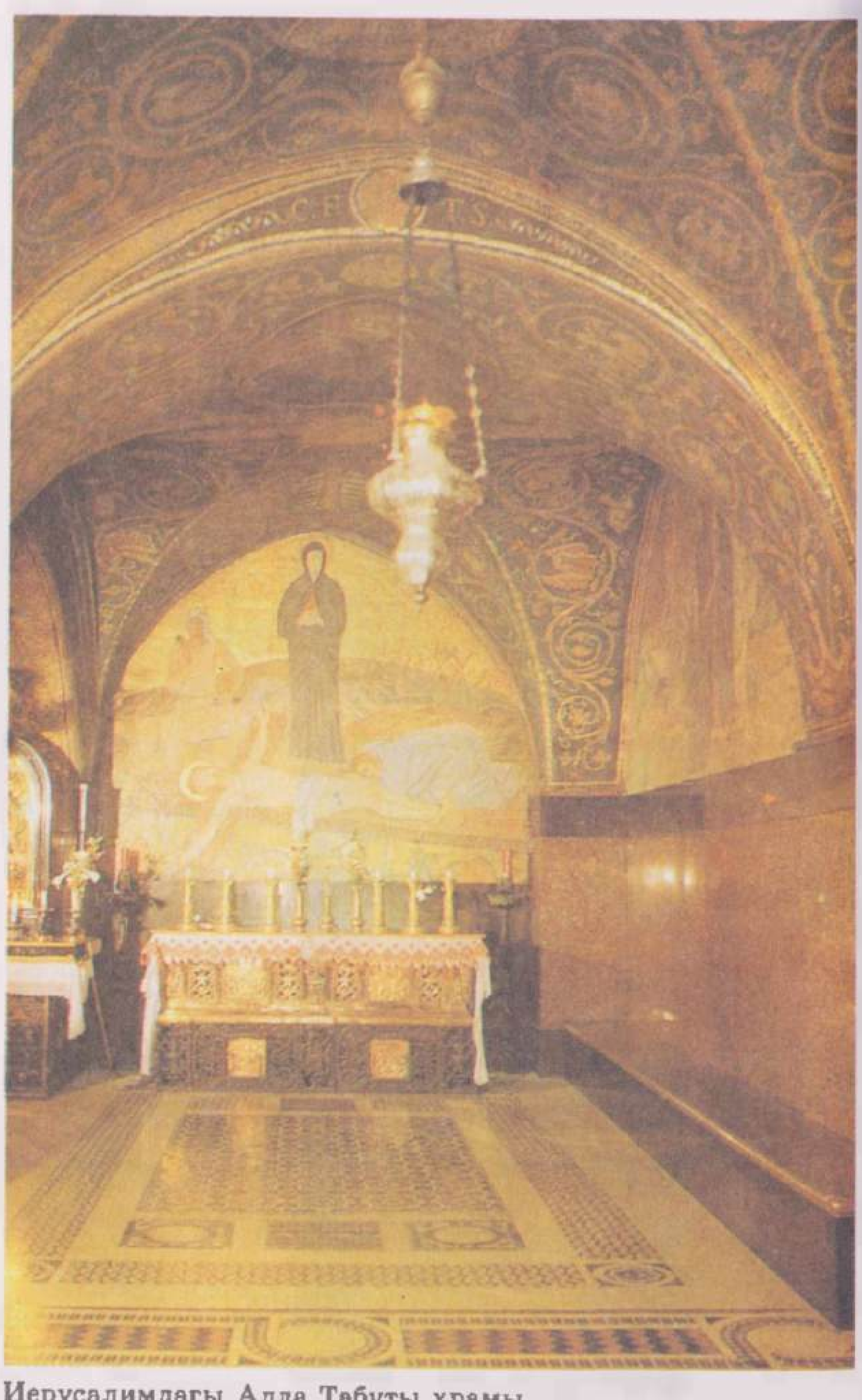

Иерусалимдагы Алла Табуты храмы.
Голгофа урынындагы Изге Тәре Кадаклары яткан католик алтарь.

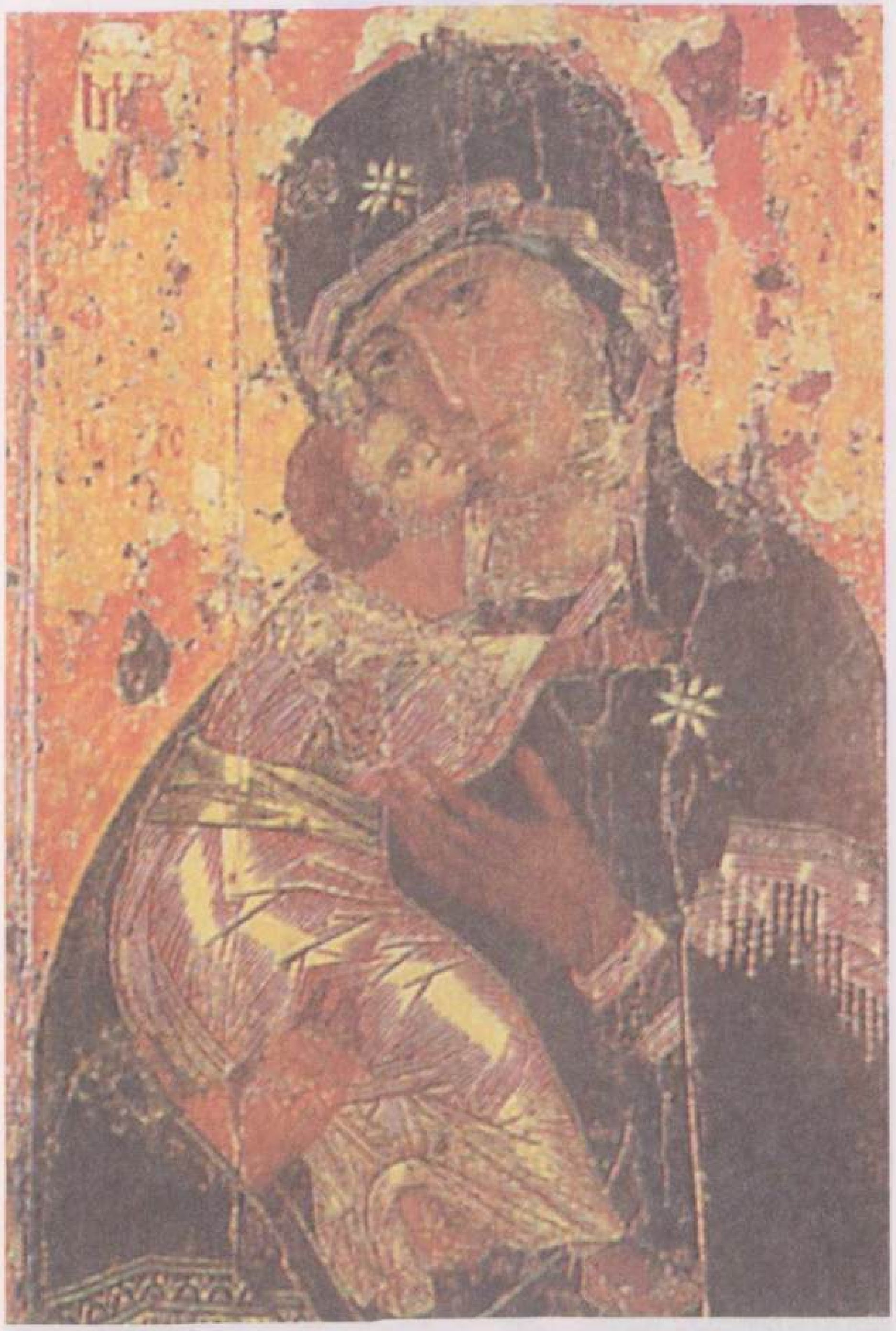

Владимирда Алла Ана иконасы. XI гасыр ахыры.

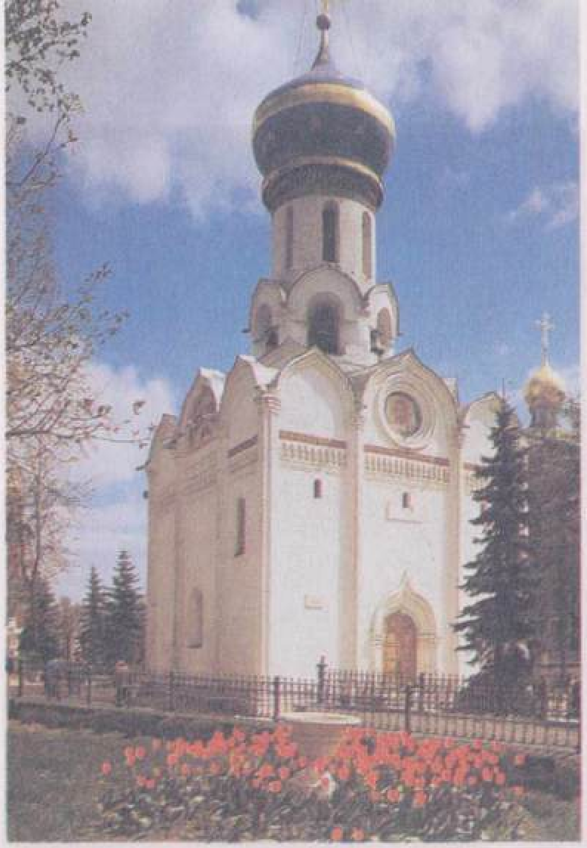

Троице-Сергий лаврасындагы Духовская чиркәве. Сергиев Посад. 1476 ел.

Рус илен чукындыручы бөек Киев кенәзе Владимир сурәте төшерелгән байрак.

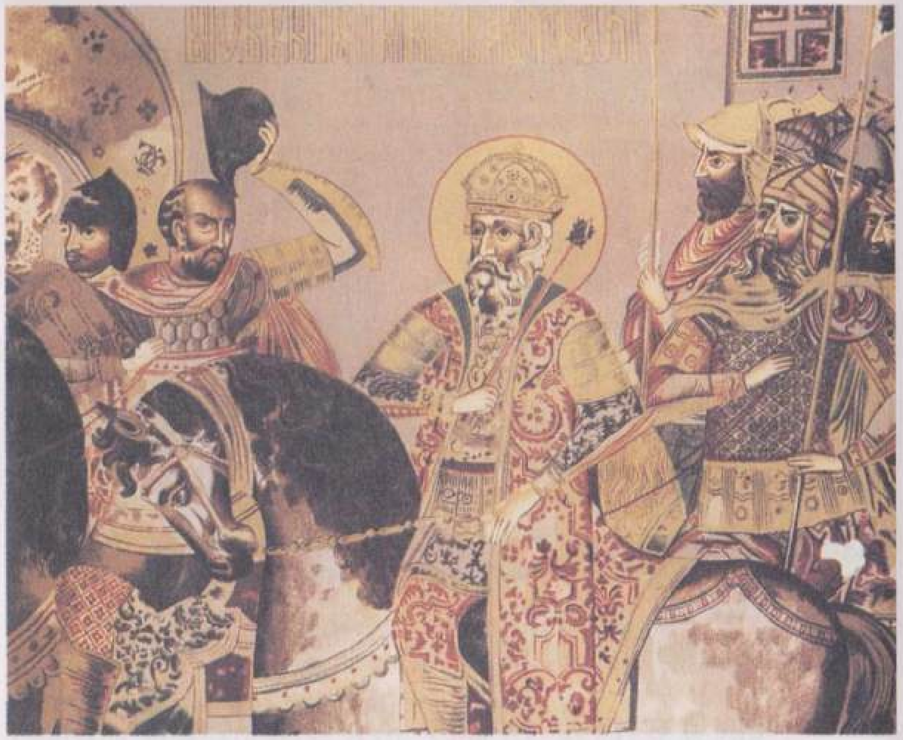

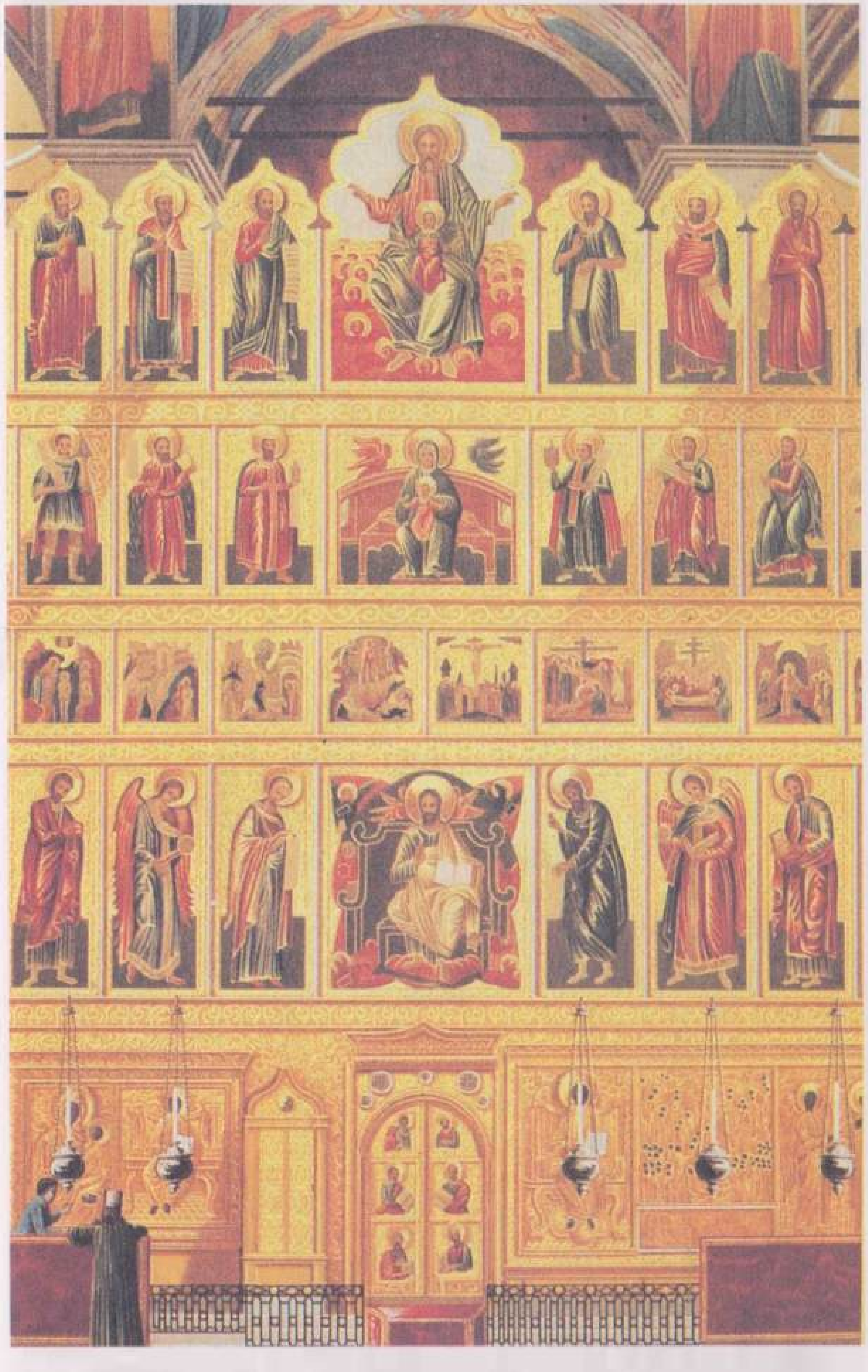

Успенье соборы иконастасы. Мәскәү Кремле. XVII гасыр.

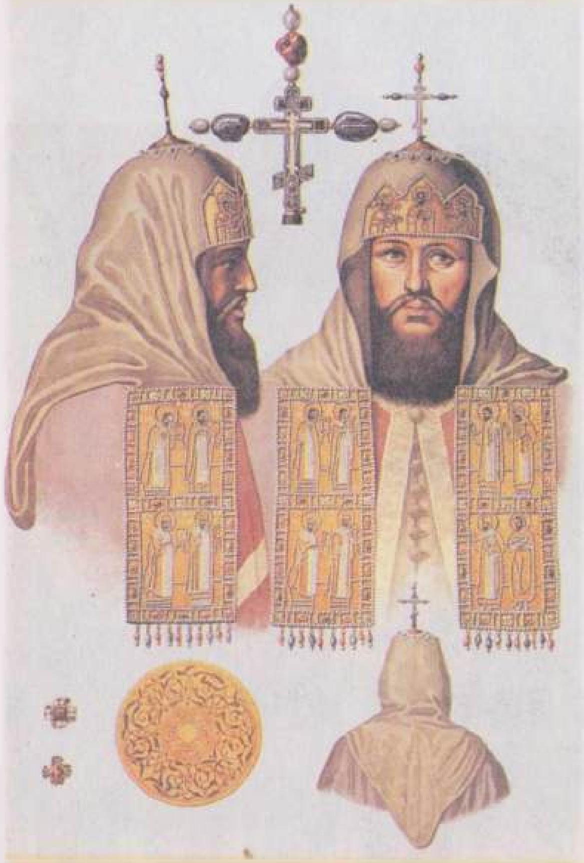

Патриарх Никонның баш киеме (клобук). 1652–1658 еллар.

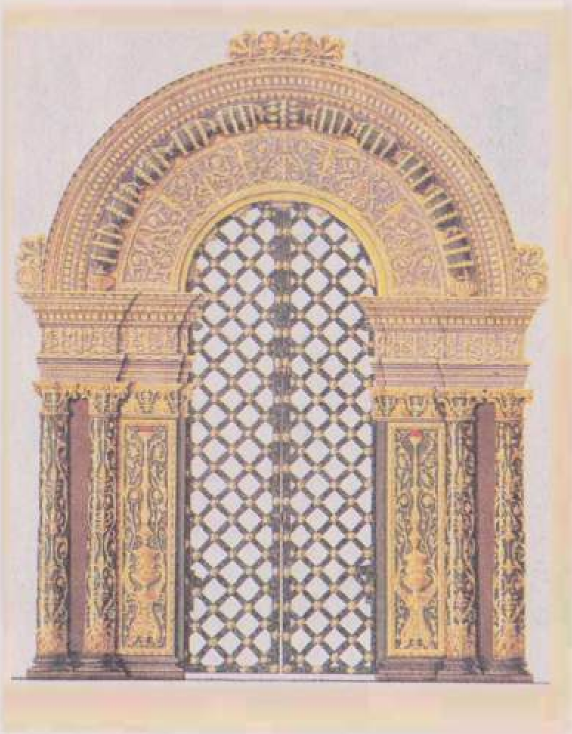

Мәскәү Кремленең Благовещение соборы ишеге. 1484–1489 еллар.

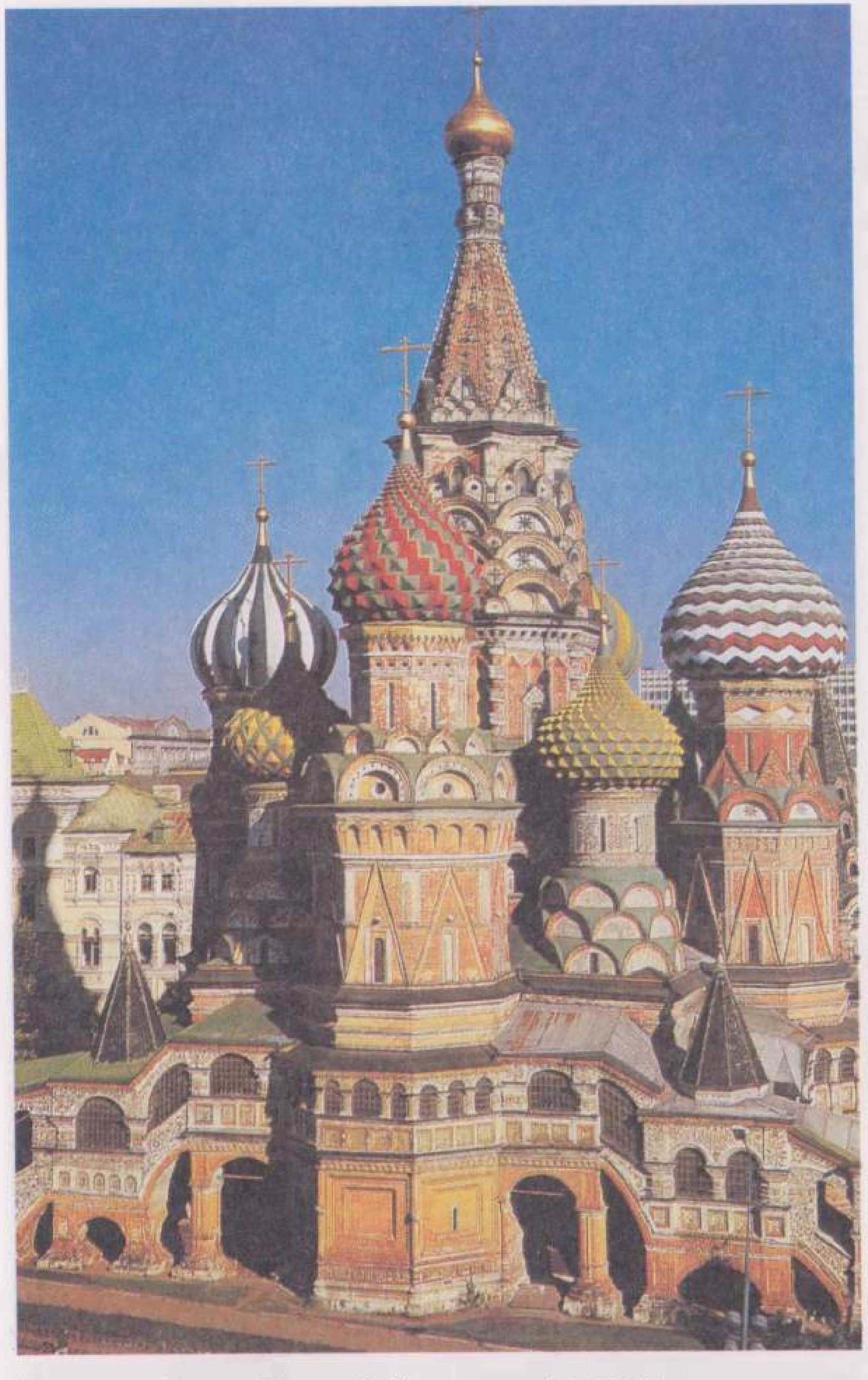

Покров соборы. Василий Блаженный храмы. Кызыл мәйдан (Мәскәү). 1555–1561 еллар.

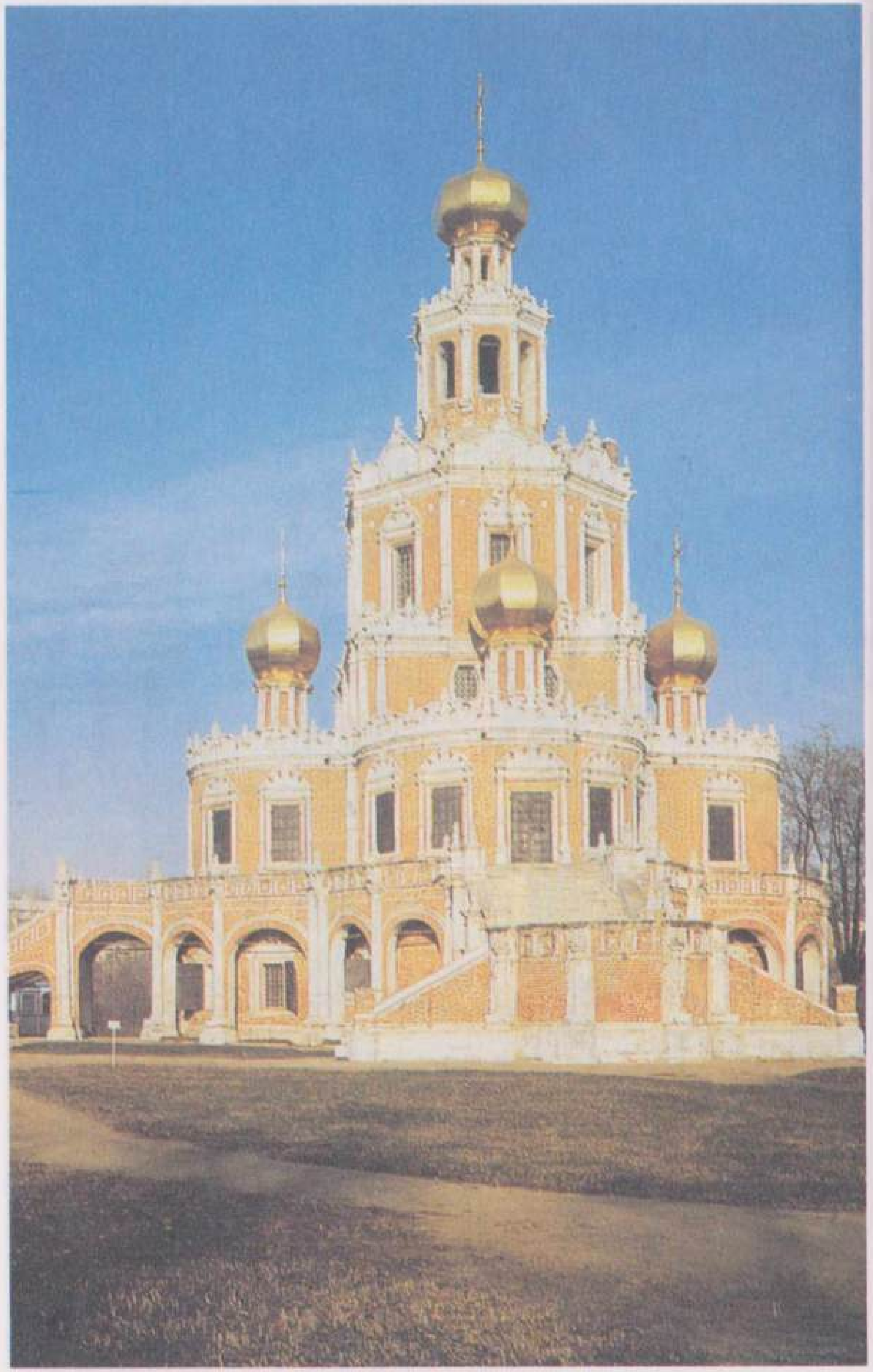

Филидагы Покров чиркәве.
Мәскәү. 1693 ел.

Борынгы лампадалар.
Иван IV нең (1533–1584)
акча янчыгы һәм быргысы.

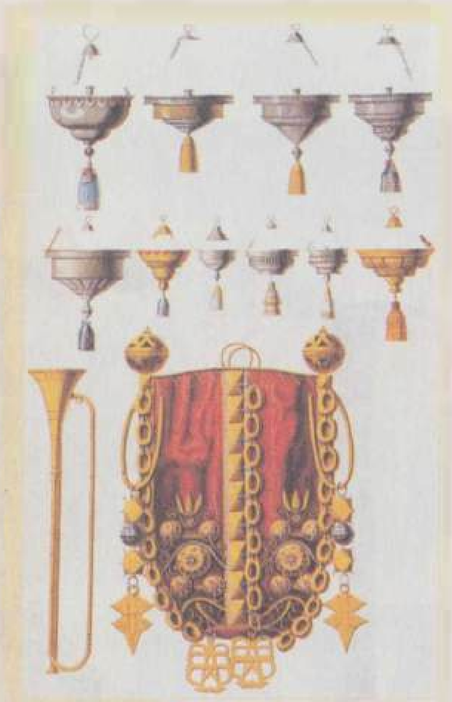

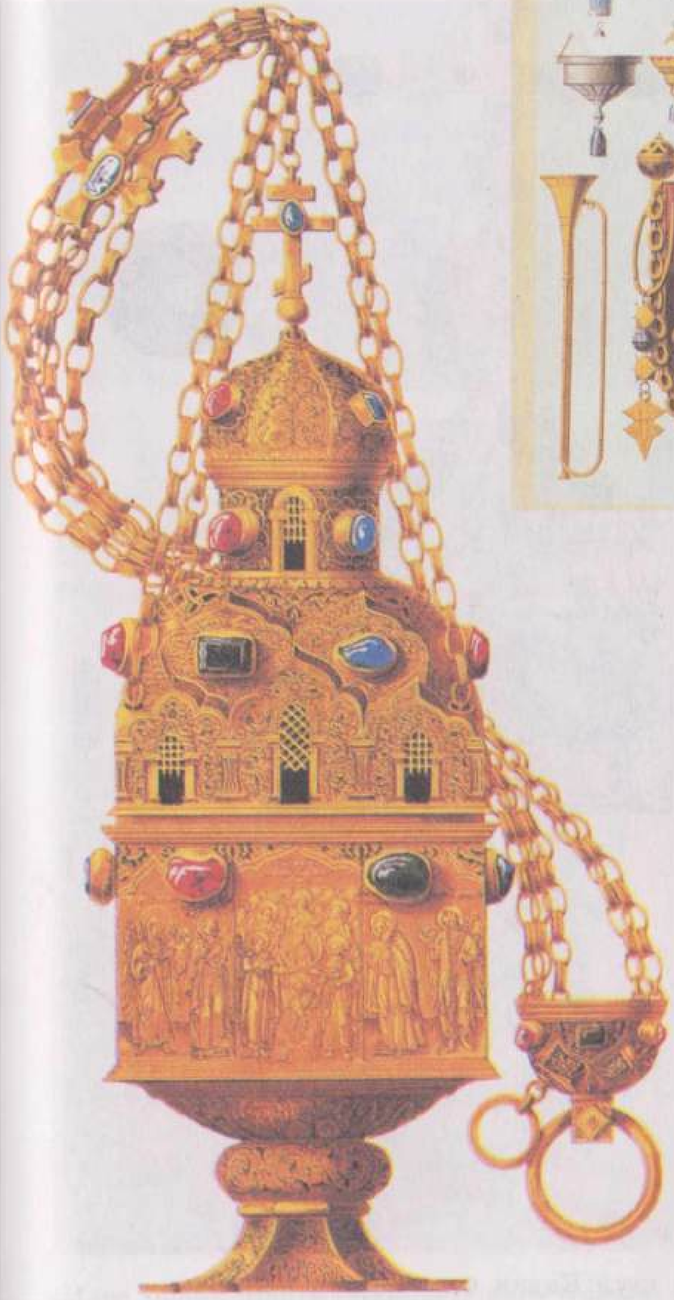

Патша
Федор Алексеевич
кушуы буенча
эшләнгән
алтын кадило.
1676–1682 еллар.

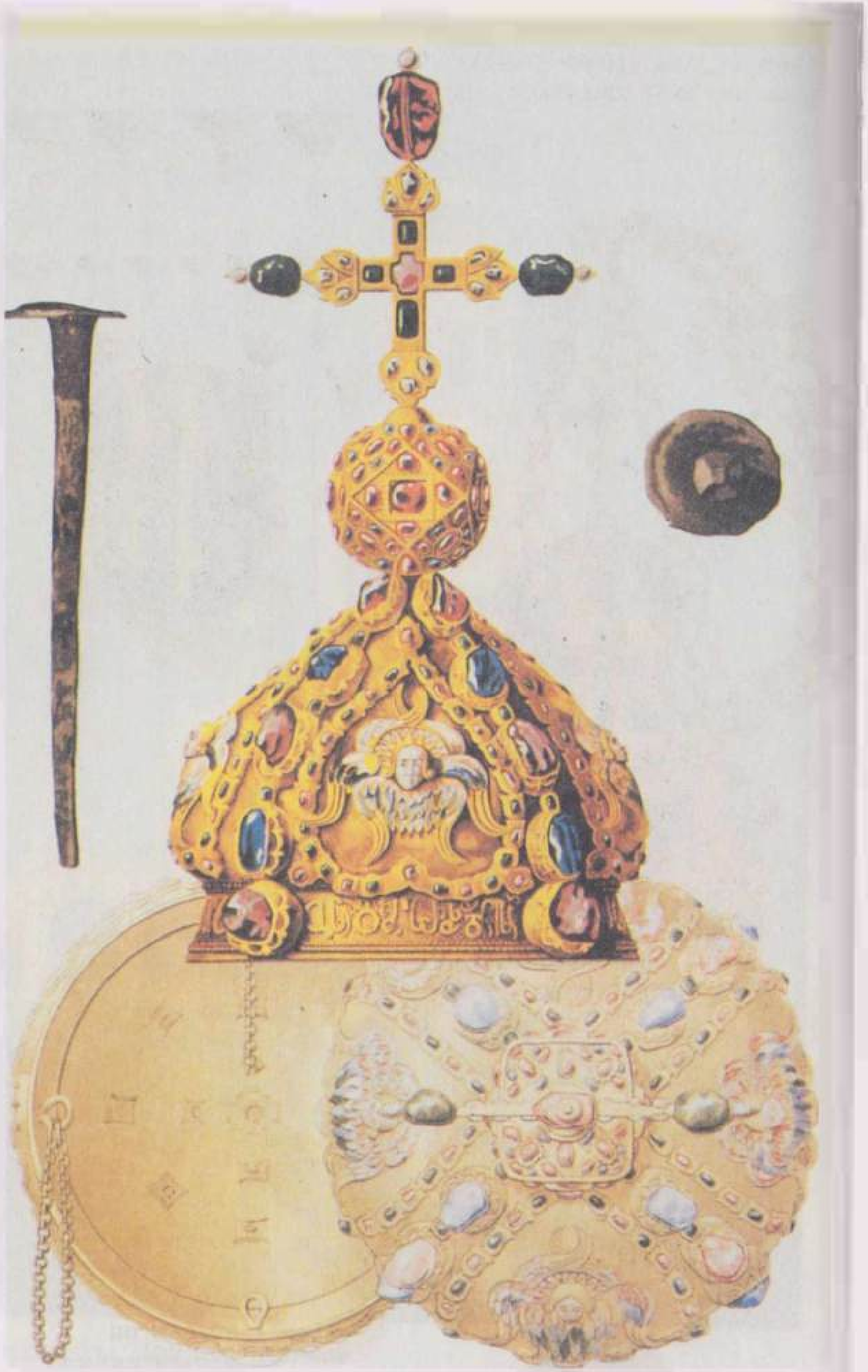

Алла Кадагы һәм шул Кадак савытының капкачы. Грузин патшасы Арчилның (1647–1713) рус патшасына бүләге.

Ислам

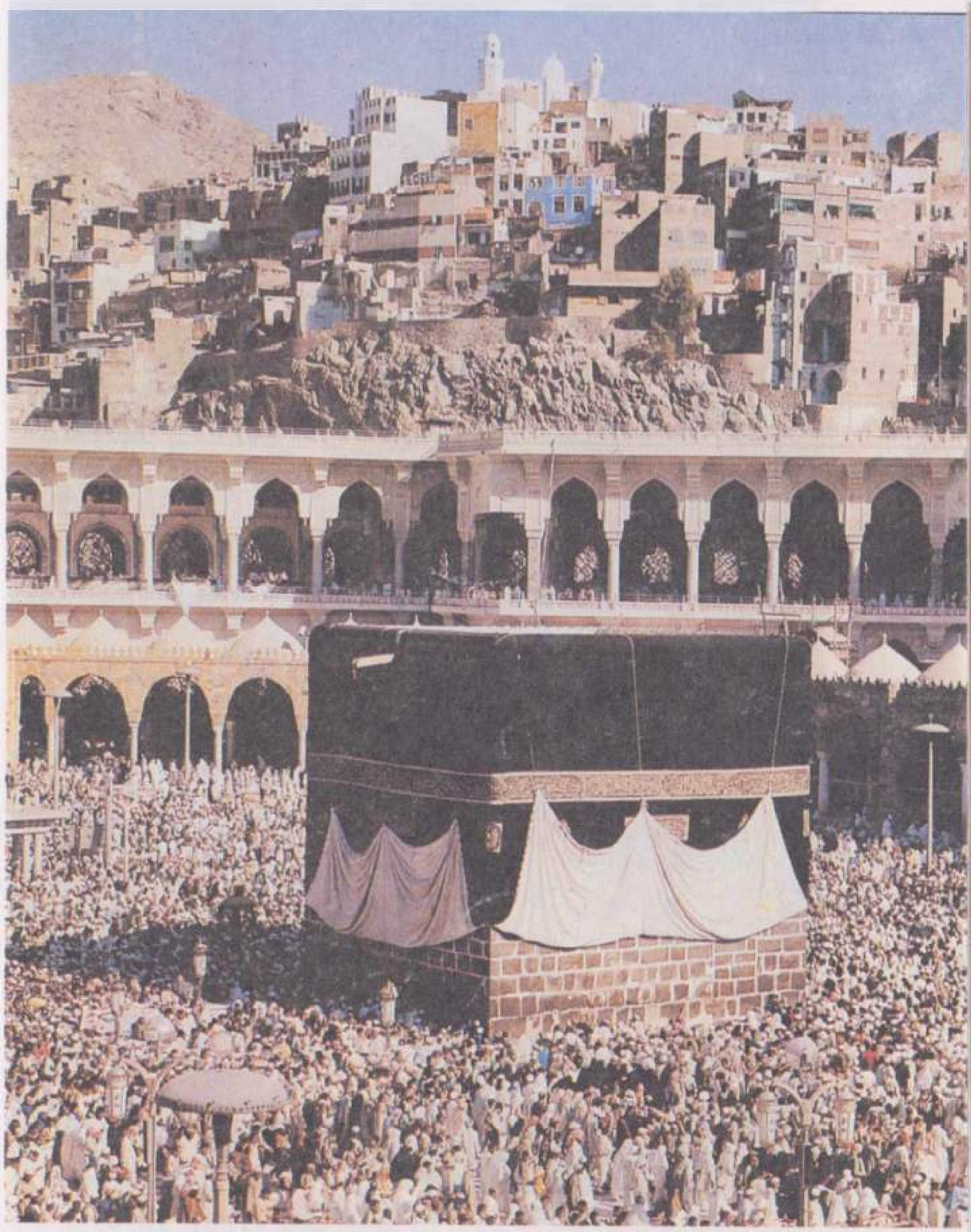

Изге мәчет ишегалдындагы изге Кәгъбә ташы. Мәккә.

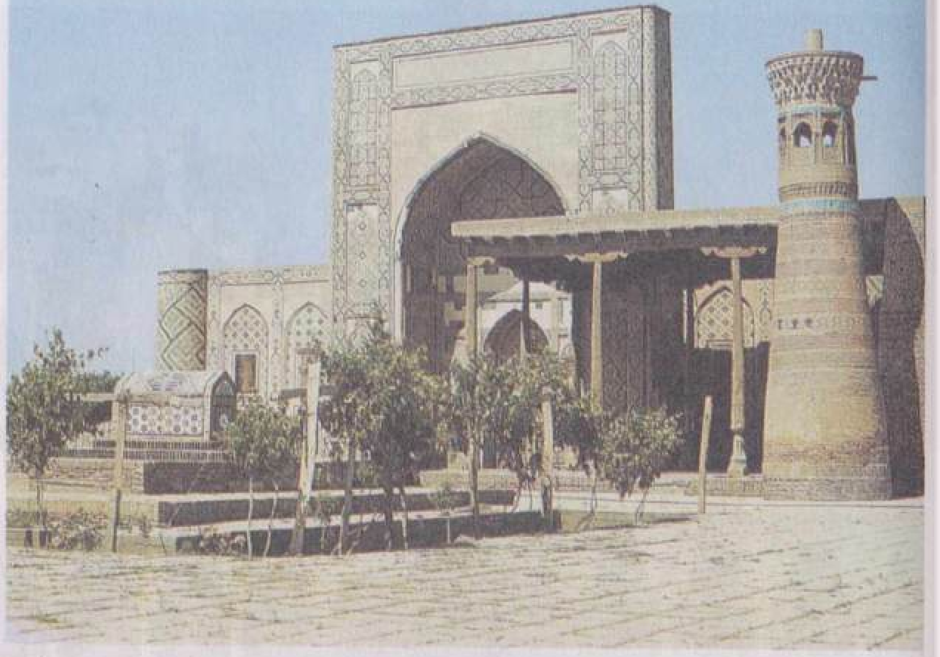

Сәмәрканд хакиме Олугбәк мәдрәсәсе. Архитекторы — Исмәгыйлъ бине Таһир Исфахани. Бохара. 1417 ел.

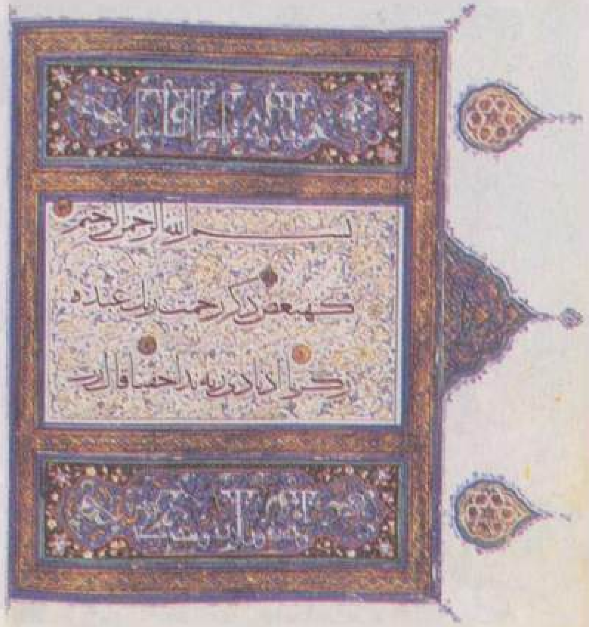

Төрек солтаны Баязит II нең (1481–1512) Коръәне.

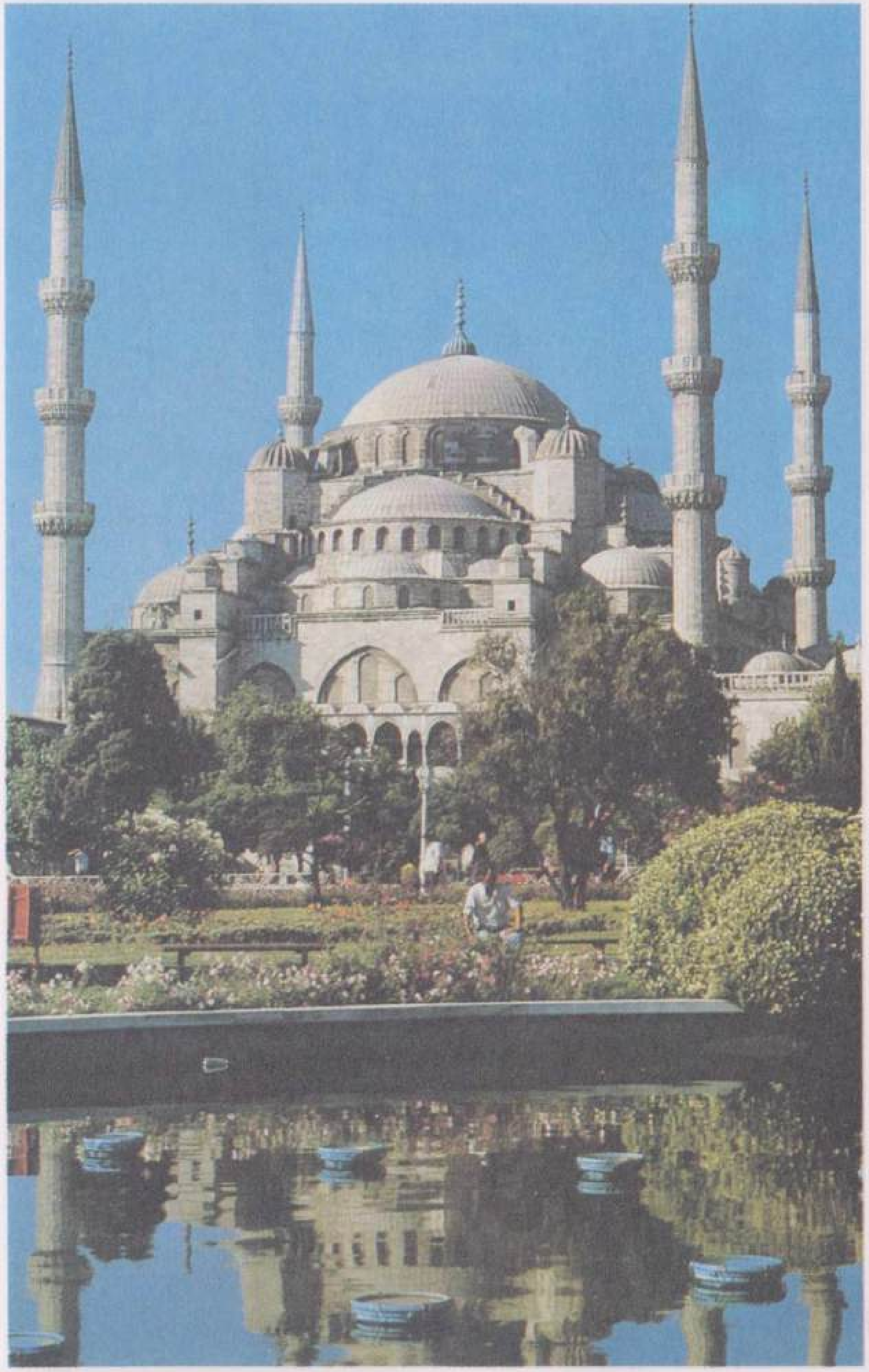

Солтан Әхмәт җамигъ мәчете (Зәңгәр мәчет). Стамбул. 1610–1617 еллар.

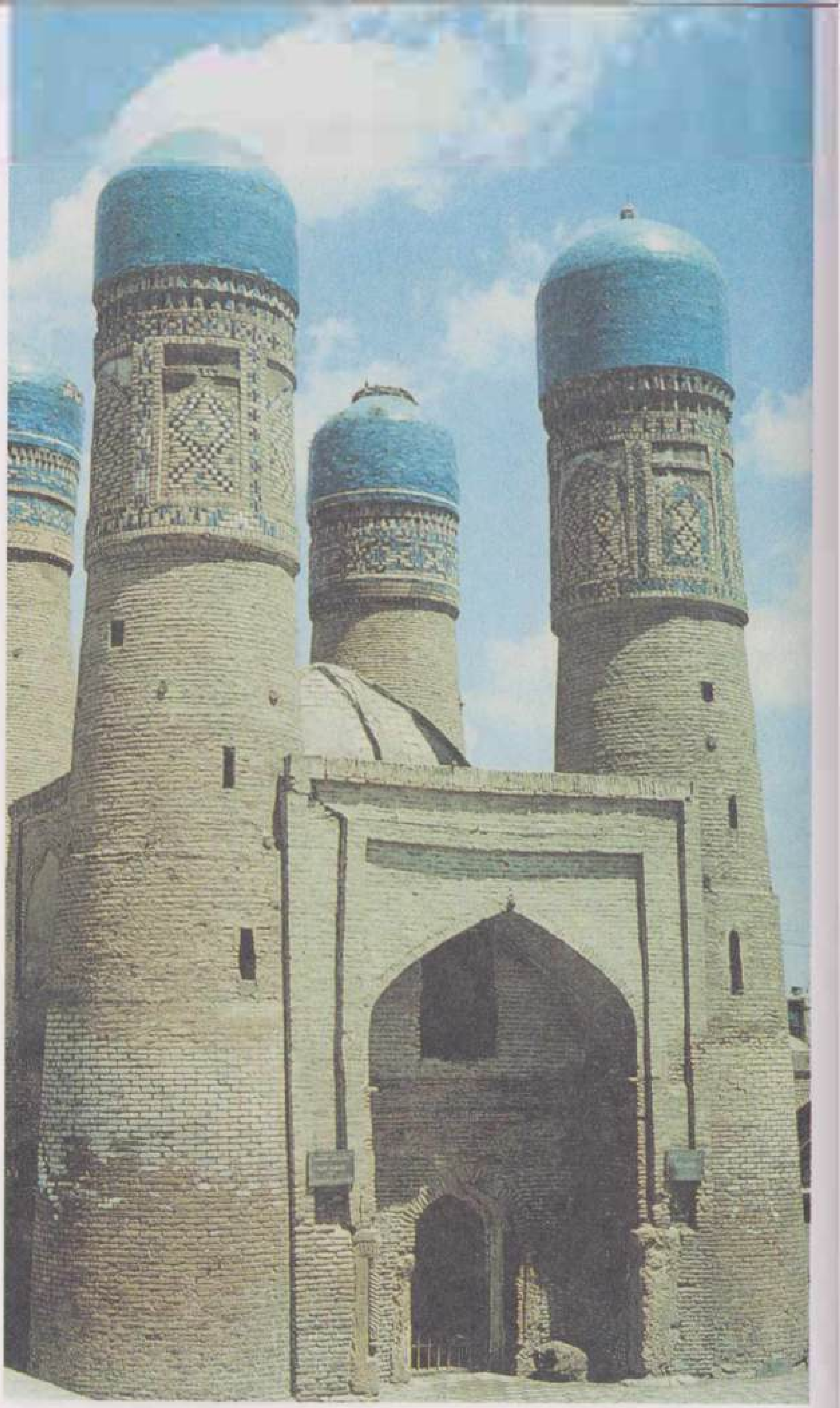

Чар Минор. Ниязкол хәлифә мәдрәсәсе.
Бохара. 1807 ел.

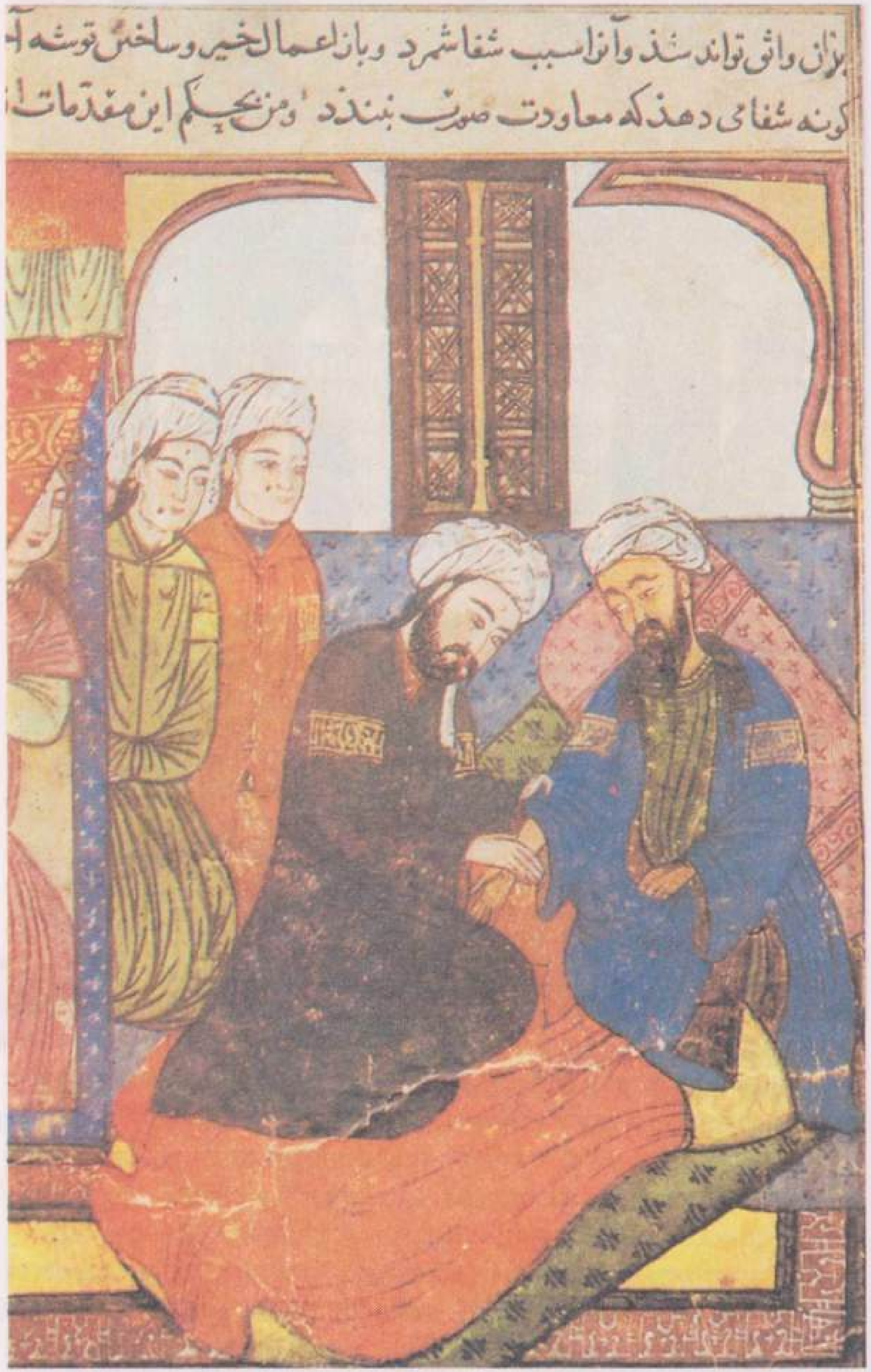
بزان واثق تواند شد وآنرا سبب شفا شمرد وباز اعمال الخیر وسلخش توشه
گونه شفای دهد که معاودت صورت نبندد ومن بحکم این مقدمات

Табиб авыруның пульсын тикшерә.
Урта гасыр фарсы кулъязмасындагы миниатюра.

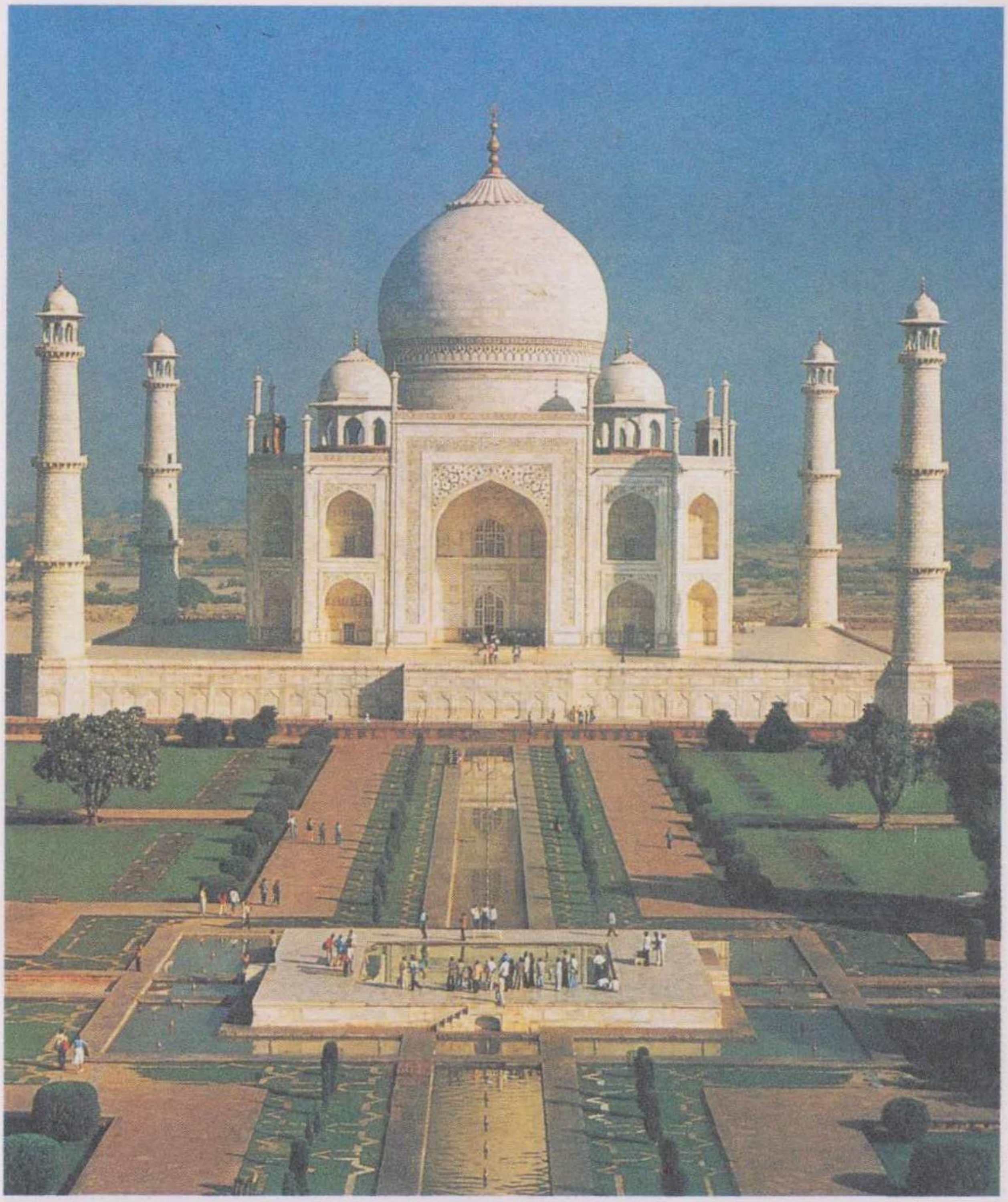

Таж Махал мавзолее.
Агра (Һиндстан). XVII гасыр.

дрофа

Дәреслектә кешелек дөньясының
иң борынгы чорларыннан алып
бүгенге көнгә кадәр яшәүче индуизм,
буддизм, иудаизм, христианлык һәм
ислам кебек дини тәгълиматларның
туу һәм үсеш тарихы бәян ителә.
Китап, аңлаешлы тел белән,
әлеге дини ышануларның нигезләре,
кайбер диннәрнең драматик язмышлары
турында хәбәр итә.

Россия Федерациясе
Гомуми һәм һөнәри белем министрлыгының
Гомуми урта белем бирү идарәсе
тарафыннан тәкъдим ителгән

ISBN 5-7761-0631-1
9 785776 106316

дәреслек
дрофа